

Joan Baptista Anyés

Obra profana

Apologies, València 1545

Introducció d'Eulàlia Duran i Grau

Edició del text llatí i traducció catalana de Martí Duran i Mateu

UNIVERSIDAD NACIONAL DE
EDUCACIÓN A DISTANCIA

REIAL ACADÈMIA
DE BONES LLETRES
BARCELONA 2001

El beneficiat de la catedral de València i humanista valencià Joan B. Anyés (1480-1553) fou una personalitat rellevant del seu temps, molt lligada a l'alta noblesa valenciana (en especial els Centelles, comtes d'Oliva), a les autoritats civils (els ducs de Calàbria) a les eclesiàstiques i, indirectament, a diversos professors de retòrica de la Universitat de València. Escriví en català la seva obra més popular i en llatí la seva extensa obra religiosa i profana. Aquest volum comprèn la part profana, en llatí i en versió catalana, especialment dedicada a lloar la noblesa valenciana que lluità durant les Germanies (1519-1523). És escrita en vers i amb llargs comentaris en prosa que constitueixen una de les primeres relacions, de primera mà, de les Germanies valencianes. L'autor afegí al final una sèrie de poemes de circumstàncies i un col·loqui jocós. En conjunt és una mostra extraordinàriament interessant de l'humanisme valencià que tracta tots els registres, des d'elegies a poemes irònics, i incorpora cartes creuades entre l'autor i el seu deixeble i després protector el comte d'Oliva Francesc de Centelles. Constitueix un valuós document sobre la vida cortesana i espiritual de la València de la primera meitat del segle XVI.

JOAN BAPTISTA ANYÉS

Obra profana
Apologies, València 1545

JOAN BAPTISTA ANYÉS

Obra profana
Apologies, València 1545

Introducció d'Eulàlia Duran
Edició del text llatí i
traducció catalana de Martí Duran i Mateu

UNIVERSIDAD NACIONAL
DE EDUCACIÓN A DISTANCIA

REIAL ACADEMIA DE BONES LLETRES

BARCELONA 2001

Aquesta publicació ha disposat
del suport econòmic de la
Universitat de Barcelona

Han col·laborat en l'edició d'aquesta obra els senyors
Eduard Ripoll i Albert Corbeto

Reial Acadèmia de Bones Lletres
C/ Bisbe Caçador, 3 - 08002 Barcelona
Tel. i fax: 93 310 23 49

Universidad Nacional de Educación a Distancia

Disseny de la coberta: Cèlia Mirete
Revisió de proves: Albert Corbeto
Il·lustració de la coberta: marca tipogràfica de l'impressor Joan Mei

Primera edició: març de 2001
Dipòsit legal: L-7-2001
ISBN: 84-922028-4-X
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S. L.
C/ Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

Índex

Introducció	9
Índex de l'obra	48
I. Les Apologies	
Preliminars	64
Primera Apologia	78
<i>Primera part sobre l'antiga felicitat de la ciutat i regne de València</i>	102
<i>Segona part en favor dels cavallers i ciutadans honorats contra els pèssims tirans de la facció agermanada</i>	122
<i>La tercera part conta la batalla de Sagunt i l'inclita victòria de l'invictíssim Alfons, duc de Sogorb ..</i>	188
Segona Apologia en lloança del Marquès de Cenete	228
<i>Primera part en lloança del Marquès de Cenete</i>	230
<i>Segona part en defensa dels cavallers i en contra dels agermanats facciosos</i>	236
<i>Tercera part: esmenta punt per punt els mals que feren els agermanats</i>	242
Tercera Apologia a favor i en contra de les aus	250
II. Vària	
En defensa dels neòfits agarens	336
Elegies consolatòries per la malaltia de l'arquebisbe de València	358
Col·loqui de Pasquí i Gonari	364
Poemes fúnebres	386
Apèndix	415
Índex de noms	433

Introducció

La primera meitat del segle XVI fou per a València un període intranquil dominat per la cruent revolta social de les Germanies (1519-1523). Aquesta revolta pot ser considerada com una veritable guerra civil, ja que enfrontà la noblesa i l'aristocràcia ciutadana (ciutadans honrats) amb els menestrals. Però les posicions i les actituds no sempre foren ben definides i coherents amb el bàndol corresponent i no fou estrany que part de la noblesa es trobés en una situació ambigua entre els dos fronts. D'altra banda, el període de la postguerra no fou només difícil i repressiu envers els perdedors –els menestrals–, sinó també per al bàndol vencedor, suscepte igualment d'infidelitat al rei. Aquest temor i la subsegüent necessitat d'autojustificació per part de les autoritats locals i la noblesa fou la causa de la publicació, fins els anys quaranta, de bon nombre d'obres laudatòries i justificatives de la conducta i les gestes d'alguns nobles durant la guerra, que aquests encomanaren a diferents escriptors, notaris, professors universitaris, eclesiàstics, redactors del món de l'edició, cronistes i humanistes en general. Eren obres clarament apologètiques i antiagermanades. L'obra que ara publiquem pertany a aquest gènere.

Totes les obres que comentem s'insereixen, amb més o menys fortuna, en les característiques de l'humanisme català, tan lligat a l'humanisme napolità. Cal recordar en aquest sentit que, a diferència de l'humanisme florentí i, en general, del del nord d'Itàlia, interessat primordialment a l'estudi filològic dels textos clàssics (depuració dels textos, edició crítica d'aquests i comentaris), el napolitanocatalà es decantava més per la imitació literària clàssica en poesia neollatina, per la història, per la filosofia i per la teologia. Era, doncs, menys filològic que no

l'italià i potser el castellà d'Alcalà, però no per això el podem considerar menys humanístic (pensem si no en la figura de Joan Lluís Vives). Joan Baptista Anyés podria ser considerat com un clar exemple d'aquest tipus poeta-teòleg humanista propugnat pel professor de la universitat de València Joan Àngel i Gonsales.¹

Les obres de l'humanisme tardà català foren escrites en els tres idiomes aleshores habituals: en català, en castellà –l'idioma cortesà– i en llatí, llengua universal i prestigiosa quan hom volia donar al text un sentit universal. Era freqüent que s'utilitzés el llatí per a obres serioses, teològiques, i el vulgar (català o castellà) per a obres més populars o que pretenien una difusió més àmplia. L'idioma comportava així, sovint, un registre propi: el cas de Joan Baptista Anyés és també un bon exemple d'escriptor bilingüe català i llatí.

L'obra catalana d'Anyés, popularitzant i seguidora de Roís de Corella, és ja coneguda i ha estat editada modernament.² És, però, pràcticament desconeguda la seva obra religiosa i profana escrita en llatí, que fou publicada en vida de l'autor. La present edició vol oferir al lector l'obra profana, de caire polític, d'entreteniment o circumstancial. Aquesta dóna a conèixer, ben segur, un aspecte molt diferent –i complementari– del valor literari de l'obra de Joan Baptista Anyés.

L'autor

Joan Baptista Anyés³ nasqué a València el 30 de març de 1480 i hi morí el 6 d'agost de 1553. Era d'una família originària de Gènova per part de pare. La seva àvia Maria Gabriela ingressà, de vídua, al convent de Santa Clara de València.⁴ Tenia un germà,

1. J. Alcina, *Juan Ángel y González y la «Sylva de laudibus poeseos (1525)»*, Barcelona, 1978.

2. M. Cahner, *Joan Baptista Anyés. Obra catalana*, Barcelona, 1987.

3. Darrerament el cognom ha estat també escrit sense accent, «Anyes», però l'origen genovès del cognom (Agnesi) aconsella accentuar la «e».

4. Anyés li dedicà una composició en llatí, *Pium floridumque Rosetum* i posteriorment la tornà a dedicar al duc de Gandia Francesc de Borja, per tant entre 1543 i 1551. Quedà manuscrita i forma part del llibre XIII del seu volum *Panthalia*. (Joan Baptista Anyés. *Obra catalana*, a cura de M. Cahner, Barcelona, Curial, 1987, p. 15).

J. B. Anyés quan era jove, vers l'any 1535.
Detall del retaule del *Baptisme de Jesús* de Joan de Joanes (Joan Massip),
que es conserva a la catedral de València.

Joan Baptista Teodor Anyés, que morí el 1516 quan tenia dotze anys.⁵ Vers 1496, als setze anys, degué iniciar els estudis d'humanitats a l'Estudi General de València quatre anys abans que aquest aconseguís el títol d'Universitat; es doctorà en teologia i tingué com a professor el mestre en teologia Joan Bayarri.⁶ Fou ordenat sacerdot. Abans del 1518 el comte d'Oliva Serafi de Centelles⁷ li encarregà l'educació del seu nebot i hereu Francesc Gilabert de Centelles.⁸ Passà aleshores a residir al palau comtal d'Oliva i, des de llavors, estigué vinculat estretament als Centelles. El seu deixeble Francesc mantindria amb Anyés una relació molt estreta, que continuà i s'accentuà quan esdevingué comte el 1536 arran de la mort del seu oncle. Durant la Guerra de les Germanies (1519-23), Anyés es trobà dividit entre la seva fidelitat a la noblesa i la comprensió per la causa agermanada: no pas endebades era parent d'alguns dels dirigents revolucionaris. El 1538, per manament del nou comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles, emprengué la catequizació dels moriscs de la vall d'Aiora, vassalls del comte. L'any següent obtingué, gràcies a aquest, un benefici a la seu de València. Es retirà a viure al camí de Morvedre, als afores de València, prop del monestir de monges agustines calçades de Sant Julià. Allí escriví bona part de la seva obra, publicada a València a despeses del seu fidel deixeble.

Anyés no va pertànyer pròpiament al món universitari valencià d'una manera professional, però sí que mantingué un contacte estret amb professors universitaris. Dedicà un poema al professor de retòrica «conreador de les muses gregues i

5. Anyés li dedicà un poema en llatí amb motiu de la seva mort, que fou publicat al volum de les *Apologies*. Vegeu més endavant.

6. Joan Bayarri fou un dels primers examinadors a les facultats d'arts i teologia de la Universitat. Començà ensenyant Sagrada Escriptura el curs 1500-1501 i, després, des del curs 1501-1502 al 1508-1509, la segona càtedra de teologia. Es jubilà, ja vell i malalt, el 1511. J. Gallego i Amparo Felipo, *Grados concedidos por la universidad...*, Balmesiana, Barcelona, 1983, p. 22.

7. Serafi de Centelles, segon comte d'Oliva, havia pres part a les campanyes de Ferran II a Nàpols i tindria una actuació destacada durant les Germanies. Poeta i mecenes, Gil Polo l'incloué entre els poetes valencians en el seu *Canto de Turia*.

8. Francesc Gilabert de Centelles era fill de Querubí de Centelles, germà de Serafi.

llatines» Alfonso Ordóñez, que ensenyà a la universitat del 1515 fins que morí el 1521 a causa de la guerra de les Germanies. Havia estat familiar de Juli II el 1506 i traduí a l'italià *La Celestina*, publicada a Roma el mateix any.⁹ També degué conèixer un altre influent professor, Joan Andreu Estrany, deixeble de Nebrija a Alcalá, estudiant d'arts i teologia a París, amic i corresponsal de Joan Lluís Vives, que entrà a la universitat valenciana el 1515 i hi estigué vinculat fins el 1530¹⁰ i que havia estat, a més, preceptor del duc de Gandia Joan de Borja.¹¹ Anyés havia estat possiblement condeixeble –tenien la mateixa edat– del poeta i professor Joan Àngel i Gonsales (1480-1548), que esdevingué professor de retòrica a la Universitat el 1516. En aquest sentit, l'obra política d'Àngel i Gonsales (per exemple, el *Tragitriumfo* (1524), en lloança del marquès de Cenete Rodrigo de Mendoza, sobre l'actuació d'aquest durant les Germanies a València i dedicada a la jove marquesa Mencía de Mendoza, filla del marquès) està en la línia del que Anyés també escriuria, encara que, en llatí. Anyés també connectà els anys vint amb una famosa deixebla de Joan Àngel i Gonsales, Àngela Mercader-Sabata, senyora d'Argeleta, que aglutinava entorn de la biblioteca de la seva casa a la ciutat de València un cenacle literari format per professors i poetes llatínistes.¹²

9. Julio Alonso Asenjo, «Optimates laetificare: la Egloga in Nativitate Christi» de Joan Baptista Anyés o Agnesio, *Criticón*, 66-67, 1996, p. 339.

10. Fou rector de la universitat el 1518 i de nou el 1521. Vegeu S. García Martínez, «Sobre la introducción del helenismo en la Universidad de Valencia durante la primera mitad del Quinientos», *Actes du Ier Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne*, Pau, (21-23 d'abril, 1979), 1980, p. 366.

11. Joan de Borja i Enríquez, nét del papa Alexandre VI, nascut a Gandia el 1494.

12. Àngela Mercader-Sabata i Boil, senyora d'Argeleta (a l'Alt Millars, zona de parla castellana) filla i hereva del senyor d'Argeleta Pere Mercader i Sabata i de Lucrècia Boil. Segons Escolano (*Décadas*, llibre VIII, p. 719) estudià llatí, filosofia i teologia i els mestres de la universitat la consultaven. Tenia una llibreria important. Estava casada amb Jeroni Escrivà de Romaní (mort el 1563), de qui Escolano diu que era mestre racional de València.

Lluís Vives en féu un calorós elogi al seu *De institutione foeminae christianae* (1523) com a exemple de dona que sabia compaginar la intel·ligència i l'enginy amb l'honestedat i el seny, i la compara amb les filles del seu amic Thomas More. La biblioteca de casa seva, a València, aglutinava un cercle literari del qual parla Lluís Vives al diàleg 22 de la *Linguae exercitatio* (1538).

Cal recordar que Àngela Mercader-Sabata fou lloada per Joan Lluís Vives pel seu enginy i pels seus coneixements de llatí i de diverses matèries, així com també per la seva virtut. Anyés li dedicà dos poemes: un a la mort de la seva germana (1525) i un altre a la mort de la seva mare Lucrècia Boil (1526). La sintonia entre Anyés i Joan Àngel queda també palesa en els respectius poemes que figuren entre els preliminars de la gramàtica grega del també professor Jeroni Lledesma,¹³ publicada a València el 1545 i dedicada, és clar, a Mencía de Mendoza. Aquest degué ser l'ambient propi d'Anyés, l'universitari centrat en els problemes de l'educació de la joventut en el sentit humanístic del terme, dins la línia de Joan Lluís Vives, sempre present, a través de la seva obra, a la seva València natal i lloat per Anyés com a «immortal patró de les bones lletres».

Anyés passà el 1518 a viure en l'ambient literari cortesà i mundà, preocupat pels problemes de l'amor cortès, que imperava al palau de Serafí de Centelles. Abans d'aquesta data Anyés ja li havia dedicat dotze llibres d'epigrames, segons ell mateix assegura. Serafí era, a més de comte, poeta, i es rodejà de nobles i cortesans que crearen al seu entorn un refinat ambient literari.¹⁴ Poemes en castellà del comte i d'alguns dels seus assidus contertulis figuren al *Cancionero General* d'Hernando del Castillo, en l'edició del qual, el 1511, havia intervingut el propi comte. Podríem dir que era un perfecte cavaller, destre en les armes i en les lletres.

Possiblement, aquesta cort nobiliària posà Anyés en contacte amb diversos membres de l'alta noblesa valenciana i el portà a identificar-se amb els problemes de fidelitat que aquesta tingué arran de la seva conducta durant les Germanies. Per això, perquè com a bon humanista estava al servei dels interessos de la noblesa, dedicaria diversos panegírics a alguns dels que es destacaren en la lluita contra els agermanats; en especial, el propi comte d'Oliva Serafí de Centelles, al duc de Gandia, Joan de Borja, als ducs de Sogorb, l'Infant Enric d'Aragó (1445-

13. Jeroni Lledesma, *Compendium Graecarum institutionum*, València, 1545.

14. Escenificat en l'obra de l'anomenat batxiller Ximénez, *Purgatorio de amor*, publicada al *Cancionero General*.

1522) i el seu fill i hereu Alfons d'Aragó (1480-1563), al Marquès de Cenete, Rodrigo de Mendoza i, particularment, al duc de Calàbria, Ferran d'Aragó, sobretot quan, vidu de Germana de Foix, es casà el 1540 amb Mencía de Mendoza, filla del Marquès.¹⁵

Vegem breument l'ambient cortesà valencià els anys que Anyés estigué al servei del comte d'Oliva. Serafí de Centelles era considerat com el representant més conspicu de l'antiga noblesa valenciana. El duc de Gandia, nouvingut, tot i el seu rang superior, el seguia en totes les decisions i allà on anava el primer el seguia el segon. Però l'ambient al palau ducal de Gandia era diferent. Joan de Borja era nét del papa Alexandre VI; la seva mare María Enríquez en enviudar entrà al convent de Santa Clara on morí el 1539; la seva germana Elisabet seguí el mateix camí. Un dels seus fills seria el futur jesuïta Francesc de Borja. Es casà primer amb Joana d'Aragó, i vidu, de nou, amb Francesca de Castre-Pinós de qui són conegudes les preocupacions espirituals i a qui Bernat Pérez dedicà la seva obra *Espejo de la vida humana* el 1534. Les dones, per tant, aportaren als ducs l'espiritualitat franciscana amb tendències cap a l'il·luminisme,¹⁶ el propi duc era celebrat per Anyés com a caritatiu perquè tenia sempre obertes les portes del seu palau. En morir, la seva biblioteca comptava amb uns 280 títols, la meitat dels quals eren llibres religiosos dins la línia franciscana. També hi figuraven 27 obres d'Erasme i 14 de Lluís Vives.¹⁷ Joan de Borja es dedicà també al mecenatge cultural: el lul·lista Alfons de Proaza, el teòleg i mestre seu Joan Andreu Estrany, els professors i poetes

15. Mencía de Mendoza y de Fonseca (1508-1554), filla gran i hereva del marquès Rodrigo de Mendoza. A la mort d'aquest el 1523 es casà amb el comte Enric de Nassau. Vidua el 1538, es casà el 1540 amb el també vidu Ferran de Calàbria i passà a residir a València. Sobre la seva educació refinada i l'amistat amb erasmistes, vegeu més endavant.

16. Francesc Pons Fuster, «Bernat Pérez (de Chinchón): Un erasmista en la cort dels Borja de Gandia», València, 1996, pp. 153-176, esp. 174-175, dins *Afers*, 23/24, *Política i societat (segles XVI-XVIII)*, València, 1996.

17. J. L. Pastor Zapata, «La biblioteca de don Juan de Borja duque de Gandia», *AHSI*, LXI (1992). Joaquim Parellada Casas, *Erasmus. Preparación y aparejo de bien morir (traducción de Bernardo Pérez de Chinchón)*, estudio y edición crítica (tesi doctoral, 1997), edició adaptada, Fundación Universitaria Española/Universidad Pontificia de Salamanca, Madrid, 2000, pp. 52-53.

Francesc Dassió i Joan Àngel i Gonsales, que li dedicà una *Sylva* el 1528 i el canonge convers Bernat Pérez. Lluís Vives en una carta al duc del 1528 li parlava dels dos amics comuns, els humanistes valencians Joan Andreu Estrany i Honorat Joan que li explicaren com afavoria els homes d'estudi i com promovia les bones lletres i que com a prova havia establert a Gandia un centre escolar.¹⁸ Això no obstant, exercien plenament com a cavallers i participaven en les bandositats quan s'esqueia. Quan Francesc de Borja heretà el 1543 el ducat a la mort del seu pare, s'endugué amb ell de Barcelona el llec franciscà Juan Tejada conegut pel seu il·luminisme.¹⁹ L'ambient valencià de l'època postagermanada era en general propici a aquest ambient profètic²⁰ i no és estrany que Tejada veiés en el nou jesuïta Francesc de Borja l'esperat «papa angèlic». Ignasi de Loyola posà fi, de forma dràstica, tanmateix, a aquestes desviacions.

Anyés dedicà però bona part de la seva obra al duc de Sogorb Alfons d'Aragó (1480-1563), i al duc de Calàbria Ferran d'Aragó. Tots dos eren de sang reial, Alfons d'Aragó, fill i hereu de l'Infant Enric d'Aragó (1445-1522) i Ferran d'Aragó, duc de Calàbria hereu dels reis de Nàpols. Alfons d'Aragó acumulà a més el títol més important el de duc consort de Cardona pel seu matrimoni el 1543 amb l'hereva del títol Joana de Cardona. Esdevenia així cunyat del comte d'Oliva Francesc de Centelles casat amb una germana de Joana, Maria de Cardona des del 1525. La unió dels dos ducats degué fer un fort impacte tant a Catalunya com a València. Sembla que el duc Alfons no tingué massa afició a les lletres i que es decantà pel món de les armes com era tradicional en l'alta noblesa al marge dels corrents humanístics. El fastuós palau de Sogorb va acumular l'herència

18. Lluís Vives, *Epistolario*, ed. de José Jiménez Delgado, Editora Nacional, Madrid, 1978, carta 143, pp. 519-523.

19. Alain Milhou, «El messianismo joaquimita del círculo jesuïta de Francisco de Borja (1548-1551)», dins *Storia e figure dell'Apocalisse fra '500 e '600. Atti del 4º Congresso internazionale di studi gioachimiti San Giovanni in Fiore-14-17 settembre 1994*, a cura di Roberto Rusconi, Roma, 1996, pp. 203-224.

20. E. Duran, «Profecia i revolta social al regne de València a l'inici del segle XVI», dins *Storia e figure dell'Apocalisse fra '500 e '600*, Roma, 1996, pp. 175-194.

de l'Infant Enric (1445-1522) i la dels Cardona: la vida opulent i privilegiada queda evidenciada per les nombroses pintures profanes i religioses, la gran quantitat de plata (objectes de taula i de capella), i els nombrosos instruments musicals i llibres de cant que testimonien el funcionament d'una capella de música important.²¹

El rang del duc de Sogorb només podia equiparar-se amb el del duc de Calàbria (1488-1550), fill del darrer rei de Nàpols Frederic II. El 1502, en ser destronat el seu pare pels angevins, havia passat a la cort de Ferran el Catòlic. Per evitar possibles reivindicacions a la corona napolitana, aquest el féu empresonar a Castella i després traslladar a Xàtiva el 1512. El juliol del 1521, els agermanats prengueren el castell de Xàtiva i demanaren al duc que fos el seu rei i encapçalés la revolució. El duc no acceptà aquesta proposta i continuà presoner al castell fins que fou alliberat pel lloctinent general el desembre de 1522 i marxà a la cort.²² El 1526 es casà amb la reina Germana de Foix, vídua de Ferran el Catòlic, lloctinent general del regne de València des del 1523. Vidu el 1536, continuà exercint en propietat el càrrec de la lloctinença general i es casà el 1540 amb Mencía de Mendoza y de Fonseca (1508-1554), filla gran i hereva del Marquès de Cenete Rodrigo de Mendoza (un dels grans protagonistes de les Germanies), vídua des del 1538. El nou matrimoni causà sensació. Mencía tenia fama de ser una persona refinada i cultivada. Havia estat deixeble de Lluís Vives i els lletraferits valencians esperaven d'ella que patrocinés una gran renovació cultural.

Aquests eren els personatges als quals estava lligat Joan Baptista Anyés. El món de les corts valencianes, però, no li feren oblidar la seva actuació religiosa. Com a sacerdot, predicador i escriptor, Anyés propugnà una religiositat sincera amb

21. Santi Torras Tilló, *Els ducs de Cardona: art i poder (1575-1790). Una proposta d'estudi i d'aproximació a la història, art i cultura a l'entorn de la casa ducal en època moderna*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona sota la direcció de Bonaventura Bassegoda Hugas, 1997 (inèdita). Hi publica la relació de la recambra del duc.

22. E. Duran, *Les Germanies*, cit., pp. 186, 198, 204.

influències d'Erasme o de Lluís Vives i una vida quotidiana senzilla i exemplar. Escriví en favor del matrimoni cristià, d'algunes dones que destacaren per la virtut i puresa i en un cas per la seva sabiduria, en favor de l'al·letament dels nadons, de l'educació formativa dels joves, de la perniciositat de les lectures de llibres de cavalleries i, en especial, de l'esperit de pobresa. Ell mateix es vanagloriava al final de la seva vida, quan vivia retirat prop del monestir de Sant Julià de viure pobrement i disposar només petit llit mig trencat, d'una taula frugal i d'un vestit bast.²³ Mantingué contacte no només amb la noblesa sinó també amb tots els estaments socials i en especial amb els llauradors, d'aquí que utilitzés el català i el llatí i que adaptés el registre del seu estil al públic al qual s'adreçava. Sembla que estigué envoltat per una sèrie de dames valencianes de la noblesa, algunes monges, que es consideraven deixebles espirituals d'ell i a les quals Anyés dedicà els seus opuscles en català.²⁴ Tingué una gran preocupació per la catequizació dels moriscs i insistí prop dels bisbes i altres dignitats valencianes eclesiàstiques perquè es portés a terme una política coherent en aquesta direcció. Ell mateix passà més d'un any, el 1538-1539, a la Vall d'Aiora dedicat a predicar entre els moriscs vassalls del comte d'Oliva. És possible que en aquest aspecte l'influís el canonge de Gandia Bernat Pérez, originari de Chinchón, que exercia coetàniament de preceptor dels fills del duc de Gandia. Pérez traduí diverses obres d'Erasme al castellà i publicà dues obres dedicades als que es dedicaven a catequitzar els moriscs, l'*Antialcorano* (escrit el 1528 i publicat el 1532) i *Diálogos Christianos contra la secta mahomética* (València, 1535). Són obres que amb tota seguretat Anyés degué tenir en compte en la seva missió a la Vall d'Aiora.

El nostre autor tingué ja en vida fama de virtuós (ha estat conegut amb el nom de «venerable Agnès») i fou tradició que santa Agnès, considerada per la família com a avantpassada seva,

23. Vegeu els preliminars a la primera Apologia.

24. Jerònima Eixarc, Isabel de Cruïlles, les monges de Santa Clara i les del convent de la Santíssima Trinitat. Vegeu per a més informació, *Joan B. Anyés. Obra catalana*, a cura de M. Cahner, Barcelona, 1987.

Retrat de J. B. Anyés, ja gran, que figura al retaule *Les noces místiques del venerable Anyés* de Joan de Joanes, pintat entre el 1553 i el 1558 (ja mort Anyés) per a la capella dels Centelles, comtes d'Oliva, de la Catedral de València (avui al Museu de Belles Arts de València).

s'hi desposà místicament. El pintor Joan Massip (v. 1507-1579), conegut amb el nom de Joan de Joanes, havia representat Anyés en la seva notable obra primerenca *El Baptisme de Crist* (1535), destinada a la catedral de València. El representà de nou (arran de la seva mort el 1553) en *Les noces místiques del venerable Anyés* en un retaule considerat la seva obra mestra destinat a l'antiga capella de Sant Jordi (patró dels comtes d'Oliva) de la catedral de València.²⁵ Segurament el quadre fou encarregat al pintor pel comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles (mort el 1552) al servei del qual Anyés havia treballat durant més de vint-i-cinc anys. Seguint la moda humanística de l'època, i a causa de la seva veneració per la santa, firmà els seus escrits literaris i religiosos catalans amb el cognom *Agnés* i els llatins amb el d'*Agnesium*. El nostre autor morí als setanta-tres anys retirat a la casa que el comte d'Oliva li havia donat al camí de Morvedre el 5 d'agost de 1553 i fou enterrat al veí monestir de Sant Julià.

L'obra religiosa

L'extensa producció d'Anyés, en llatí i en català, és majoritàriament de temàtica religiosa i fou escrita amb la finalitat de construir una «summa teològica» sobre la Santíssima Trinitat, la creació del món, la vida i passió de Jesucrist, els àngels, els patriarques i profetes de l'Antic Testament i els sants, apòstols i màrtirs del Nou Testament. Es conserva en un voluminós manuscrit de més de cinc-cents folis d'escriptura molt compacta, conegut amb el nom de *Panthalia* i conservat a l'arxiu capitular de València. L'obra fou escrita en dues etapes: la primera del 1533 al 1535 i la segona del 1548 a la seva mort.

25. Actualment, al Museu de Belles Arts de la ciutat. Vegeu sobre Joan de Joanes, F. Benito Domènech, *Joan de Joanes, Les noces místiques del venerable Anyés*, València, Museu Sant Pius V, 1996 i *Joan de Joanes. Una nueva visión del artista y su obra*, València, 2000, on l'autor rectifica l'atribució dels retaules: el del *Baptisme* atribuït a Vicent Massip, l'adjudica al seu fill Joan de Joanes (pp. 212-213) i aporta un estat de la qüestió de la datació del retaule de *Les noces*, que s'inclina a situar entre 1553 i 1558 (pp. 114-115).

Només en fou publicada una part: una *Elegia in mala nostra temporum*, en vers dactílic, que saludava l'arribada a València de Tomàs de Villanueva a la seu de València, publicada a València el 1545;²⁶ l'extens *Apologeticon Panegyricon* en prosa i en vers heroic (hexàmetres dactílics), publicat a València el 1550 a despeses del comte d'Oliva, on defensa la persona de sant Jeroni, enfront de l'actitud crítica d'Erasme de Rotterdam, i tres obres menors publicades a València el 1527: una *Egloga in natiuitate Christi* dedicada a la culta monja, deixeble espiritual d'ell, Jerònima Eixarc que seria representada davant del duc de Calàbria i la seva primera muller Germana de Foix,²⁷ l'obra *Gemmatas diue Marie Virginis assumptionis triumphus* i un *Officium nocturnum diurnumque cum missa diui martyris Iuliani et Basilisse eius coniugis*, publicat l'any següent que dedicà a la mateixa Jerònima Eixarc.

La seva obra catalana publicada consisteix en unes cobles a Sant Julià i santa Basilissa, patrons del monestir d'agustines veí de casa seva (*La vida de Sant Julià abat y màrtir y de santa Basilyssa verge*, València, 1528?) que dedicà a la seva també deixeble espiritual Isabel de Cruïlles, senyora d'Alfara, muller de Gaspar Feliu de Cruïlles i a la seva germana Magdalena de Cruïlles muller de Francesc d'Aguilar. Les dues germanes degueren formar part de les dames valencianes casades integrades en els corrents de renovació espiritual. Un fill d'Isabel de Cruïlles, per exemple, Miquel Jeroni de Cruïlles tingué cura de la segona edició del *Spill de vida religiosa* publicat a València el 1529. Finalment publicà a València el 1542 una obra en prosa sobre la vida dels sants Abdó i Senén i Ponç (*La vida, martyri y traslació dels gloriosos màrtirs e reals prínceps Sant Abdon y Senén e la vida del gloriós bisbe Sant Ponç advocats dels llauradors contra*

26. G. Hijarrubia Lodares, «Los tiempos del pontificado de Santo Tomás de Villanueva vistos por un poeta latino del siglo XVI», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 1959. L'exemplar a la Biblioteca Universitària de Barcelona, sign. A-105/21, conté també *Summa brevis de Sanctissima Trinitate et de fide catholica*.

27. Julio Alonso Asenjo, «Optimates laetificare: la Egloga in Nativitate Christi de Joan Baptista Anyés o Agnesio», *Criticón*, 66-67, 1996, pp. 307-368. Edita, tradueix i estudia detalladament l'obra.

la pedra y tempestat, dedicada a la comtessa d'Oliva Maria de Cardona.²⁸

L'obra profana: les *Apologies*

L'obra política profana d'Anyés, constituïda per les *Apologies* i alguns poemes circumstancials, fou escrita íntegrament en llatí i publicada a València el 1543 a despeses del comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles i pels impressors d'origen alemany Joan Baldoví i Joan Mei. El títol de l'obra és:

Apologia in defensionem uirorum illustrium equestrium, bonorumque ciuuium ualentinorum, in ciuilem ualentini populi seditionem, quam uulgo Germaniam olim appellantur.

Secunda Apologia in laudem illustri magnanimique domini Rhoderici Zeneti, quondam marquionis. In laudem omnium equitum ualentinatum.

Apologia in uenatores, pro auibus, ad illustrem Olivae comitem, cum expositione multarum auium, sermone graeco, latino atque ualentino.

Et alia non iniocunda lectu quae in indice praenotantur.

[Segueix l'escut dels impressors (un compàs obert que tanca una corona aguantada per un ceptre i amb dues columnes a banda i banda) tancat en un quadrat entorn del qual figuren les paraules en llatí «Rerum vita modus/ hoc sine, cuncta nihil», és a dir, «la vida és la mesura de les coses. Sense això, no hi ha res» i «conserva la mesura. L'ocasió és el millor en tot moment».

*Valentiae, apud sacram diui Thome apostoli aedem, per Joannem Baldouinum et Ioannem Mey socios, natione germanos. Quinto februari anno a Christi natali, 1543.*²⁹

28. Per a l'obra catalana vegeu *J. B. Anyés. Obra catalana*, a cura de M. Cahner, Barcelona, Curial, 1987.

29. Hem localitzat tres exemplars d'aquesta edició: a la Biblioteca Serrano Morales de València (A-116/19), a la Biblioteca de Catalunya (sig. 8-6-29) i a la Biblioteca Nacional de Madrid (R. 12.226). Hem agafat com a base l'exemplar de València. Al de Barcelona manquen els folis 55r-56v i 61r-62v i la foliació s'acaba al foli 54r.

APOLOGIA IN

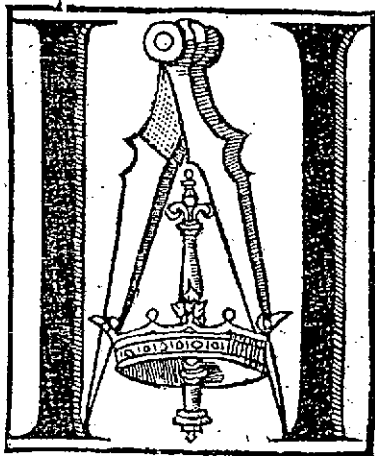
DEFENSIONEM VIRORVM ILLVSTR. EQVE
strium, bonorumq; ciuium Valentinarum. In ciuilem Va-
lentini populi seditionem. Quam vulgo Germa-
niam olim appellarunt.

Secunda Apologia, In laudem Illustriss. Magnanimique
Domini Rhoderici Zeneti quondam Marchionis.
Inq; laudem omnium Equitum Valentinarum.

Apologia in Venatores; pro auibus; ad Illustrrem Oliuæ
Comitem, cum expositione multarum auium, sermone Græ-
co, Latino atq; Valentino. Et alia non iniucunda
lectu, quæ in indice prænotantur.

Μίση φυλάτεια.

HOC SINE, CUNCTA NIHIL.

Μίση φυλάτεια.

SACRAM VITA MARDAS.

VALENTIAE, APVD SACRAM DIVI THO

mae Apostoli eadem, per Ioannem Baldouinum, & Ioannem

Mey socios, natione Germanos. Quinto Februarii,

Anno a Christi natali. 1543.

El volum té en total 62 folis. El cos de l'obra, és a dir, la trilogia d'*Apologies*, comprèn els primers 48 folis. Segueixen (ff. 48-62v) altres obres curtes que el títol qualifica simplement com *et alia non iniocunda lectu*: una sobre els moriscs (ff. 48-52), una *Elegia* arran de la malaltia de l'arquebisbe de València Jordi d'Àustria (1538-1544) (ff. 52-52v), un *Colloquium romani Pasquini et ualentini Gonnarii*, datat el 1542 (ff. 53-56v) i diversos poemes fúnebres dedicats a distintes personalitats, datats entre 1516 i 1542 (ff. 57-62v), entre els quals hi ha uns elogis de Lluís Vives i de la dama valenciana i il·lustre llatinista Àngela Sabata.³⁰

Si deixem de banda els poemes circumstancials, les *Apologies* constitueixen el nucli de l'obra profana de l'autor i totes tres giren entorn de la Guerra de les Germanies a València (1519-1523). En la seva versió final, es tracta d'una obra de maduresa, atès que Anyés tenia ja seixanta anys fets quan la va compondre. Com a humanista vinculat estretament als comtes d'Oliva, Anyés estava del costat dels nobles, però per la seva extracció menestral i pel seu emparentament amb diversos dirigents agermanats, es trobà en una situació intermèdia força difícil. I, si bé el 1543 les responsabilitats polítiques derivades de l'actuació durant la guerra sembla que ja devien haver caducat, també és veritat que qualsevol canvi polític podia ser perillós. Aquest canvi es presentà el 1540 amb el nou matrimoni del lloctinent general del regne de València, el duc de Calàbria Ferran d'Aragó, amb Mencía de Mendoza, filla del Marquès de Cenete. Mencía havia arribat a València el 1539, després d'enviudar dos anys abans, envoltada d'una gran aurèola de prestigi intel·lectual. Efectivament, havia rebut una de les millors educacions possibles de l'època: a València, amb el professor Joan Andreu Estrany (format amb Nebrija i a París, amic de Lluís Vives); a Guadalajara, amb l'humanista castellà Juan Maldonado, i a Flan-

30. El volum conté a més tres opuscles religiosos en llatí independents de l'obra, editats anteriorment en lletra gòtica a València per Joan Jofré, els dos primers el 1527 i el darrer vers 1528: *Gemmatas divae Mariae virginis assumptionis triumphus; Egloga in nativitate Christi. Excellentissimo Domino Ferdinando Calabriae serenissimaeque augustae Aragonum Germanae dicta* i *Officium nocturnum diurnumque cum missa divi martyris Juliani et Basilissae eius conjugis et matris multarum virginum*. Descriuim l'exemplar de la Biblioteca Serrano Morales de València.

des, amb el propi Lluís Vives.³¹ El professor universitari Joan Àngel i Gonsales la saludà amb una *Sylva* en llatí.³² Tot semblava indicar que emprendria la reforma dels estudis universitaris, però aquesta esperança quedà frustrada. D'altra banda, també cal recordar que les seqüel·les econòmiques de les Germanies –les multes imposades a tots els gremis indiscriminadament– no havien encara acabat. La situació política era, per tant, encara precària. Potser per això el títol donat per Anyés als seus poemes (*Apologies*) defineix, ja d'entrada, el seu caràcter de poemes justificatius en defensa i lloança de l'actuació d'algunes personalitats durant la guerra. I el fet clar és que l'obra sencera fou dedicada precisament a la nova duquessa de Calàbria Mencía de Mendoza, i que, en particular, la segona i la tercera *Apologia* ho foren al seu nou marit, el duc Ferran de Calàbria.

L'estructura de l'obra és molt complexa. Cada una de les *Apologies* va precedida per diversos preliminars i en algun cas afegeix escolis.³³ Algunes parts de l'obra daten del 1521, en plena Germania i l'autor les incorpora amb tota mena d'explicacions en les dedicatòries, les primitives i les noves. L'autoria de l'obra planteja algun dubte: als preliminars (ff. 2-4v) Joan Baptista Anyés firma la dedicatòria general de l'obra, en vers, a la recent duquessa de Calàbria Mencía de Mendoza; segueixen tres epístoles en prosa, datades totes el 1542 (la primera i la tercera, firmades pel comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles i la segona, per l'autor) que estableixen una mena de respectuós i elogios diàleg sobre la publicació de l'obra entre mestre i dei-

31. Per a més informació, M. Lasso de la Vega, *Doña Mencía de Mendoza, marquesa del Cenete (1508-1554)*, Madrid, 1942.

32. *Silva ad Menciam Mendociam*. J. Alcina, *Juan Àngel González y la «Sylva de laudibus poeseos» (1525)*, Barcelona, 1978, p. 19.

33. L'escoli fou una de les formes més utilitzades a l'Antiguitat. Enfront dels *commentaria*, que buscaven la interpretació global de l'obra, en els escolis es feien anotacions concretes al significat d'una paraula, d'una expressió, d'un vers, normalment amb una sintaxi poc elaborada, ja que perseguïen una finalitat aclaridora i no pas poètica. Des d'un punt de vista físic, els escolis presentaven la forma de línies tortes, en haver d'aprofitar el poc espai disponible, i d'aquí van rebre el nom (*skolion*, en grec, significa «tort»).

xeble. Acaben amb el lliurament de l'obra per part d'Anyés. Aquest sistema d'alternància d'autoria es reproduïx en els preliminars particulars de cada una de les tres apologies. És un sistema original de substituir el que hauria de ser un pròleg explicatiu dels diversos incidents de l'obra per una sèrie de cartes creuades entre l'autor i el comte d'Oliva.

La *Primera Apologia* (ff. 5-31) dedicada als cavallers i ciutadans honrats valencians en la seva lluita contra els agermanats, en especial en la batalla de Nules el 1521, és presentada pel comte d'Oliva al duc de Sogorb Alfons d'Aragó;³⁴ a continuació, Anyés inclou dos textos preliminars datats el 1521: la dedicatòria que féu de l'*Apologia* (que aleshores titulà *Elegia*) a l'Infant Enric d'Aragó, present a la batalla, i l'elegia apologètica que dedicà al professor de retòrica de la universitat de València Alfonso Ordoñez,³⁵ mort en la batalla. Segueixen de nou dues cartes en vers entre el comte i l'autor datades el 1542 (ff. 8v-9v). L'*Apologia* pròpiament dita (ff. 10-30v), que Anyés escriví el 1521 en honor de l'infant Enric i del seu fill Alfons d'Aragó és escrita en vers. El 1542,³⁶ amb motiu de l'edició de l'obra, l'acompanyà amb extensos escolis en prosa dedicats al comte Francesc de Centelles que són, bàsicament, una monografia històrica de la família dels comtes d'Oliva destinats a facilitar la lectura de l'*Apologia* al fill del comte, Pere.³⁷ Acaba aquesta primera Apologia amb una carta de l'autor al duc de Sogorb explicant-li que s'ha decidit a publicar l'*Apologia* a instàncies del comte d'Oliva (ff. 30v-31).

34. Alfons d'Aragó i Portugal (1489-1563), fill de l'Infant Enric d'Aragó (nét de Ferran I d'Aragó), duc de Sogorb i duc consort de Cardona per la seva muller Joana de Cardona, vencedor de l'exèrcit agermanat a la batalla de Nules el 1521.

35. En paraules d'Anyés, «Graecarum Latinarumque Musarum cultorem, Valentino gymnasio Rhetoricem stipendio publico profitentem».

36. Com consta al final de l'*Apologia*, al foli 31 en l'endreça al duc de Sogorb explicant-li que havia escrit l'*Elegia* el 1521 i que ara la publicava a petició del comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles: «Valentiae, 9 Aprilis 1542».

37. Pere Gilabert de Centelles, que heretà el títol a la mort del seu pare Francesc el 1552. Morí el 1569.

La *Segona Apologia* (ff. 31-36v), en vers, centrada especialment en l'actuació del Marquès de Cenete Rodrigo de Mendoza durant les Germanies i, en especial, en la victòria que obtingué sobre el dirigent agermanat Vicent Peris, és encapçalada per un poema del comte Francesc Gilabert de Centelles a l'autor datat a Oliva, a dia 23 d'abril, dia de Sant Jordi, de 1542. Anyés dedica a continuació (f. 31v) la *Segona Apologia* (ff. 32-36v) a la filla del marquès, la nova duquessa de Calàbria Mencía de Mendoza «unicum virtutum atque musarum specimen».

La *Tercera Apologia* segueix un esquema paral·lel, però amb una major intervenció del comte d'Oliva. Aquest l'encapçala amb una presentació en vers al duc de Calàbria (f. 37), segueix l'Apologia de les aus pròpiament dita (ff. 37-40v), en vers, que Anyés dedica al comte d'Oliva i clou el comte amb una resposta, també en vers, demanant a l'autor certes explicacions sobre les aus que dona lloc a uns llargs i extensos escolis en prosa fets per Anyés (ff. 41v-47v).

El comte d'Oliva té, doncs, un paper important i no només com a mecenes de la publicació de l'obra sinó també com a coautor d'aquesta. Sens dubte sabia escriure en llatí, en vers i en prosa, ja que havia estat deixeble de Joan Baptista Anyés, amb la qual cosa la seva intervenció podia haver estat real. L'estil de la part firmada pel comte no varia gaire, però, del de la resta de l'obra, llevat potser que la sintaxi és més simple. Per això podria tractar-se també d'una ficció literària. No manquen exemples més o menys coetanis en aquest sentit, sobretot en un gènere literari paral·lel, el dels diàlegs,³⁸ però també en les novel·les sentimentals.³⁹ Perquè el que realment interessava era que el comte d'Oliva es veiés implicat plenament en l'obra com a protector.

Una altra característica de l'obra és la de les dates: la concepció unitària de l'obra data del 1542, però ja hem vist que

38. J. Solervicens, *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antoni Agustí*, Barcelona, 1997.

39. E. Duran, «Realitat i ficció en la novel·la castellana *Questión de Amor*, València 1513», *Boletín de la RABLB*, 1997, pp. 389-407.

hi ha inclosos textos del 1521: la primera *Apologia* fou escrita explícitament el 1521.⁴⁰ La segona *Apologia* fou escrita també en dos temps, el 1521 (ff. 31v-36v) i el 1542. Ens interessa retenir aquestes dues dates en tractar amb més detall de la tercera *Apologia*. Cal afegir que possiblement el Col·loqui de Pasquí i Gonari fou escrit vers 1527.

Per a una major comprensió de la complexitat de l'obra en donem un breu esquema.

PRELIMINARS DE L'OBRA

ff. 2-2v. Dedicatòria de l'autor a la duquessa de Calàbria Mencía de Mendoza i als lectors benèvolos (en vers).

ff. 2v-3. Del comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles a J.B. Anyés. Oliva, 13 de febrer de 1542 (en prosa).

ff. 3-3v. J. B. A. al comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles. València, 23 juliol 1542 (en prosa).

ff. 3v-4. El comte d'Oliva a J.B.A. Oliva, 17 d'agost de 1542 (en prosa).

ff. 4-4v. J. B. A. en agraïment al comte d'Oliva.

I PART. LES APOLOGIES

Primera Apologia (f. 5-31v)

f. 5. El comte d'Oliva al duc de Sogorb Alfons d'Aragó. Oliva, 15 d'agost de 1542 (en vers i en prosa).

ff. 5v-8. Apologia del duc de Sogorb Enric d'Aragó. Nules, 30 de novembre de 1521 (en prosa).

ff. 8-8v. Elegia apologètica al catedràtic de grec i de llatí Alfonso Ordóñez. Nules, 28 de novembre de 1521 (en vers).

ff. 8v-9. El comte d'Oliva a J. B. A. Oliva, 15 de febrer de 1542 (en vers).

ff. 9-9v. J. B. A. a Francesc de Centelles. València, 24 de febrer de 1542 (en vers).

ff. 10-31. *Elegia apologètica en lloança i defensa de tots els*

40. Així consta en les dedicatòries intercanviades entre l'autor i el comte el 1542 (ff. 8v-9v) i, especialment, en la justificació de l'autor al duc de Sogorb, en què li certifica que va escriure l'*Apologia* el 1521 i que ara s'ha decidit a publicar-la a petició del comte d'Oliva (ff. 30v-31).

nobles cavallers i ciutadans honrats valencians, però especialment en lloança de l'excel·lentíssim triomfador de la facció agermanada, Alfons d'Aragó, duc de Sogorb. 1521: primera part en lloança del duc de Sogorb Alfons d'Aragó; segona part en favor dels cavallers i ciutadans honrats, tercera part sobre la batalla de Sagunt i la victòria del duc de Sogorb (les tres parts són escrites el 1521 en vers; el 1542 J. B. A. hi afegí unes glosses dedicades al comte d'Oliva Francesc).

ff. 30v-31. J. B. A. al duc de Sogorb. València, 9 d'abril de 1542.

Segona Apologia (ff. 31-36v)

ff. 31-31v. El comte d'Oliva a J. B. A., editor de l'apologia al marquès de Cenete. Oliva, 9 calendes de maig de 1542 (en vers).

f. 31v. J. B. A. a Mencía de Mendoza duquessa de Calàbria (en vers).

ff. 32-36v. *Apologia en lloança de l'il·lustre don Rodrigo, marquès de Cenete, per la mort de Vicent Peris* (Dividida en tres parts escrites en vers).

Tercera Apologia (ff. 37-47v)

f. 37. El comte d'Oliva Francesc de Centelles al duc de Calàbria Ferran d'Aragó (en vers).

ff. 37-40v. *Apologia: contra els caçadors i a favor de les aus.* Al comte d'Oliva.

f. 40v. El comte d'Oliva a J. B. A.: *en favor dels caçadors, contra les aus.*

ff. 41-41v. J. B. A. al comte d'Oliva: *Contra els caçadors* (en vers).

ff. 41v-47v. Escolis de J. B. A. adreçats al comte d'Oliva (en prosa).

II PART: VÀRIA (ff. 48-62v)

1. *En defensa dels neòfits agarens.*

f. 48. J. B. A. al comte d'Oliva (en vers).

ff. 48-48v. Dedicatòria a Joan Gais, canonge de València. Cofrent, a la Vall d'Aiora, 15 de gener de 1539.

ff. 49-52. *En favor dels moriscs.* Dedicat a Jordi d'Àustria (en vers).

ff. 52-52v. J. B. A. al mestre en teologia Francesc Estanya en favor de l'obra.

2. *Elegies consolatòries per la malaltia de l'arquebisbe de València.*

f. 52. Al comte d'Oliva (en vers).

ff. 52-52v. A l'arquebisbe de València Jordi d'Àustria.

3. *Col·loqui de Pasquí i Gonari.*

f. 53. A la duquessa de Calàbria (en prosa). Sobre la mort de Júlia. Cullera, 7 de març de 1542.

ff. 53-54. Al duc Ferran de Calàbria. Elegia consolatòria per la mort de la seva germana Júlia.

f. 54v. Al comte d'Oliva sobre el seu fill Pere.

f. 55. Al comte d'Oliva que doni el *Col·loqui* al duc de Calàbria.

ff. 55-56v. *Col·loqui*. Dedicat al duc de Calàbria.

4. *Poemes fúnebres.*

ff. 57-57v. Elegia al duc Ferran de Cardona per la mort de la seva muller Francesca Manrique.

ff. 57v-58. Al cavaller Graspar de Cruilles a la mort de la seva mare Maria Magdalena Cruilles el 5 de juny de 1539.

f. 58. En la mort del seu germà Joan B. Teodor, mort el 19 de desembre de 1516.

f. 58v. En elogi de Lluís Vives (dos poemes).

ff. 58v-59. En la mort de Joan Gomis, predicador.

ff. 59-60. Elegia a la noble dona Àngela Sabata, en la mort de la seva mare dona Lucrècia el 14 de novembre de 1526. Altre poema.

f. 60. Epitafi a dona Lucrècia.

ff. 60-60v. Poema de J. B. A. a ell mateix per al seu aniversari. 30 de març de 1542.

f. 61. Al duc de Gandia Joan de Borja, a la mort de Glaura, 1533. Segueix l'epitafi a Glaura.

ff. 61-61v. A dona Àngela Sabata, per la mort de la seva germana Anna. 12 de maig de 1525.

ff. 61v-62. Al comte d'Oliva Serafí de Centelles. A la mort del marquès de Brandenburg. 8 de juliol de 1525. Segueix l'epitafi al marquès.

ff. 62-62v. A la mort.

L'obra és escrita, per tant, el 1542, però incorpora textos escrits amb anterioritat, el 1521, en plena guerra de les Germanies. Això fa que la poguem considerar com una crònica coetània als fets. A diferència, però, de les de Miquel Garcia i de Ramon Guillem Català de Valeriola, aquesta pretén ser una crònica literària. Les gestes dels nobles són explicades com una relació èpica i els herois són insistentment parangonats amb els herois clàssics i amb els déus. Amb tot, l'obsessió pedagògica del nostre autor el porta a adjuntar als poemes els escolis explicatius i aquests aporten sovint una informació valuosa. Sobre la guerra, tanmateix, la informació no és nova per al lector d'avui, perquè el text fou utilitzat reiteradament de manera explícita per Martí de Viciana, també testimoni dels fets, en el volum quart de la seva *Crònica de València* publicada a Barcelona el 1566.⁴¹ Això vol dir que les *Apologies* de J. B. Anyés són una de les fonts primeres per al coneixement dels fets de la guerra. I que caldrà tenir-les en compte a l'hora de parlar de les cròniques de les Germanies.⁴² En aquest cas, cal, és clar, deixar de banda les poètiques ficcions inherents al text èpic. Perquè Anyés utilitza quatre registres: el col·loquial per a les cartes o dedicatòries, almenys per a algunes d'aquestes, un llenguatge més culte, més propici al joc de paraules, a les figures retòriques i a les ressonàncies clàssiques en la poesia, l'artificiositat en la prosa literària i la narrativa de sintaxi senzilla i clara per a la prosa dels escolis.

Els preliminars ocupen els cinc primers folis i ens introdueixen en la complexa confecció de l'obra. Anyés la dedica a la nova duquesa de Calàbria Mencía de Mendoza, muller del lloctinent general de València i per tant la primera dama. La decisió de publicar-la prové del seu deixeble el comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles i ho aconsegueix malgrat les reticències de l'autor. El carteiig entre els dos dura del febrer a l'agost de 1542.

41. Martín de Viciana, *Libro quarto de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia copilado por Martín de Viciana, scriptor de vista, en el qual se contienen las discordias, guerras y muertes causadas por la conjuración plebea nombrada germania por los inventores della*, Barcelona, 1566.

42. E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, València, Tres i Quatre, 1984.

Les tres Apologies tenen una unitat temàtica, les Germanies; estan agrupades i en part redactades el 1542 i inclouen textos escrits en plena guerra, el 1521. La *primera Apologia* se centra principalment en l'acció del duc de Sogorb i la seva victòria contra l'exèrcit agermanat a Sagunt. És la part més original perquè Anyés es trobava precisament a Nules i fou testimoni directe dels fets. La seva relació fou represa de manera gairebé íntegra per Martí de Viciana. Com sempre el comte d'Oliva presenta el 1542 el text al duc com a intermediari i li explica l'origen d'aquest. El 1521 Anyés l'havia dedicat al pare del duc a l'Infant Enric i l'endrega és també inclosa. Aquesta fa una disquisició sobre el tema de la necessitat, que si bé pot afavorir l'esforç i el treball, també a vegades pot empènyer cap a actes delictius. Exemple del primer cas és el de l'Infant Enric, el Marquès de Cenete i altres nobles que combateren valerosament contra els revoltats; exemple del segon cas, l'alteració de l'ordre i els crims comesos pels agermanats. Acaba amb elogis ditiràmics de l'Infant Enric pare i conservador de la pàtria. Al carteiig entre l'autor i el seu deixeble s'incorpora una elegia, en vers, a una de les víctimes de la batalla, el catedràtic de grec i de llatí Alfonso Ordóñez.

La primera Apologia, o Elegia apologètica pròpiament dita, és escrita en vers, en el to encomiàstic que plana al llarg de tota l'obra, a la qual Anyés afegí unes extenses glosses aclaridores i informatives dedicades al comte d'Oliva. L'obra està dividida en tres parts seguint l'ordre propi dels sermons. La primera descriu l'antiga idíl·lica felicitat de la ciutat de València i del seu regne, la seva situació, el clima benigne, la fertilitat dels seus camps, la ciutat, les seves muralles, els seus palaus, les seves esglésies, el nombre dels seus habitants i la seva riquesa, tot descrit amb abundants referències clàssiques. La segona part, dirigida sempre a la ciutat, la reprèn per la seva manca de fidelitat. Segueix una relació dels inicis de la Germania amb constants interrogacions sobre el per què dels desordres i a continuació lloa les gestes i virtuts dels avantpassats dels cavallers i ciutadans que lluitaren contra la facció agermanada que esdevé així una mena de nobiliari, especialment llarg en referir-se als comtes d'Oliva. Cal destacar la detallada relació de la gesta de Serafi de Centelles contra els turcs el 1532 digna

d'un capítol d'un llibre de cavalleries. Acaba amb la relació dels enfrontaments bèl·lics al sud del País Valencià. La tercera part enalteix el duc de Sogorb Alfons d'Aragó per la seva victòria prop de Sagunt en una relació que sembla seguir la més detallada feta per Guillem Ramon Català incloent la relació dels cavallers que hi intervingueren. La part poètica continua sent concebuda com una sèrie d'imprecacions adreçades a la ciutat de València, els nobles són descrits sempre com herois clàssics i les situacions referides, també per analogia, a situacions clàssiques. En resum podem dir que aquesta Primera Apologia és alhora un poema èpic de les Germanies, una crònica dels fets rellevants, una lloança dels nobles, un nobiliari valencià i una recriminació, un punt matisada per la necessitat, del comportament dels agermanats.

La *Segona Apologia* és escrita en lloança del Marquès de Cenete, Rodrigo de Mendoza, pare de Mencía de Mendoza (a qui és dedicada) i a la seva victòria sobre el capitost agermanat Vicent Peris. L'escenari és de nou la ciutat de València a la qual l'autor s'adreça, interroga, increpa i lamenta retòricament. A diferència de la Primera Apologia, aquesta és íntegrament escrita en vers i sense glosses explicatives. Està, però, igualment dividida en tres parts: la primera en lloança del Marquès de Cenete, la segona en defensa dels cavallers i en contra dels agermanats, la tercera sobre els mals fets pels agermanats. Text totalment literari que posa en evidència la perplexitat de l'autor davant tot el que succeeix. Des del punt de vista informatiu no aporta grans detalls però és interessant pel clima que reflecteix.

La *Tercera Apologia* és la més enigmàtica. És encapçalada per la dedicatòria del comte d'Oliva, Francesc Gilabert de Centelles, al duc de Calàbria Ferran d'Aragó. La temàtica d'aquesta part gira entorn de la caça i és presentada com un debat entre l'autor, Joan Baptista Anyés, que argumenta en defensa de les aus, i el comte d'Oliva, que reivindica els drets dels caçadors. No es tracta, però, d'un debat ecologista *avant la lettre*, sinó d'un debat en clau al·legòrica: les aus serien els agermanats i els caçadors, els nobles. Ja al començament, el comte d'Oliva s'adreça al duc de Calàbria com al primer dels caçadors. I el context en el qual s'insereix aquesta tercera apologia fa que haguem d'interpretar-ne la temàtica en el marc general de la

trilogia, és a dir, en el marc de les Germanies. Ara bé, tot i que les dues primeres *Apologies* estan dedicades de ple a elogiar l'actuació dels nobles valencians i, de manera especial, el Marquès de Cenete, pare de la nova duquessa de Calàbria, la tercera és més complexa, perquè defensa els dos bàndols i es decanta –cosa insòlita en aquest tipus d'escrits– per la raó del bàndol agermanat. Possiblement, aquesta posició agosarada inclinà l'autor a presentar el tema de forma més literària i enigmàtica que no en les altres dues apologies.

Joan Baptista Anyés dedica la primera de les cartes adreçades al comte d'Oliva (on es presenta com a sacerdot i com a profeta, servidor alhora de Crist i d'Apol·lo, inspirador de profetes i de poetes) a defensar les aus per mitjà d'un artifice literari: posa les argumentacions de la defensa en boca d'una de les aus. El procediment és el següent: un capvespre, l'autor camina errant per la platja, a la desembocadura del Xúquer (lloc, per cert, de ressonàncies clàssiques) quan se sent dominat per un sopor com d'embriaguesa. Es refugia en una duna coronada per un palmerar per evitar ser engolit per les onades i allí, ajagut entre les palmeres, és vençut per la son. Aleshores comença la seva visió: tota mena d'aus, enumerades una a una, se li atancen i una d'elles, un corb, pren la paraula en nom de totes i li dedica un discurs directe, alhora reivindicatiu i planyívol, contra els caçadors. Pel que diu, podem deduir que l'autor és transportat en somnis en el passat, a l'any 1521, en plena guerra.

El corb es lamenta primerament dels atacs armats de què són objecte per part del comte d'Oliva (el comte anterior, Serafi de Centelles) i de l'estratègia del duc de Calàbria en enfrontar unes aus contra les altres. Segueix argüint el caràcter pacífic i benèvol de les aus, que no fan mal a ningú i només es preocupen de la pròpia subsistència, i acusa els nobles d'abusar del seu poder i d'intentar apoderar-se per la força de tots els béns que Déu posà a la terra per ser compartits per tots en un equilibri just per a la subsistència de cadascú. Per què, es pregunta, aquesta conducta sanguinària en homes que per la seva noblesa han d'estar naturalment inclinats a la clemència i, en canvi, es dediquen a atacar els innocents? El corb es dirigeix, acte seguit, al mateix comte d'Oliva i l'increpa per la seva conducta moral (tot fent referència a la persecució que dugué a terme contra

els agermanats de Gandia) i d'haver convertit en enemic de les aus el duc de Gandia, Joan de Borja, de qui augura que cada vegada esdevindrà més cruel. Per això, el corb demana al comte que per fer honor al seu títol pacífic d'«Oliva», sigui propici als febles. Afegeix que si els dos, comte i duc, volen lluitar, ho facin contra els turcs. Conclou el discurs amb una proclamació doctrinal: els poderosos han de ser pacífics envers els pacífics i durs i assassins amb els durs. A més, estan obligats com tothom a respectar les vedes de caça o treves quaresmals. Acabat el parlament del corb, l'autor, seguint el seu prec, demana al comte Serafi que estableixi una pau justa i que, si de moment no pot donar la pau, almenys atorgui una treva. Amb aquesta esperança, les aus marxen i només queda el corb.

L'autor té la visió fugint de les onades i refugiant-se en un palmerar, simbolitzant que fuig de la mort (l'aigua) i cerca en les palmeres la resurrecció i la immortalitat.⁴³ La visió té ací una funció d'*exemplum* que narra una anècdota de caràcter històric presentada com a argument en un discurs de persuasió.⁴⁴ Seguint la línia de les visions bíbliques, té també un caràcter revelador en l'exposició de les argumentacions agermanades. D'aquesta manera, el corb és escollit possiblement en record del corb que Noè deixà anar des de l'arca per comprovar si ja hi havia terra:⁴⁵ recordem que el corb fou triat entre tots els animals tancats a l'arca per la seva perspicàcia. En la tradició, el corb tenia funcions profètiques i de missatgers dels déus i estava consagrat a Apol·lo. En la tradició de les faules animalístiques tradicionals apareix, a més, com un animal de paraula fàcil. La conclusió a què arriba en la seva defensa de les aus⁴⁶ és simple: cal ser dur amb els durs però pacífic amb els pacífics i, com que les aus són essencialment pacífiques, no és lícit exercir

43. J. Chevalier / A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, París, 1982, p. 724, s. n. «palme». Al·lusió possiblement a les palmes dels diumenges de Rams o a la palma dels màrtirs.

44. J. Le Goff, *L'imaginaire médiéval*, París, 1985, p. 99.

45. *Gen.* 8:7.

46. Els agermanats, possiblement els dotze de Gandia, fugitius a València i la represàlia duta a terme pel duc contra les dones i fills.

contra elles una justícia indiscriminada. I li fa una petició: que intercedeixi prop del comte d'Oliiva en favor de les aus. Potser podríem aventurar que el corb, bon orador, respon, a més, a l'ideòleg dels agermanats, Joan Llorenç, fundador del moviment revolucionari i famós per saber parlar bé i convèncer. Al final, quan tots els animals ja s'han retirat, el corb és l'únic que es queda al costat d'Anyés, com per vigilar el resultat de la gestió pacificadora que li ha demanat.

A continuació, el comte Francesc Gilabert de Centelles respon a Anyés en defensa dels caçadors. Inicia la seva argumentació al·ludint precisament al caire d'anyell mansuet d'Anyés. Li recorda que les àguiles també devoren els anyells i que és absurd que defensi els seus enemics, l'adverteix del perill que aquesta actitud pot representar afavorir els malvats i li demana que s'abstingui de defensar la causa de les aus: «És llei de vida que visquin els bons, i ho és que morin els dolents».

Anyés respon al comte plantant-li cara amb contundència, insistint que la seva causa –diu– és justa. Elogia el comte, en canvi, com a cabdill d'Apol·lo i de les muses. El debat –en la línia, per exemple, del col·loqui *Paedepectia* de Francesc Dassió (1536) sobre el ja tradicional debat entre les armes i les lletres– s'acaba amb l'acceptació del manament del comte que faci uns comentaris sobre els problemes etimològics que presenta la identificació dels noms de les aus. Això serveix d'introducció a l'extensa segona part d'aquesta apologia, escrita en prosa i en un to totalment erudit i allunyat de la política. Cal recordar que aquesta juxtaposició de temàtica política i d'erudició no és nova en Anyés. El codi *Panthalia* conté en el llibre III (ff. 21-41) una relació inèdita de plantes oloroses, medicinals i fructíferes amb el sentit místic de cada una d'elles relacionat amb les virtuts de Maria. A continuació afegeix uns escolis sobre agricultura, amb referències a la flora i a les produccions agràries del País Valencià, precedides per una dedicatòria a Mencía de Mendoza, escrit per tant després del 1540.⁴⁷

47. J.B. Anyés. *Obra catalana*, a cura de M. Cahner, cit., p. 14.

Els escolis sobre les aus. Aquest extens escrit en prosa té com a finalitat primordial respondre a una pregunta del comte d'Oliva sobre el nom i identificació d'una au, l'*erodius*. Anyés comença dissertant sobre aquest tema, però després amplia les explicacions a totes les aus esmentades en la seva visió en somni. Seguia, en això, un corrent humanístic molt de l'època que havien provocat les edicions de les obres sobre filosofia natural d'Aristòtil, de Plini i d'altres clàssics. L'estudi de les aus, per tant, respon principalment a una preocupació filològica i no ornitològica. Anyés intenta identificar els noms de les aus esmentades pels autors grecs amb els dels autors llatins i, en algun cas, amb els noms valencians coetanis a l'autor. Les lectures bàsiques són la *Història dels animals* d'Aristòtil i la *Història natural* de Plini. Els dos textos eren lectura recomanada per Joan Lluís Vives per a l'estudi pràctic del grec.⁴⁸ Com a gramàtica, Vives propugnava la de Teodor de Gaza (1400-1475),⁴⁹ un autor citat sovint per Anyés. D'altra banda, el text grec d'Aristòtil podia ser consultat en l'edició prínceps d'Aldo Manuzio de Venècia (1495-98); el de Plini havia estat reeditat moltes vegades des de l'edició prínceps de 1468 i fins i tot un professor de la universitat, Joan Andreu Estrany, deixà manuscrites unes anotacions a la *Història natural*⁵⁰ redactades abans del 1517.

Més difícil resulta demostrar el coneixement del grec per part d'Anyés. La primera càtedra d'aquesta matèria no fou implantada a València fins el 1524 (en fou titular el prevere oriolà Cosme Damià Savalls i la seva creació constituí una novetat: la universitat de Barcelona tardaria encara vint anys a instituir-la). També cal recordar que el 1525 s'integrà a la universitat com

48. També ho eren les comèdies d'Aristòfanes i cal recordar que una d'elles es titula, significativament, *Les aus*. Joan Lluís Vives també recomanava la lectura de les faules d'Isop.

49. J. López Rueda, *Helenistas españoles del siglo XVI*, Madrid 1973, p. 235. La gramàtica de Teodor de Gaza, primer manual que inclou la sintaxi, fou traduïda per Erasme al llatí.

50. *Joannis Andreae Stranei Valentini Hippodiamoni Annotationes in C. Plini Secundi Naturalis Historiae libros XXXVII*. Ms. del Col·legi del Patriarca de València, del qual hi ha una còpia a la BNM.

a rector vitalici Joan Salaia, un professor que procedia de París i que havia publicat uns comentaris a la *Física* d'Aristòtil.⁵¹ Tot fa pensar, per tant, que l'hel·lenisme a València era encara rudimentari i no agafaria embranzida fins la segona meitat del segle, amb Pere Joan Nunyes. Això explicaria que Anyés no dominés gaire el grec i que se circumscrivís a un text aristotèlic conegut a través de les versions llatines de final del segle xv.

A part de les fonts clàssiques citades, a les quals caldria afegir les *Metamorfosis* d'Ovidi i els dístics de Marcial, se serveix també de comentaristes de la Bíblia antics, des d'Àquila (s. II), Símac i Teodotí a Sant Jeroni, Sant Agustí i Cassiodor.⁵² La referència a Leonardo Camilo de Pisa i al seu tractat sobre les gemmes no ens ha d'estranyar si tenim en compte que, en una de les seves obres, Anyés el deuria fer servir;⁵³ a més, el llibre de Leonardo Camilo de Pisa estava dedicat al papa Borja, d'origen valencià, com el mateix Anyés.

La *Tercera Apologia* no pot considerar-se rellevant, per tant, per al coneixement de l'ornitologia històrica del País Valencià. Res més lluny, en aquest sentit, de les *Décadas de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reino de Valencia*, de Gaspar d'Escolano (1611), on en el *Libro Sexto de la Década Primera*, trobem notícies precises i molt valuoses sobre l'avifauna de l'Albufera de València, així com dels seus noms populars. I tampoc no ofereix res de comparable a les aportacions, més tardanes, de Marc Antoni Orellana, en el seu *Catálogo y descripció d'els pardals de l'Albufera de Valencia* (1795).

L'*Apologia* d'Anyés resulta, de fet, una acumulació erudita de citacions d'Aristòtil, Plini i altres autors més que no pas d'observacions personals i, per això, l'afany conseqüent –comú en altres autors de l'època– d'extreure les característiques de les

51. J. de Celaya, *Expositio...in octo libros phisicorum Aristotelis*, París, 1517. El text d'Aristòtil en la versió llatina d'Argyropoulos.

52. Flavi Magne Aureli Cassiodor (segle vi), *Complexiones in Psalmos*.

53. *Gemmatus diuae Mariae uirginis assumptionis triumphus*, València, 14 d'agost de 1527, Joan Jofré.

espècies comentades de l'etimologia dels respectius noms grecs o llatins.⁵⁴ Amb aquestes premisses, no ha de sorprendre l'abundància d'errors, confusions i repeticions, la qual cosa fa que la identificació de moltes espècies resulti dubtosa o bé impossible. Cal només esmentar les nombroses referències a les *Metamorfosis* d'Ovidi –que no serveixen precisament per aclarir els problemes terminològics– i, també, les dels Pares de l'Església, com Sant Jeroni, i d'erudits renaixentistes, un bon exemple dels quals seria Teodor de Gaza.

Ara bé, l'autor de l'*Apologia* no pretenia pas il·lustrar el lector sobre els ocells del Regne de València, sinó emprar les aus com una metàfora en el seu hipotètic al·legat en pro dels agermanats. Així doncs, Anyés recorre a les fonts clàssiques i àdhuc a les bíbliques; la citació principal de les espècies la fa en llatí, tot i que sovint apareix el terme grec, i algunes vegades l'hebreu i, també, el nom popular, i no sembla plantejar-se en principi la pertinença dels ocells en qüestió a la fauna local.

Hi trobem una mitja dotzena de referències locals sobre ocells, algunes d'observació directa del propi autor o bé procedents de caçadors i pescadors, així com –i aquesta és l'aportació més important per a l'ornitologia– els cinquanta-quatre noms populars d'ocells que recull. Gairebé totes aquestes denominacions són conegudes i, moltes d'elles encara segueixen vigents cinc segles després. D'entre aquests noms, n'hi ha de força interessants com *saura*, *esmirla*, *carranc*, *crebalòs*, el sorprenent *capcigrany gruer* i el *moixó solitari*, d'identificació dubtosa. Joan Veny afirma que Anyés demostra en aquesta obra –l'*Apologia*– que era un coneixedor experimentat dels ocells.

La segona part de l'obra global inclou diversos escrits la majoria circumstancials. En primer lloc una Elegia en favor dels moriscs escrita el 1539 arran de la seva missió a la Vall de Cofrents per a catequetitzar-los. Com és habitual en ell l'elegia va acompanyada de diverses dedicatòries, una de l'autor al Com-

54. Joaquim Maluquer, «Las aves de la Albufera de Valencia y del Delta del Ebro en la bibliografía antigua» dins *Ardeola*, 1971, pp. 336-337.

te d'Oliva (en vers), una altra al canonge de València Joan Gais estimulant-lo perquè intercedeixi per continuar la tasca d'evangelització, la pròpia elegia que dedica a l'arquebisbe Joan d'Àustria sobre el mateix tema i la petició al mestre en teologia Francesc Estanya a favor de l'obra i celebrant l'arribada del primer arquebisbe de València resident Jordi d'Àustria consagrat el 1539. Publica també una sèrie de poemes fúnebres que si bé són fonamentalment retòrics i de circumstàncies tenen interès perquè ens informen del variat cercle d'amistats de l'autor: des de nobles com el duc Ferran de Cardona, el duc de Gandia Joan de Borja, el cavaller Gaspar de Cruïlles fill de la seva deixeble espiritual Magdalena de Cruïlles, amb motiu de la mort de Lluís Vives, dos poemes de condol adreçats a la llatinista Àngela Sabata, fins a un poema a la mort del seu germà Teodor i un altre dedicat a ell mateix per al seu aniversari el 1542. Indirectament també es tracta d'un escrit de condol el *Col·loqui de Pasquí i Gonari* adreçat el 1542 als ducs de Calàbria per tal d'alegrar-los per la mort d'una germana del duc.⁵⁵ És una obra insòlita ja que es tracta d'un gènere –el dels col·loquis– nou en ell i per la temàtica festiva i irònica. Després d'una presentació feta pel propi autor en primera persona el diàleg té lloc a València entre dues estàtues famoses, una la romana Pasquí, que es trasllada a València per visitar l'estàtua valenciana, *Gonari*. Les dues estàtues s'entretenen a comparar les excel·lències i les desgràcies de les dues ciutats i les dues les critiquen com pertoca a la finalitat amb què foren ideades. Pasquí, tot i retreure a València la manca de justícia i l'excés de luxúria –un dels tòpics de la ciutat– fa finalment l'elogi de València com a ciutat industrial, noble i donada a les lletres. Com a demostració de la seva afirmació destaca tres personalitats, el duc de Calàbria Ferran d'Aragó, la seva muller Mencía de Mendoza i una tercera personalitat «Salern», «el bell Adonis d'Idàlia», la «flor de

55. J. A. Asenjo (p. 322) proposa que l'havia escrit probablement el 1527 amb motiu de l'arribada de la nova duquessa de Calàbria Germana de Foix i de la breu estada de la Cort imperial a València. La data planteja la incògnita de per què no parla de la reina i sí, en canvi, de Mencía de Mendoza, aleshores duquessa de Nassau i poc lligada a València. És més versemblant que fos escrit el 1542.

bellesa» de València, d'identificació més insegura. Julio Alonso Asenjo proposa identificar-lo amb Ferran de Sanseverino, príncep de Salern (Nàpols 1507-Avinyó 1568), duc de Vilafermosa (1513) per la seva mare Maria d'Aragó i príncep de Salern (1517) per part del seu pare Robert de Sanseverino. Als tretze anys s'havia casat (1520) amb una neboda del virrei de Nàpols Ramon de Cardona, Isabel de Vilamarí i de Cardona, comtessa de Carpaccio. Prengué part el 1528 en defensa del regne i sobretot de la ciutat de Nàpols contra la incursió francesa del mariscal Odet de Foix Lautrec i fou fet presoner. El 1530 acompanyà l'Emperador en la seva coronació. Participà després a l'expedició a Tunis (1535) i Alger (1542) i fou capità general de la infanteria italiana de Llombardia en les guerres contra França. El 1535-1536 amb motiu de l'estada a Nàpols de l'Emperador el palau de Ferran Sanseverino fou un centre de representacions teatrals i ho continuà essent fins el 1550. Res no feia preveure que caigués en desgràcia el 1551 i que el 1552 fos declarat rebel i hagués de fugir a França mentre la seva muller restava a Nàpols fins que morí el 1559. Amb la marxa del príncep tota la societat literària i musical que es refugiava entorn seu es va dispersar. Acabà en la misèria i abraçà la causa calvinista. Morí el 1568.⁵⁶

La nostra edició

Per a la present edició hem pres com a base l'exemplar de la Biblioteca Serrano Morales de València.⁵⁷ Els criteris seguits en l'establiment del text llatí són els normals en les

56. Julio Alonso Asenjo (p. 322) proposa la identificació basant-se en la coincidència a València entre 1526 i 1528 dels tres personatges lloats. Efectivament, fou així el 1528, any en què el príncep hagué de marxar a Nàpols i deixar la seva muller a València. El fet merescut que Joan Ferrandis d'Herèdia dediqués dos poemes a la dolorosa separació del matrimoni. Però no demostra el perquè de la necessitat d'aquesta coincidència, tot i que se'n serveix per deduir que Anyés escriví el col·loqui per aquestes dates.

57. B. Serrano Morales, sign. 9-VI-29. L'exemplar de la Biblioteca de Catalunya és incomplet: manquen els folis 55r-56v i 61r-62v i no numera els folis a partir del 54r.

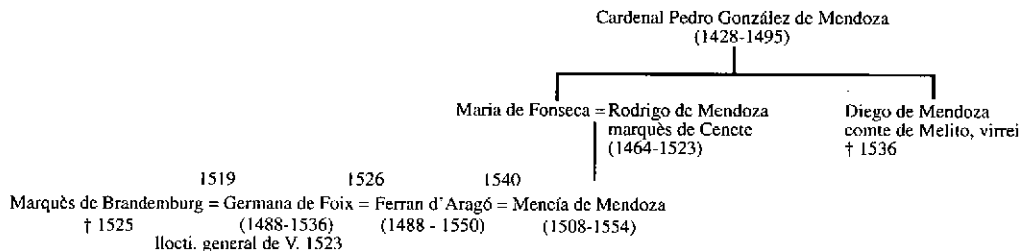
edicions crítiques acadèmiques: puntuació a la moderna, regularització de majúscules i minúscules, desenvolupament d'abreviatures. L'aparat crític indica la referència exacta dels textos citats com a autoritats, és a dir aparat d'*auctores*. El text aporta la foliació de l'original. La traducció catalana és presentada acurada al text llatí, a les pàgines senars. Presenta també la numeració dels folis corresponents al text llatí i és anotada a fi de clarificar els termes toponímics, geogràfics, històrics o literaris.

Pel que fa a la traducció, el text presenta dificultats de diversos tipus. En primer lloc la utilització de terminologia clàssica per a indicar topònims, càrrecs, institucions, embarcacions, ha obligat a substituir-la per la terminologia de l'època per tal de fer més comprensible el text. Per fer-ho ens hem valgut, a vegades, de cròniques coetànies. Un cas especial ha estat el de l'ornitologia. A l'hora de procedir a la traducció al català de l'*Apologia*, era obligat transcriure en català els noms dels ocells citats en llatí o, almenys, intentar-ho amb el major grau possible d'aproximació. Però, en molts casos ha estat difícil i alguns dels resultats són dubtosos. La recerca d'equivalències entre el nom o els noms que dona Anyés, amb els corresponents en la nomenclatura linneana, sovint es revela discutible. Però quan s'hi sumen descripcions o comentaris sobre les espècies en qüestió, en comptes d'ajudar-nos gairebé sempre augmenten la nostra perplexitat. D'altra banda, la presència o l'absència d'una espècie en les comarques valencianes no és pas una dada decisiva per confirmar o rebutjar l'encert de la traducció del seu nom. Les espècies que no hem aconseguit identificar –una vintena en total– es mantenen en la seva denominació llatina i apareixen transcrites en lletra cursiva. En notes a peu de plana, circumscrites als escolis, es facilita informació sobre les espècies citades en el text, que comprèn la seva correspondència amb la denominació científica, així com amb el nom inequívoc català. Agraïm al Sr. Joaquim Maluquer la seva valuosa col·laboració en la traducció i notes (núms. 159 a 247) d'aquesta part, així com al Sr. Abilio Reig Ferrer.

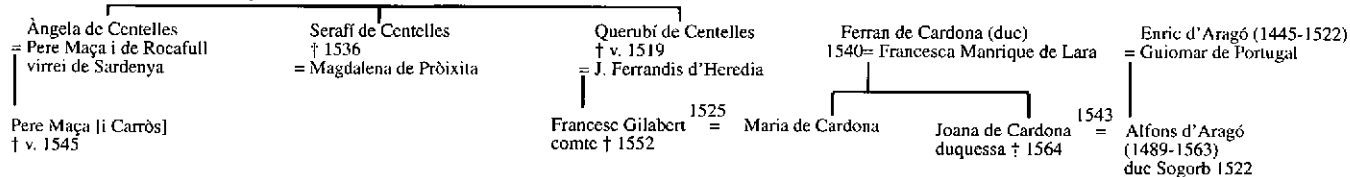
Afegim a continuació uns arbres genealògics de les principals famílies citades per a una millor comprensió dels lligams familiars i una taula cronològica dels fets més importants de l'època.

Arbres genealògics de les famílies més citades al text

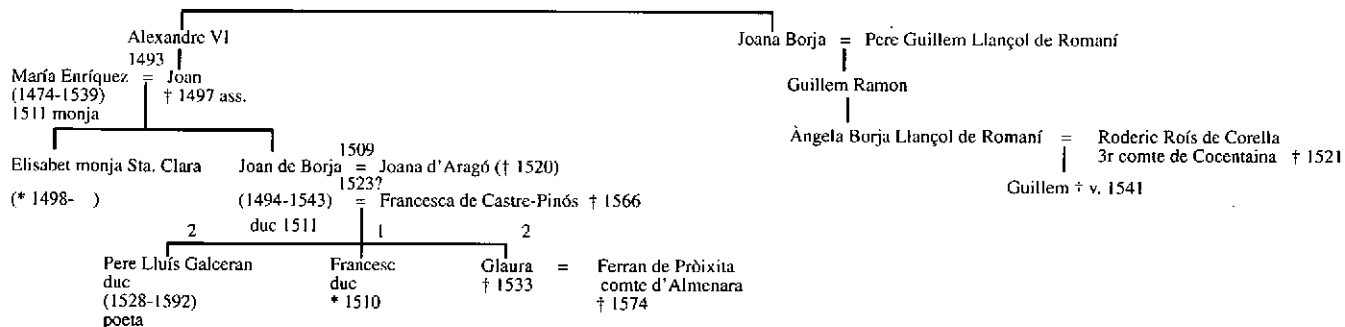
1. ELS DUCS DE CALÀBRIA

2. ELS COMTES D'OLIVA, ELS DUCS DE CARDONA I ELS DUCS DE SOGORB

3. ELS BORJA

Cronologia dels fets principals

- 1480, 30 març Neix a València J.B. Anyés
- 1516, 19 des. Mort de Teodor Anyés germà de J.B. Anyés
- 1519, 22 jul. Clima revolucionari a València
- 28 des. Constitució del consell revolucionari dels Tretze a València
- 1520, 26 maig Primera juraderia agermanada de València
- 6 juny Fugida de València del lloctinent general Diego de Mendoza
- 10 ag. Sortida de València de la primera host agermanada
- 20 ag. El lloctinent general convoca des de Dènia host i cavalcada
- 10 set. Joan Caro és elegit racional de València
- 1521, 6 gen. Inici de la Germania a Mallorca
- 21 feb. Supressió dels impostos a València i a Xàtiva
- 14 juny Inici de la lluita armada al sud i al nord del regne de València
- 25 juny Presa del castell de Sagunt pels agermanats
- 28 juny Caro ataca el castell de Corbera del duc de Gandia
- 14 juliol El castell de Xàtiva, pres per l'exèrcit agermanat
- 15 juliol Almenara: derrota agermanada. Crònica de J.B. Anyés
- 25 juliol Gandia: victòria agermanada i fugida del lloctinent general cap a Peníscola
- 15 ag. Elx capitula davant l'exèrcit reial
- 30 ag. Oriola capitula
- 20 set. Entrada a València de l'Infant Enric
- 12 oct. Sagunt capitula
- 14 oct. València capitula
- 1522, 29 gen. Ontinyent capitula
- 3 feb. Toledo capitula. Fi de les *Comunidades de Castella*

- 21 març Primera prèdica de l'Encobert a Xàtiva
5 des. Xàtiva i Alzira capitulen
- 1523, 23 feb. Mor el Marquès de Cenete
7 març La Ciutat de Mallorca capitula. Fi de les Germanies
27 març Germana de Foix nomenada lloctinent general de València
13 des. Ferran d'Aragó duc de Calàbria alliberat del castell de Xàtiva
- 1525, 5 jul. Mort del Marquès de Brandenburg. J. B. Anyés li dedica un epitafi
Primera evangelització de moriscs valencians
- 1526, 13 maig Casament a Sevilla de Germana de Foix i Ferran d'Aragó, duc de Calàbria
31 agost Germana de Foix i el duc de Calàbria, nomenats virreis de València
21 set. Derrota dels moriscs de la serra d'Espadà per l'exèrcit del duc de Sogorb
28 nov. Entrada a València dels virreis Germana de Foix i Ferran d'Aragó
- 1527, 20 des. J. B. Anyés dedica als virreis ducs de Calàbria *l'Egloga in Nativitate Christi*
- 1532, agost Victòria del duc de Gandia contra els turcs a Piles prop de Cullera
- 1536, 15 oct. Mort de Germana de Foix
- 1538, 19 des. Presa de possessió de l'arquebisbe Jordi d'Àustria, oncle de Carles V
J. B. Anyés va en missió a cataquetitzar els moriscs d'Aiora
- 1539, 15 gen. J. B. Anyés dedica a Jordi d'Àustria un poema en defensa dels moriscs
- 1540, 6 maig Mort, a Bruges, de Joan Lluís Vives
El duc de Calàbria Ferran d'Aragó es casa amb Mencía de Mendoza

- 1543, El duc de Sogorb Alfons d'Aragó es casa amb la duquessa Joana de Cardona
J. B. Anyés dedica a Mencía de Mendoza l'edició de les *Apologies*
- 1544, 22 des. Presa de possessió de l'arquebisbe Tomás de Villanueva
- 1545, J. B. Anyés dedica a Tomás de Villanueva la seva *Elegia in mala nostra temporum*
- 1550, J. B. Anyés dedica al comte d'Oliva l'*Apologeticon Panegyricon* en defensa de Sant Jeroni
- 1550, 26 oct. Mort del duc de Calàbria Ferran d'Aragó
- 1553, 5 agost J. B. Anyés mor.

INDEX OMNIUM HUIUS OPERIS

ÍNDIX D'AQUESTA OBRA

Apologia in defensionem uirorum illustrium equestrium bonorumque ciuium Valentinorum, in ciuilem Valentini populi seditionem, quam uulgo *Germaniam* olim appellarunt.

Secunda Apologia, in laudem illustrissimi magnanimitique domini Rhoderici Zeneti quondam marchionis, inque laudem omnium equitum Valentinatum.

Apologia in uenatores pro auibus, ad illustrem Oliuae comitem, cum expositione multarum auium, sermone Graeco, Latino atque Valentino. Et alia non iniucunda lectu, quae in indice praenotantur.

Apologia en defensa dels cavallers il·lustres i dels bons ciutadans valencians, en contra de la sedició civil del poble valencià, que popularment s'anomenà «Germania».

Segona Apologia, en lloança de l'il·lustríssim i magnànim senyor Rodrigo, antic marquès de Cenete, i en lloança de tots els cavallers valencians.

Apologia contra els caçadors en defensa de les aus, a l'il·lustre comte d'Oliva, amb presentació de moltes aus, en llengua grega, llatina i valenciana. I altres coses no desagradables de llegir, que s'indiquen a l'índex.

Ioannes Baptista Agnesius, Christi sacerdos, lectori beneuolo.

Studiosi quoniam sese iure studiosis omnibus debent, qui rei litterariae aliquo sunt adiumento, quantum nos hinc debitores esse fateri cogemur Ioanni Baldouino et Ioanni Mey sociis, Germanae nationis uiris, industriisque typographis. Qui utriusque linguae non modo non ignari, uerum in arte sua ubique terrarum habiti solertissimi, hac nostra in urbe, omnium bonarum litterarum altrice, primi legitimos multiformesque typos Latinos, Graecos atque Hebraeos, ut a doctissima didicere Germania, uafre concinnant, excudunt, ut publico est exemplo hoc opus excussum. Quare et nobis congratulandum, et illis ab omnibus habendae sunt gratiae. Qui, ut spero, prope diem efficient, ut iam hic, nec formulas nec quidem diligentiam desideremus Frobenii uel Gryphi. Vale, et faue.

Index omnium huius operis

Adhortatio auctoris ad excellentissimam dominam Mentiam Calabriae ducem.

Epistola illustris Oliuae comitis ab eodem auctore apologiam contra coniuratos germanae factionis, pro equitibus et ciuibus optimis, exigentis.

Joan Baptista Anyés, sacerdot de Crist, al benèvol lector.

Com que els estudiosos es deuen amb justícia a aquells altres estudiosos que presten algun tipus d'ajut a les lletres, per aquest motiu estem obligats a confessar fins a quin punt som deutors dels socis Joan Baldoví i Joan Mei, homes de nació germànica i tipògrafs d'ofici.¹ No només no desconexedors de totes dues llengües,² ans també considerats arreu com a molt hàbils en la seva art, en aquesta nostra ciutat, nodridora de totes les bones lletres, són els primers a produir amb perícia tipus fidels i multiformes, tant llatins, com grecs, com hebreus, tal com els aprengueren de la doctíssima Alemanya, i a compondre-los, com demostra públicament la composició d'aquesta obra. Per aquest motiu ens hem de congratular i cal que tothom els en doni les gràcies. Aquests aconseguiran amb el temps (espero), com ja es fa aquí, que no desitgem ni les normes ni la diligència de Froben o de Griphius.³ Adéu, i sigues propici.

Índex d'aquesta obra⁴

Exhortació de l'autor a l'excel·lentíssima Senyora Mencía, duquessa de Calàbria.

Epístola de l'il·lustre comte d'Oliva al mateix autor exigint-li una apologia contra els conjurats de la facció agermanada, en favor dels cavallers i ciutadans honrats.

1. Joan Mei, impressor flamenc establert a València vers el 1535. L'única obra en què apareix associat amb Baldoví és la present. Tingué un gran prestigi, segons els jurats de València: «és molt àbil en stampar, axí stampant amb molta veritat per ésser aquell molt docte y per ésser mestre e àbil de tot gènere de lletres per a qualsevol stampa» (Serrano Morales, p. 290). Edità diverses obres humanístiques en llatí lligades a la universitat valenciana i també d'altres de literàries en castellà. Morí a València el 1555. La impremta fou continuada per la seva vídua Jerònima Galès, el seus fills Pere Patrici Mei i Joan Felip Mei (mort el 1612), i el fill d'aquest darrer Francesc Felip Mei.

2. Es refereix al llatí i al grec.

3. Johannes Froben (v. 1460-1527), impressor germànic radicat a Basilea, introductor a Alemanya dels caràcters tipogràfics italics i romans. Sebastià (1493-1556) i el seu germà Franz Gryphius (1532-1545) impressors d'origen germànic establerts a Lió.

4. L'índex és obra, possiblement, dels impressors, així com els breus resums als marges, que reproduïm i traduïm al final de l'edició.

Epistola auctoris, respondens ad eundem Oliuae comitem.

Epistola eiusdem Oliuae comitis ad eundem, praecipientis apologias in germanos et contra uenatores pro auibus, optimis excudi notis.

Carmen eiusdem auctoris gratias agentis eidem comiti, ob ditia dona recepta.

Epistola Oliuae comitis ad illustrissimum Alphonsum Segobriae ducem, apologiam ad illum mittentis.

Epistola panegyrica atque nuncupatoria auctoris ad excelsum dominum Enricum Aragoneum infantem, compendiosum continens argumentum omnium pene notabilium, quae toto germanae factionis tempore in urbe Valentiae et in toto regno contigere. Vbi germanorum tumultus, tyranni, duces et eorum cruda facinora. Et quantum in seruanda et liberanda urbe Zeneti marchio laborauerit, quantum et excelsus Enricus infans, Valentiam e Segobria ueniens enarratur.

Scazon auctoris ad Alphonsum Ordonium, uirum olim utraque lingua praesignem.

Phaleuticum Oliuae comitis ad eundem auctorem, moram arguentis.

Phaleuticum auctoris respondentis ad eundem comitem.

Elegia apologetica auctoris contra germanam coniurationem, pro equitibus, cuius prima pars antiquam felicitatem regni et ciuitatis Valentiae narrat.

Secunda pars, magnates equitesque omneis atque ciues bonos defendit.

Vnde initium sumpsit germana tyrannis et quam ob causam. Ibi notabis quales esse decet princeps et praefectos urbium.

Pueri tumultuantes catamitum paticum ab Ecclesia maiore ui extractum ignibus tradunt. Populus non post dies multos alium.

Didacus Mendocius prorex Valentiam uenit. Populus tumultuans plebeios duos in seuiratum urbis ui creant. Prorex non admittit.

Populus tumultuans a prorege publico damnatum supplicio, ui e uia eripiunt, atque aedes proregis inuadunt, atque in nocte maiori tumultu, quia dicebatur quod Sorollam domi

Epístola de l'autor, responent al mateix comte d'Oliva.

Epístola del mateix comte d'Oliva al mateix, encomanant-li les apologies a favor dels agermanats i contra els caçadors en defensa de les aus, amb unes notes òptimament compostes.

Poema del mateix autor donant les gràcies al mateix comte, per les riques ofrenes rebudes.

Epístola del comte d'Oliva a l'il·lustríssim Alfons duc de Sogorb, enviant-li una apologia.

Epístola panegírica i solemne de l'autor, a l'excels senyor l'Infant Enric d'Aragó, que conté un argument compendiós de pràcticament totes les coses notables que s'esdevingueren durant tot el temps de la facció agermanada a la ciutat de València i a tot el regne. També el tumult dels agermanats, els tirans, els dirigents i llurs crims plens de sang. I s'hi narra tot el que va fer el marquès de Cenete per conservar i alliberar la ciutat i el que va fer l'excels Infant Enric, venint de Sogorb a València.

Versos iàmbs de l'autor a Alfons Ordóñez, un home molt insigne des de fa temps en totes dues llengües.

Falèutic del comte d'Oliva al mateix autor, inculpant-lo pel retard.

Falèutic de l'autor, en resposta al mateix comte.

Elegia apologètica de l'autor contra la conjuració agermanada, en defensa dels cavallers, la primera part de la qual narra l'antiga felicitat del regne i la ciutat de València.

Segona part, defensa tots els cavallers magnànims i els ciutadans honrats.

En quines circumstàncies s'originà la tirania agermanada, i per quina causa. També hi remarcaràs com han de ser els dirigents i administradors de les ciutats.

Els nens porten a la foguera en un tumult un sodomita passiu tret de l'església major per la força. El poble, un altre, no pas gaire després.

El virrei Diego de Mendoza ve a València. El poble, en tumult, imposa amb violència dos plebeus per a la juraderia de la ciutat. El virrei no els admet.

El poble, en tumult, s'apodera d'un condemnat pel virrei al suplici públic, per la força i al carrer, i ocupa el palau del virrei, i a la nit, en un tumult més gran, ja que es deia que el

accitum interemerat. Reuerendissimus episcopus Segobrisensis tumultum sedat, Sorolla uiuo ostento.

Prorex clam urbem egressus confugit Setabim. Inde Dianium, ubi annum integrum moratus illustrissimum fratrem suum Zeneti marchionem cum delectis urbis, pacis orationem excipit.

Alphonsus Segobriae dux, Guiomara et Enricus eius parentis multis laudantur.

Illustris Ioannes Borgius, Gandiae dux defenditur et laudatur. Laudatur et reuerenda domina Maria Gabriela eius parens et Elisabetha Francisca soror eiusdem ducis, diuae Clarae Gandiae abatissa.

Seraphinus Oliuae comes defenditur et laudatur.

Cotallus Craonum Burgundiae ducum antiquum genus a Carolo Magno Cataloniae castrum et cognomen accipit *Scintillarum*.

Oliuae comes, Scintillarum primas.

Gilibertus a Scintillis a Carolo secundo Neapoleos rege castro Ferulae donatur Siciliae.

Bernardus a Scintillis Ferdinandum, primum huius nominis, regem Aragonum delectum, Valentiam comestabilis adducit, et introduxit profligatis apud Puteolum Valentinis contrariae factionis.

Bernardus a Scintillis Alphonsi Aragonum regis imperator exercitus multa ubique terrarum facit. Catheram Massiliae portus trireme sua infringit, et sacello Valentinae Sedis circumappendit.

Franciscus Gilibertus a Scintillis primus Oliuae comes, laudatur. Ioanni Aragonum regi, obsesso Balaguerii a Catalanis, primus suppetias tulit. Illius copiarum generalis ductor, priuilegio francolodii Sardiniae a rege donatur.

Seraphinus Oliuae secundus comes uarie laudatur.

Cherubinus a Scintillis laudatur.

virrei havia mort Sorolla, cridat al palau. El reverendíssim bisbe de Sogorb calma el tumult, demostrant que Sorolla era viu.

El virrei, sortint d'amagat de la ciutat, fuig a Xàtiva. D'allí a Dénia on, romanent un any sencer, rep el seu germà, marquès de Cenete, juntament amb alguns escollits de la ciutat, com a postulador de la pau.

Hi són lloats Alfons, duc de Sogorb, i Guiomar i Enric, els seus pares.

S'hi defensa i lloa l'il·lustre Joan de Borja, duc de Gandia. S'hi lloa també la reverenda senyora Maria Gabriela,⁵ la seva mare, i Elisabet Francesca, germana del duc, abadessa de Santa Clara de Gandia.

S'hi defensa i lloa Serafi, comte d'Oliva.

Còtal, de l'antic llinatge dels Craons, ducs de Borgonya, rep de Carlemany un castell de Catalunya i el cognom de *Centelles*.

El comte d'Oliva, príncep dels Centelles.

Carles segon, rei de Nàpols, dóna a Gilabert de Centelles el castell de Ferula a Sicília.

El camarlenc Bernat de Centelles acompanya Ferran, el primer d'aquest nom, escollit com a rei d'Aragó, a València i derrotà els valencians del partit contrari prop de Puçol.

Bernat de Centelles, com a capità de l'exèrcit d'Alfons, rei d'Aragó, duu a terme moltes gestes en aquell lloc. La seva galera trenca la cadena del port de Marsella, i la posa al voltant de la capella de la Seu de València.

S'hi lloa Francesc Gilabert de Centelles, primer comte d'Oliva. És el primer a socórrer Joan, rei d'Aragó, assetjat a Balaguer pels catalans. Com a cabdill general dels exèrcits d'aquest, rep del rei el privilegi de franc alou a Sardenya.

S'hi lloa de diverses maneres Serafi, segon comte d'Oliva.

S'hi lloa Querubí de Centelles.

5. Maria Gabriela era el nom de l'àvia de l'autor. Ací es refereix a Maria Enríquez (1474-1539) casada el 1493 amb el duc Joan de Borja mort el 1497 i mare del també duc Joan de Borja.

Franciscus Gilibertus a Scintillis, tertius Oliuae comes nocturna pugna, duodecim tantum comitatus equitibus, turmam ducentorum Saracenorum in litore Pilarum deturbat et profligat.

Pugna Gandiae ducis et Francisci Oliuae comitis contra Turcas Barbaerussae in ualle Alfandiga. Casus ducis, et inuictus eiusdem Francisci animus, atque eius periculum.

Comes Consentaniae Rhodericus Corella. Fernandus Torres quaestor prouincialis regni Valentiae. Alphonsus Cardonius almirans, atque alii Valentini et Oriolani equites. Dominus Petrus a Maza et eius filius laudantur in pugna Oriolana.

Germanorum tumultus aedes uicecomotis Cheluae Valentiae diruit, et Cheluam populatur.

Germana tyrannis publica regalia uectigalia Valentiae amouet. Caro fit rationalis. Sorolla Paternae procurator.

Germana tyrannis Franciscum Salinarium haerentem sacerdoti Christi corpus deferenti multis confodit uulneribus.

Germana tyrannis exercitum in ducem Gandiae expedit, Coruariam male impugnat. Setabis arcem expugnat. Crispinum equitem strenuum data fide interimit.

Vrgelesio sufficitur Vincentius Peres, exercitum Albaidam traducit.

Pugna Gandensi, proditione peditum Bethicorum proregis exercitus soluitur, confugit Dianium, inde Peninsulam adnauigant. Inde Nubles adueniunt.

Sagunthi arx a germanis Saguntinis expugnatur, propugnatoribus arcis crudeliter interfectis.

Alphonsus Segobriae dux cum Montesianis commendatariis aliisque equitibus uniuersam Planam in regiam deditionem redigit, interempto Stellesio, germanorum ductore, apud Castulonem.

Qui equites ducem Alphonsum ubique sequuti.

Duos interemptos pueros Valentiam Saguntini perducunt, urbem uniuersam in eundem Alphonsum tumultuantes incitant.

Pugna Saguntina et inclyta ducis Alphonsis uictoria.

Qui ex equitibus uiriliter pugnantes interiере.

Clementia ducis Alphonsi et eius equitum commendatur.

Catalogus equitum qui cum Alphonso uicerunt.

Francesc Gilabert de Centelles, el tercer comte d'Oliva, abat i foragita, en una batalla nocturna, acompanyat de tan sols dotze cavallers, una gernació de dos-cents sarraïns a Piles, arran de mar.

Lluita del duc de Gandia i de Francesc, comte d'Oliva, contra els turcs de Barbarossa a la vall d'Alfàndec. Mort del duc i esperit invicte de Francesc, i el seu perill.

S'hi lloen el comte de Cocentaina, Roderic de Corella, Ferran Torres, batlle general del regne de València, l'almirall Alfons de Cardona i d'altres cavallers de València i d'Oriola, don Pere Maça i el seu fill en la lluita d'Oriola.

El tumult dels agermanats enderroca el palau del vescomte de Xelva a València, i destrueix Xelva.

La tirania agermanada bandeja els impostos públics reials. Caro és elegit racional. Sorolla, procurador de Paterna.

La tirania agermanada colpeix amb moltes ferides Francesc Salines, mentre s'aferrava a un sacerdot que portava el cos de Crist.

La tirania agermanada envia l'exèrcit contra el duc de Gandia, ataca ferotjament Corbera. Expugna el castell de Xàtiva. Mata Crespi, un valent cavaller, després d'haver-li atorgat la confiança.

Vicent Peris substitueix Urgellés, porta l'exèrcit a Albaida.

A la batalla de Gandia, per la traïció de la infanteria bètica del virrei, l'exèrcit es desfà; el virrei fuig a Dénia i d'allí navega fins a Peníscola. Aleshores arriba a Nules.

El castell de Sagunt és assetjat pels agermanats saguntins, que maten cruelment els defensors del castell.

El duc Alfons de Sogorb, juntament amb els comandadors de Montesa i altres cavallers, lliuren tota la plana al poder reial, havent mort Estellés, cabdill dels agermanats, prop de Castelló.

Quins cavallers seguiren sempre el duc Alfons.

Porten a València dos nens morts, i en gran tumult inciten tota la ciutat en contra d'Alfons.

Batalla de Sagunt, i ínclita victòria del duc Alfons.

Quins cavallers moriren lluitant virilment.

Es lloa la clemència del duc Alfons i dels seus cavallers.

Relació dels cavallers que venceren al costat d'Alfons.

Peroratio auctoris ad ipsum Alphonsum ducem. Et quare, defuncto excelso illius parente, operis dedicationem non mutauit.

In secunda apologia ad illustrissimum Rhodericum Zeneti marchionem, ob Vincentium Peres ab illo interemptum.

Elegiacum carmen illustris Oliuae comitis, praenotatam apologiam exigentis.

Apologia ipsa in laudem eiusdem marchionis, et omnium equitum contra germanos perfidos.

Eiusdem apologiae secunda pars omnes equitum familias laudat.

Eiusdem apologiae pars tertia, mala recenset quae germana tyrannis patrauit.

Quod Rhodericus Zenetius, ut Alphonsus, gloriosus uicit clementia quam ferro. Et quando et quare retrectandae sunt pugnae.

Eiusdem Ioannis Baptistae apologia pro auibus contra uenatores, ubi multae atque uariae inseruntur alites, multaque iocis intermixta seria.

Concinnum et argutum Oliuae comitis carmen pro uenatoribus contra alites.

Ioannis Baptistae responsio ad eundem Oliuae comitem.

Eiusdem Ioannis Baptistae scholia in eas alites quae Apologiae sunt insertae. Quarum nomina Graece Latineque atque multa idiomate exponuntur Valentino, quae in marginibus annotata patent.

Erodius quod non sit *ardeola*, nec *miluus*, nec *upupa*, *asio*, nec quidem *fulica*, sed *girifaltus* et spiritualiter iustus quisque, sed magis et proprius ueritate uirtutis Christus.

Pro Saracenis neophytis, eiusdem Ioannis Baptistae epistola ad reuerendum dominum Ioannem a Gais.

Eiusdem Ioannis Baptistae *ἐπεισόδια*, ad illustrissimum archiepiscopum Valentinum in primo suo aduentu, pro Saracenis neophytis.

Eiusdem Ioannis Baptistae pro eodem ad reuerendum dominum Franciscum Stagnam, episcopum Christinopolitanum.

Eiusdem Ioannis Baptistae querula expostulatio ad illustrissimum dominum archiepiscopum, Puteolo aegrotantem.

Discurs de l'autor al mateix duc Alfons. I per què, un cop mort el seu excels pare, no canvià la dedicatòria de l'obra.

Sobre la segona apologia de l'il·lustre marquès Rodrigo de Cenete, per haver mort Vicent Peris.

Poema elegíac de l'il·lustre comte d'Oliva, demanant l'esmentada apologia.

La pròpia apologia en lloança del mateix marquès, i de tots els cavallers contra els malvats agermanats.

La segona part de la mateixa apologia lloa totes les famílies dels cavallers.

La tercera part de l'apologia resumeix els mals que causà la tirania agermanada.

El fet que Rodrigo Cenete, com Alfons, vencé gloriós amb la clemència i les espases. I quan i per què s'han d'evitar les lluites.

Apologia del mateix Joan Baptista en favor de les aus contra els caçadors, on es fa esment de moltes i molt diverses aus, i hi ha moltes coses serioses barrejades amb d'altres de jocosos.

Poema breu i agut del comte d'Oliva en favor dels caçadors contra les aus.

Resposta de Joan Baptista al comte d'Oliva.

Escolis de Joan Baptista a aquelles aus insertes a l'*Apologia*, els noms de les quals, molt abundosos, s'exposen en grec, en llatí i en modalitat valenciana, anotats al marge.

Que l'*erodius* no és ni un esplugabous, ni un milà, ni un puput, ni un mussol, ni tan sols una fotja, sinó el girfalt, i qualsevol espiritualment just i, especialment i pròpiament, Crist amb la veritat de la seva virtut.

Epístola de Joan Baptista en favor dels neòfits sarraïns, al reverend senyor Joan de Gais.

Ἐπεισόδια de Joan Baptista, a l'il·lustre arquebisbe valencià amb motiu de la seva primera arribada, en favor dels neòfits sarraïns.

Del mateix Joan Baptista en favor del mateix, al reverend senyor Francesc Estanya, bisbe de Cristianòpoli.

Petició queixosa del mateix Joan Baptista a l'il·lustre senyor arquebisbe, que està malalt a Puçol.

Eiusdem epistola ad excellentissimam dominam Mentiam, Calabriae ducem.

Eiusdem elegia consolatoria ad excellentissimum dominum Ferdinandum Calabriae ducem, in mortem excellentissimae dominae Iuliae, sororis eius.

Eiusdem epigramma ad illustrem Oliuae comitem, pro domino Petro, eius filio puerulo.

Eiusdem Ioannis Baptistae elegia ad illustrissimum dominum Ferdinandum Cardoniae ducem, in obitum illustrissimae dominae Franciscæ Manriques, illius coniugis.

Et alia carmina lugubria, in mortem doctoris Viuis, Ioannis Gomis theologi, et nobilis dominae Argiritæ. Et quaedam alia.¹

1. Segueix una fe d'errades, que no reproduïm, incorporem les correccions directament en el text.

Epístola del mateix a l'excel·lentíssima dona Mencía, duquessa de Calàbria.

Elegia consolatòria del mateix a l'excel·lentíssim don Ferran, duc de Calàbria, arran de la mort de l'excel·lentíssima dona Júlia, la seva germana.

Epigrames del mateix a l'il·lustre comte d'Oliva, en favor del senyor Pere, el seu fill encara infant.

Elegia del mateix Joan Baptista a l'il·lustre don Ferran, duc de Cardona, arran de la mort de la il·lustríssima dona Francesca Manrique, la seva dona.

I altres poemes funeraris, a la mort del doctor Vives, del teòleg Joan Gomis, de la noble Lucrecia, senyora d'Argeleta. I algunes coses més.

**IOANNES BAPTISTAE AGNESII
APOLOGIAE**

**JOAN BAPTISTA ANYÉS
APOLOGIES**

[Preliminars]

[2r] Ad excellentissimam dominam Mentiam Mendociam, Calabriae ducem, geminum uirtutum, musarumque specimen. Ioannes Baptista Agnesius, sacerdos et theosophus Valentinas. Atque ad lectores beneuolos.

Quisquis dignaris nostros percurrere agellos
 haec merces hausti digna laboris erit:
 Non flores legisse decoros, uernulus uno
 quos fert momento uoluolus occiduos,
 sed documenta, palam prosint quae in tempora cunctis
 urbibus et populis nobilibusque uiris.
 His norint scriptis, quae commoda, quae bona Enyo
 ciuilis regnis seditiue parit,
 et quae magnanimos equites, et gloria fidos
 quae ciues, quantus iure coronat honos.
 Non hinc Pympleios expectes carpere flores,
 non nos Meoniis scripsimus ista uiris,
 Zoile, neue tibi, Maromastigibusue cruentis
 qui faciant cum nil, omnia dilaniant,
 candida sed niueo quibus est in pectore uirtus.
 Et germana quibus non sit amica lues.
 Omnia curauit fierent hinc peruia cuique,
 isthaec sed non sunt Baetica, nemo leget.
 Nemo leget? Nemo. Temnunt nostratia nostri
 quin faciunt, nisi sint extera, cuncta pili.
 Libris auctorum nisi portentosa legantur
 nomina, nil lectu cetera digna putant.
 Lemate quis primo Baptistae nomine lecto
 non sciolus temnet, reiicietque procul?
 Sed non despicient fidique probique Latini
 est quibus eloquii copia nota satis.
 Sacricolum ex coetu, quot sunt ex ordine equestri
 insignes musis, quot procerumque sophi!
 [2v] Quanta utriusque phalanx et consultissima iuris!
 Hippocrates quot sunt hac in urbe uiri!
 Est nusquam toto Latium florentius orbe

[Preliminars]

[2r] A l'excel·lentíssima dona Mencía de Mendoza, duquessa de Calàbria, una gemma de virtuts i model de les muses. Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià. I als lectors benèvol·s.

Siguís qui siguis, que et dignes a recórrer els nostres petits conreus, rep aquesta digna recompensa del meu treball acomplert: no pas haver aplegat les flors gracioses que porta la canviant primavera, per marcir-se en un sol moment, sinó els documents que han servit des d'antic a tantes ciutats i pobles i homes nobles. Tant de bo coneguín amb aquests escrits quines coses profitoses, quines de bones parí per als regnes Enió⁶ o la sedició civil i quina glòria corona els magnànims cavallers, quina glòria corona els ciutadans fidels, quin gran honor els corona amb tot el dret. No esperis recollir d'aquí flors de Pimplea,⁷ no hem escrit això per als homes meonis, ni per a tu, Zoilus,⁸ ni per als cruels flageladors avirgilianats que, sense fer res, ho destrossen tot, sinó per a aquells que tenen la càndida virtut en el seu blanc pit i aquells per als quals no és amiga l'epidèmia agermanada. He procurat que totes les coses fossin accessibles a tothom, però els meus escrits no són bètics,⁹ ningú no els llegirà. No els llegirà ningú? No. Els nostres menyspreen allò que és nostre i, si no és estranger, ho valoren en no res. En els llibres dels autors, a no ser que hi llegeixin noms portentosos, no hi consideren res digne de lectura. ¿No serà llançat ben lluny aquell que, havent llegit a l'encapçalament el nom de Baptista, no el menyspreï fent-se el setciències? Però no ho menysprearan els fidels i bons, n'hi ha alguns que coneixen bé la riquesa de l'eloquència llatina. Quants n'hi ha d'entre els eclesiàstics, quants de l'estament militar insignes per les muses, quants savis d'entre els pròcers! [2v] Com és de gran la falange experta en tots dos drets! Quants homes hi ha dels d'Hipòcrates en aquesta ciutat! Enlloc en tot el món no hi ha

6. Deessa de la guerra, que figura normalment en el seguici d'Ares.

7. Llogarret i font de Macedònia, consagrat a les Muses.

8. Zoilus. Gramàtic d'Alexandria, detractor d'Homer.

9. Bètics: forasters.

eloquium, nusquam uernat Athena magis.
 Ergo legent nostros multi, relegendque libellos.
 Et si sit nemo qui legat, una leget;
 una leget, redimetque suas cultissima laudes
 uernis ingenii floribus una sui;
 una leget dux atque parens Mentia sororum,
 Zeneti celso uertice nata Iouis.
 Praecelsi coniunx Calabri castissima Phoebi,
 qua uirtus floret, Castalidesque uirent.
 Sufficit una meos igitur Mentia libellos
 excipiat, nomen his legat atque suum.
 Iure suum, patris, atque equitum defendet honorem;
 sub cuius clipeo tutus et auctor erit.

**Franciscus Oliuae comes, obseruando suo Ioanni
 Baptistae Agnesio, sacerdoti ac theologo Valentinati.**

In sapientia abscondita et in thesauro inuiso, quae utilitas in utrisque? Miraberis, mi obseruande Baptista, quare sic exorsus, pacis tempore, tecum dissidium quaeram. Quoniam tu sub pacis praetextu contra opinionem meam iamolim contumax pugnas. Quotidie ditescis musis, et musarum partas opes abscondis. Vincis, et uictor triumphum fugis. Cui erit amicus, qui sibi est inimicus? Cui fidus, qui sibi est infidus? Quid prodest quotidie libellos aedere, et nunquam emittere? Inter alites, nulla suis ouis non incubat, eductos pullos non alit, alitos non tandem e nido emittit, infamem si cuculum dempseris. Inter truculentas feras, iudicio meo, nulla domestica truculentior fele quae, quum suos aliae ferae omnes foetus nutriant, foueant, tueantur, sola crudelis interimit, crudelior uorat. At non omnes feles hoc semper, et tu semper. Feliciter concipis, feliciter paris: omnium cruentissimus, atque cruenta ipsa fele immanior foetus aeditos occas. Et uelut seruus ille nequam acceptam ad quaestum pecuniam, terrae infodis. Quasi Deus Optimus Maximus ingenii musarumque doctas gazas, tibi uni tantum dederit, et non ad omneis, ut hinc iam nulli emer[3r]gat dibium quod in te iuxta Menandri uerbum,

res de més floreixent que l'eloqüent Laci, enloc no hi ha més primavera que a Atenes. Així doncs, molts llegiran i rellegiran els nostres llibrets. I si no hi ha ningú que els llegeixi, una sola els llegirà; una sola els llegirà i, cultíssima com és, hi renovarà les seves lloances, una sola amb les flors primaverals del seu enginy; una sola, Mencía, duquessa i mare de les seves germanes, nascuda del cap excels del Júpiter Cenete.¹⁰ L'esposa castíssima del molt excels Febus de Calàbria,¹¹ en qui floreix la virtut i verdegem les castàlides. N'hi ha prou, doncs, que només Mencía rebi els meus llibrets, que hi aparegui el seu nom. Amb justícia defensa l'honor del pare i dels cavallers; sota el seu escut també l'autor estarà segur.

Francesc, comte d'Oliva, al seu obedient Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià.

Quina utilitat hi ha en la saviesa amagada i en un tresor invisible? Et preguntaràs, Baptista, a qui dec tot respecte, per què entrant així, en temps de pau, busco contradir-te. Doncs perquè tu, sota el pretext de la tranquil·litat, fa temps que lluites amb contumàcia contra la meva opinió. Cada dia enriqueixes les muses, i amagues les forces aportades per les muses. Vences, i, un cop vencedor, defuges el triomf. Puc ser amic d'aquell que és enemic d'ell mateix? Puc ser fidel a aquell que és infidel a ell mateix? De què serveix construir cada dia llibrets, i no editar-los mai? Entre les aus, no n'hi ha cap que no incubi els seus ous, que no alimenti els pollets que cria, i que un cop alimentats no els tregui després del niu, llevat de l'infame cucut. Entre les feres truculents, al meu entendre, no n'hi ha cap de més truculent que la gata domèstica la qual, mentre que totes les altres feres alimenten els seus cadells i els abriguen, ella és l'única a matar-los cruelment i devorar-los encara més cruelment. Però no totes les gates ho fan sempre, i tu en canvi sí. Concebeixes feliçment, pareixes feliçment: però, el més cruel

10. Al·lusió al Marquès de Cenete, comparat amb Júpiter. Per a informació sobre el marquès, vegeu la Introducció.

11. Al·lusió al duc Ferran de Calàbria, comparat amb Febus. Sobre Ferran, vegeu la Introducció.

ἄμ' ἠλέηται καὶ τέθνηκεν ἡ χάρις.² Ergo uel desine parere, uel certe aeditos foetus emitte.

Apologiam in germanos, pro equitibus in laudem maxime Alphonsi mei, quam Nublis iam olim, me puerulo, edidisti, toties optatam, tandem mittas rogo, uel saltem mihi (nec strophis, ut saepe, technisque rogantem elude) ut imminenti iamiam feriato hoc quadragesimae tempore, quoniam currere pedes oppeditus non possum, animo expeditus opus ipsum percurram sedens, at non sine faenore miseris. Addas oratione soluta quidquid carminis angustiae deest. Non rogo, sed flagito. Quod nisi sponte ultroneus faeceris, posthac non aberit, quin ui coactus, inuitus uel libens facias. Vale. Oliuae, Idibus Februarii, 1542.

Illustri domino Francisco Giliberto, Scintillarum primati, Oliuae comiti, insignique uirtutum atque musarum cultori. Ioannes Baptista Agnesius, sacerdos Valentinas.

Quum uaria sint iudicia hominum, atque unusquisque suo sensu quae intelligit iudicat, non possum, illustris comes, sicut non me tibi totum debere, ita nec sinistra criticorum non iudicia formidare. Tu itaque candido tuo animo nulla iudicas mala. Mali maxime scioli, ubique allucinantes, nulla adprobant bona, sua quin inuida praecipitati inscitia, omnia coeco iudicio tanque indigna damnant, quum nil tamen ipsi dignum egerint. Vnde formidandos hos iudices iure suadebat Phocylides, quum dixit, μηδέποτε κρίνειν ἀδαήμονας ἄνδρας ἐάσεις.³ Vnde quum natura me effinxerit canum latratus pavidum, osorem ignauiae, amatorem musarum, pecuniarum nil cupidum, ac gloriae contemptorem, natiuo mihi studio pene a pueritia fuit, ut ignauiam frangere, totos fere dies ac noctes bonis litterarum

2. Men. Mon. 43.

3. Pseudo-Phocylidea 86 (= T. Bergk, PLG II, p. 74).

de tots, mates també els cadells que has tingut, més monstruós encara que la mateixa gata. I com aquell esclau que acaba de rebre diners per al rescat, els colgues a terra. Com si déu, el millor i el més gran, t'hagués donat els doctes tresors de les muses, però només te'ls hagués donat per a tu, no per a tots, de manera que no hi ha [3r] cap mena de dubte que en tu, com en la frase de Menandre, la gràcia s'ha concedit i mort a la vegada. Així doncs, o bé deixa de parir, o bé desprèn-te dels cadells que has tingut.

Et demano que m'enviïs l'apologia contra els agermanats, en favor dels cavallers en lloança màxima del meu Alfons, que escrivires a Nules quan jo era infant, tantes vegades desitjada, com a mínim per a mi (i no m'eludeixis amb estrofes i maquinacions, com fas sovint, t'ho demano), de manera que essent imminent aquest període festiu de la Quaresma, en el qual, impedit com estic, no puc córrer, almenys pugui recórrer aquesta obra, assegut, amb el meu esperit, tot i que no sense profit per als dissortats. Afegeix, sisplau, al discurs acabat allò que falta a l'estretor del poema. No t'ho demano, t'ho imposito. Si no ho fas lliurement i voluntàriament, després d'això ja no faltará gaire perquè ho facis obligat per la força, sigui de mala gana o voluntàriament. Adéu. A Oliva, quinze de febrer de 1542.

A l'il·lustre don Francesc Gilabert, príncep dels Centelles, comte d'Oliva, insigne cultivador de les virtuts i de les muses, Joan Baptista Anyés, sacerdot valencià.

En ser diversos els judicis dels homes, i judicar també cadascú allò que li sembla, no puc, il·lustre comte, de la mateixa manera que em dec a tu tot jo, deixar de témer els sinistres judicis dels crítics. Car tu, en el teu ànim ingenu, no fas un judici dolent de res. Els presumptuosos setciències, tanmateix, al·lucinant a tot arreu, no consideren res bo ans, precipitant-se dins les seves follies envejoses, amb un judici cec ho condemnen tot com a indigne, essent així que, per la seva banda, no fan res de digne. Per això Focílides insistia que s'havia de témer aquests jutges, quan digué «no deixis jutjar als homes sense criteri». També per això, atès que la natura em constituí temerós al lladruc, avorridor de la mandra, amant

studiis impendere, subseciuis horis post sacram lectionem, diuturnumque contionandi annorum octo et triginta negotium, multa atque uaria utraque oratione stilo meo, id est, facili atque simplici, aedere, eaque candidis amicis dispungenda pandere sed contra, opicis mordaculis, quantum par fuit abscondere, malens inglorius apud me latere cum pace quam uenti cupidus cum inuidia apud omneis opicorum patere morsibus murum. Qui gloriae sibi culmen imponere putant, si scriptorum illustrium singula balbanare, seuera fronte, corrugatoque supercilio, scioli trutinantes, quae non intellegunt, uel apicem saltem non probe notatum, carpant. Horum ergo iudicium ut indemnis euaderem, malui latere tutus quam digito cum meo periculo demonstrari. Sua inopia locuples, tranquillaque sua ingloria latebra gloriosus, fauorem magnatum non appetit. Hinc enim testis [3v] fidissimus meminisse potes, anno domini 1518, quum te Oliuae puerulum sacram docerem poesim, duodecim epigrammatum exactos libros illustri patruo tuo me dicasse, nunquam tamen exhibuisse. Qui domi semicorrosi tineis, cum multis aliis libellis iacent. Vnde quum omnia pene quae hactenus annis multis aedidi, luserim, non ut diues nec ut multi nominis fierem, uerum ut uel otium fallerem, aut quid rude hoc potuerit ingeniolum experirer (quum maxime tanti mea nunquam fecerim, quae in lucem iure prodire deberent) gloriae meae incurius, palleas triturae meae non in uentum iactaui, non circumtuli, sed quidem mecum mihi, amicisque meis recondidi.

de les muses, no gens desitjós dels diners, i menyspreador de la glòria, sempre m'he dedicat, pràcticament des de la meva infantesa, a vèncer la mandra, a ocupar gairebé tots els dies i nits amb l'estudi dels béns de les lletres, a cantar amb el meu punxó (que és fàcil i simple) moltes i variades coses en tots dos estils,¹² dedicant-hi les hores lliures després de la lectura sagrada i l'ocupació duradora de predicar durant trenta-vuit anys. I he volgut cantar aquestes coses per tal que les rectifiquin els benèvols amics i, pel contrari, per amagar-les en la mesura del possible als mordaços ignorants, preferint que restessin amagades a casa meva però amb pau que, delerós de vent, lliurar-les a les mossegades envejoses de les rates ignorants. Aquestes, creient atènyer el súmmum de la glòria si barbotegen alguna cosa dels escriptors il·lustres amb un front sever i l'entrecella arrugada (o setciències examinadors!), blasmen allò que no entenen i, especialment, l'accent no col·locat correctament. Per defugir amb indemnitat el seu judici, he preferit restar amagat tranquil, abans que no ser senyalat amb el dit amb perill per a mi. Afortunat en la seva inòpia, i gloriós en la seva inglòria tranquil·la i amagada, no desitja el favor dels magnats. En aquest sentit, [3v] pots recordar i testimoniar fidelíssimament que l'any del Senyor 1518, quan, essent tu infant, t'ensenyava a Oliva la sagrada poesia, vaig dedicar els dotze llibres d'epigrames a l'il·lustre pare teu, tot i que no els vaig fer mai públics. Ara són a casa semicorromputs, arnats, amb molts altres llibrets. M'he exercitat per divertir-me pràcticament amb totes les coses que he construït durant molts anys, però no pas per esdevenir ric ni de molta anomenada, sinó per enganyar el lleure, o descobrir el petit enginy que podia tenir (mai no he valorat tant les meves coses, que cregués que s'havien d'editar); per això, sense preocupar-me per la meva glòria, no vaig llançar al vent les palles de la meva trillada ni les vaig escampar, sinó que les vaig reservar per a mi mateix i els meus amics.

12. És a dir, prosa i vers.

Vt est opusculum, quod ut ad te mittam precibus minax extorques. Leges igitur tuorum laudibus tuas laudes immixtas. Vt posterī tui quum perlegerint, norint, quum claudum rescuerint, quod non scelere, non probro, nec in proelio uulnera receperis fugiens, sed pro christiana religione, pro nominis christiani zelo magnanimus in Turcas pugnans. Accipes tamen ea lege libellum, ut singillatim dispungas, emungas, musarumque tuarum gemmis exornes. Atque inde quidquid libuerit non roges minax, imperiosus sed, ut potes, iubeas. Vale. Valentiae, Iulii 23, 1542.

Franciscus Oliuae comes, obseruando suo Ioanni Baptistae Agnesio, sacerdoti ac theologo benemerito.

Apologeticam elegiam tuam diu multumque desideratam, tandem laetus recepi, quamquam multi emptam mihi (nam carius paratur mihi, quam quod multis precibus emitur). Gratias tamen habeo tibi, quod aliquando promissum reddideris. Neque enim aegre fero quod in reddendo serior fueris, ubi satis opus uotis meis respondet. Nec dixeris intempestiuum, licet ab eius conceptu post annos undeuiginti prodeat uel uiolento nixu in lucem, quum maxime historiae principumque annales non nisi post eorum cineres in lucem exire soleant. Opus ergo laetus accepi, laetior pensim atque adamusim perlegi.

Atque hinc forte iamiam laudari sperabas. Verum non laudo, non laudibus extollo. Quoniam te certo scio non Camaeleon alere. Satis utique tibi fore existima te laude digna fecisse. Tamen quod sentio, breui sermone aperiam. Placerent omnia simul, et singula, si inter gigantes pygmaeos et claudos inter rectos non inseruisses. Laudabo igitur opus, auctoremque superextollam, sed quum hinc nomen meum expunxeris, quum nomine meo digna patrasse, quam laudari a Priamo (si libera daretur optio) longe ante delegerim. Quod autem in meorum laudes effusior fueris, in aliorum illustrium parciō, ut iudicio

Manes amb prec i amenaces que t'envii l'obreta tal com està. Hi llegiràs doncs les teves lloances barregades amb lloances dels teus. De manera que, quan el llegirà la posteritat, sabrà, quan descobreixi allò que està tancat, que reberes ferides no pel crim, no pel mal ni per la guerra, de les quals fugies, sinó per la religió cristiana, pel nom de Crist i lluitant contra els turcs amb zel i magnanimitat. Vull que rebis tanmateix el llibret amb aquesta condició, que l'esmenis punt per punt, que el poleixis, i el decoris amb les gemmes de les teves muses. Així doncs, allò que et sembli bé, no m'ho demanis amenaçador o imperiós ans ordena-m'ho, tal com pots. Adéu. A València, vint-i-tres de juliol de 1542.

Francesc, comte d'Oliva, al seu obedient Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg benemèrit.

He rebut finalment, amb alegria, la teva elegia apologètica, tan desitjada, tot i que amb un preu massa elevat per a mi (car no hi ha res de més car que allò que s'obté amb moltes pregàries). Tanmateix, te'n dono les gràcies perquè, de tant en tant, fas el que promets. I no em sap greu que tardassis a correspondre, ja que l'obra respon abastament als meus desitjos. Tampoc no se't podrà acusar d'intempestiu, per haver-la tret a la llum trenta-un anys després de la seva concepció ni que sigui amb un part violent, ja que les obres d'història, i especialment els annals, no solen sortir a la llum sinó després de les seves cendres. Així doncs he rebut l'obra content i l'he llegida encara més content, obligadament i amb regularitat.

Amb tot això potser ja t'esperaves que et lloaria. En canvi, no et lloo, no em sobrepasso de lloances. Car sé del cert que tu no alimentes Camaleó. Considera suficient que hagi fet la teva persona digna de lloança. Tanmateix t'explicaré en un breu discurs allò que sento. M'agraden totes les coses a la vegada i cadascuna d'elles, si no inserissis pigmeus entre gegants i coixos entre no esguerrats. Lloaré doncs l'obra, n'enaltiré l'autor, però quan n'esborris el meu nom, ja que preferiria més haver fet coses dignes del meu nom que no pas ser lloat per Príam (si se me'n donés la lliure opció). D'altra banda, em desagrada el fet que en les lloances cap a mi hagi estat més

meo uif[4r]sum est, displicet. Non quod omnium non enarrator ueridicus fueris -multo enim multorum relatu sum pene omnium scius, uerum quod Alphonsi Segobriae, Rhoderici Zenetii, Gandensisque Borgii atque (ut breuitatis gratia relinquo obiter laude dignos praeteream) Domini Petri a Maza praelustribus meritis, inferiora longe uideantur omnium uniuersa praeconia, atqui cum optimo cuique atque magnanimo natura sim addictissimus. Iure adfectu me tenerrimo uinci dices: quin placet et ratione uinci.

Denique, ne labor tuus omnino fieret cassus, memoriaque facinorum tantorum illustrium longiori tua pariter periret incuria, exoptarem typis aeneis opus excudi, si quidem e medio erraso nomine meo fieri posset. Ceterum ad haec reuerendus Rossellius noster, pecuniarum quantum suffecerit, tibi impendet. Vale. Oliuae, Augusti 17, 1542.

Illustri domino Francisco Giliberto, Scintillarum primati, Oliuae comiti, uirtutum ac bonarum litterarum cultori munifico. Suus Ioannes Baptista Agnesius, ob recepta ditia munera.

Sufficiant quum pauca mihi, quid multa profundis?

Sufficiens uictus quotidianus adest.

Verus nam Christi mystes, milesque diurno
uictu ac uestitu paupere ditior est.

His ego praediues, cupio nil, cuncta supersunt.

Grata ubi paupertas sufficit una mihi.

Byssina pertenui contexta subucula lino
non placet, arte fuit quamue Minerua Phryga.

Villoso uestes ex gausape caedo prophanis,
rasum quin mystas iure decere negem.

Cymata uix Christi summis admitto tyrannis.

Sat mihi ueste rudi est corpora nuda tegi.

Corrosis humilis domus est mihi fumida tignis,
mensurae haud uasti corporis apta mei.

Frugalis mihi mensa bono supereffluit omni,

generós, i més parc en les d'altres homes il·lustres, com [4r] em fa l'efecte. No és que no siguis un narrador fidel de totes les coses –car conec pràcticament tots els relats sobre la majoria de fets, i sé que tots els elogis que es fan d'Alfons de Sogorb, de Rodrigo de Cenete, de Borja de Gandia i (per motius de brevetat en passaré per alt molts dignes de grans lloances), de don Pere Maça, semblen molt inferiors als seus il·lustres mèrits. I prou que aprecio aquell que sigui òptim i magnànim. Dius amb raó que puc ser vençut pel meu afecte tendríssim, però m'agrada ser també vençut per la raó.

En resum, per tal que la teva tasca no es desmoroni per complet i la memòria de tan grans gestes il·lustres no es perdi juntament amb la teva incúria encara més gran, desitjaria que l'obra s'imprimís amb tipus de bronze, si pogués ser, amb el meu nom completament esborrat. Per la resta, el nostre reverend Rossell¹³ et fornirà tots els diners que facin falta a tal efecte. Adéu. A Oliva, disset d'agost de 1542.

A l'il·lustre don Francesc Gilabert, príncep dels Centelles, comte d'Oliva, generós conreador de les virtuts i de les bones lletres. El seu Joan Baptista, pels beneficis rebuts esmentats.

Si en tinc prou amb poques coses, ¿per què en prodigues moltes? Ja tinc l'aliment necessari de cada dia. Car el veritable iniciat i soldat de Crist és més ric amb l'aliment de cada dia i un vestit pobre. Ric doncs amb aquestes coses, no desitjo res, tot em sobra. Només amb la pobresa ja en tinc prou. No m'agrada la camisa teixida amb un lli delicat, per més que sigui d'una art pròpia de la Minerva frígia. Tallo els meus vestits d'un drap bast, i no crec que els consagrats en puguin portar amb justícia de polits. Dificilment admeto els abillaments per als summes sacerdots de Crist. Jo en tinc prou de cobrir el meu cos nu amb un vestit rude. La meua casa humil fumeja amb soques podrides, prou adequada a la mesura no gran del

13. Baltasar Rossell, canonge i vicari general de la Seu de València (v. *El llibre de antiguitats de la seu de València*, Estudi i edició a cura de Joaquim Martí Mestre, València, 2,1; 46,1; 80,5; 1255,1; 128,2; 138,5; 147,6; 169,5).

nutrit ubi adsiduam pane diurna famem.
 Lectulus estque mihi, quamquam pede claudicet uno,
 commodus aurorae qui excipit usque grauem.
 [4v] Acceditque animi libertas libera, pressum
 quem nulla ambitio, nulla cupido tenet.
 Prodigia glotonum nil me laemargia captat.
 Nil uigilem pernox alea coeca rapit.
 Nil habeo, cupioque nihil, nihil deest mihi, diues
 paupertate mea. Plura quid inde uelim?
 Pane uno saturo, panes quid mille profundis?
 Induto uestes quid geminare iubes?
 Crasso ac lucullo nummo praeditior uno,
 num tua quod cupiam ditia dona putas?
 Fures uis timeam? Vis cura adimatque quietem
 exoptetque haeres, heu, cita fata mihi?
 Indiga nummorum cum nummis crescit egestas.
 Non est, cui rerum sufficit usus, inops.
 Magnificus miseris profundere suetus egenis,
 munifico nescis ponere frena animo.
 Infundis sed plus quam uas capit, effluit, ecquid,
 dic, Croeso addis opes, in mare fundis aquas?
 Nil male, sed gratus tibi sum, superefflua damno.
 Nonne beneficiis obruis atque grauas?
 Virtutum est moderata fames fidissima custos.
 Copia uirtutem strangulat atque necat.
 Ergo age sic oleum lychno hinc infunde lucerna,
 obruta ne fumet, sed bene fota micet.
 Coetera quae imperitas fient ita, tempore nullo
 uirtutis pereant ut monumenta tuae.

meu cos. La taula frugal em sobrealimenta amb tota mena de coses bones i amb el pa del dia que alimenta la meva fam persistent. També tinc un llitet, tot i que de vegades balla d'un peu, que sosté amb comoditat el meu pes fins a l'aurora. [4v] S'afegeix a això la lliure llibertat d'esperit, no pres per cap ambició ni cap desig. No em té capturat cap golafreria dissipadora. Cap cega incertesa no em treu el son durant la nit. No tinc res, no desitjo res, no em falta de res, sóc ric en la meva pobresa. Així doncs, què més podria voler? Estant sadollat amb un sol pa, per què n'escampes mil? Per què manes que dupliqui els vestits, si ja estic vestit? Totalment ric amb una sola gruixuda i esplèndida moneda, creus tal vegada que desitjaré els teus rics obsequis? Vols que temi els lladres? Vols que les preocupacions em treguin la tranquil·litat i que l'hereu, ai!, desitgi que es precipitin els meus fets? La necessitat de monedes creix amb les monedes. No és pobra aquella persona a la qual li és suficient l'ús de les coses. Essent magníficent i acostumat a prodigar-te entre els pobres dissortats, no saps posar fre al teu esperit generós. Però vesses més que el que pot contenir el vas, sobreïx: és que vols afegir riqueses a Cresus,¹⁴ o llençar aigua al mar? Res no està malament, sinó que et sóc grat, però condemno les coses supèrflues. No creus que em molestes amb els teus benifets, i m'agreuges? La fam moderada és una custodiadora molt fidel de les virtuts. L'abundor escanya la virtut i la mata. Així doncs, vinga, aboca l'oli en el llum, no perquè fumegi sobrecarregat, sinó perquè brilli ben escalfat. Les altres coses que manes que es facin, no decauran mai, com les mostres de la teva virtut.

14. Darrer rei de Lídia, que, en les descripcions d'Heròdot, destaca per les seves grans riqueses, aconseguides a partir dels tributs de les ciutats que li estaven sotmeses (gran part de l'Àsia Menor) així com per la producció aurífera del riu Pàctolum.

[Primera Apologia]

[5r] **Illustrissimo domino Alphonso Aragoneo, duci Segobriae. Franciscus Oliuae comes.**

*Quum tibi sim uitae primis addictus ab annis,
aemulus et fuerim laudis ubique tuae,
quottidie atque ubi amor ueteri nouus auget amori
fomenta, obseruem te ut magis atque magis.
Mirari debes nihil, illustrissime princeps,
extingui nomen si ueto, si obsto tuum.*

Hinc nec indignum nomini meo uideri cuiquam debet, siquidem saepe saepiusque tam improbus exactor fuerim eius elegiae apologiaeque quam anno domini 1521 nostro Nublarum oppido reuerendus tunc praeceptor meus Ioannes Baptista Agnesius aedidit pro equitibus contra ciuilem coniurationem germanorum Valentinatum. Quam mihi tunc puerulo quum legisset, adnotauit solerter eam maxime aeditam in laudem nominis tui omniumque equitum atque bonorum ciuium. Quare bonarum litterarum quantulum cumque amator, tuaeque non minus aemulator uirtutis ferre numquam aequo animo potui, accensam laudis tuae lucernam, latere sub modio, atque tam dignas illius lucubrationes interire pariter cum praeclaro nomine tuo. Rogauit saepius opusculum in lucem emitteret, atque ille ut est studiosus uirtutis et suae laudis incurius rogantem saepius elusit strophis. Tandem probum improbus improbitate uici: ui pene extorsi. Atque forte contra uotum tuum (scio enim te malle laudem demereri quam laudari) ad te opus mitto dignum, quod aeneis incudi tipis iam olim iussissem, siquidem legi id posset absque meo probro. Nam ille (quo merito, nescio) inter flammantes meorum scintillas, me, ut puto, uelut fumum inseruit. Quod certe omnino e medio abraissem, nisi ueritatem infelicis fati mei omnibus conspicuam fieri placuisset. Nam tuo praesigni exemplo, qui honestius duxisti uiriliter ante mori quam timide tergiuersari, semper mihi in equite equestri nomine non indigno, indigniorem existimaui timiditatem tutam audacia ipsa licet periculosa. Emittitur igitur diu optatum tuarum laudum equitumque

[Primera Apologia]

[5r] A l'il·lustríssim don Alfons d'Aragó, duc de Sogorb. Francesc, comte d'Oliva.

Com que estic lligat a tu des dels primers anys de la meua vida, també voldria emular sempre els teus mèrits, i ser cada dia un coadjuvant allí on el nou amor creix al costat de l'amor antic, per tal que et sigui més i més obedient. No t'has d'admirar de res, príncep il·lustríssim, si prohibeixo i m'oposo que sigui eliminat el teu nom.

Aquesta elegia apologètica que va construir al nostre castell de Nules l'any del Senyor mil cinc-cents vint-i-u l'aleshores preceptor meu, el reverend Joan Baptista Anyés, en favor dels cavallers contra la conjuració civil dels agermanats valencians, no ha de semblar a ningú indigna del meu nom, ja que tan i tan sovint n'he estat un instigador tan vehement. Quan me la llegia essent jo infant, la vaig anotar astutament, sobretot pel fet que estava construïda en lloança del teu nom i de tots els cavallers i ciutadans honrats. Per la qual cosa, amador de les bones lletres en petita mesura, i no pas menys emulador de la teua virtut, no vaig poder suportar mai amb un esperit serè que la llumenera encesa en lloança teva restés amagada sota terra i que les obres tan dignes d'aquella morissin juntament amb el teu nom nobilíssim. Vaig demanar-li sovint que tragués l'opuscle a la llum, però ell, essent tan gelós de la virtut com descurat de la seva lloança, sempre que li ho demanava, es reia de mi en estrofes. Tanmateix, he vençut amb persistència el persistent, persistent jo mateix: pràcticament ho he obtingut a la força. I potser contra el teu desig (car sé que prefereixes que se't treguin mèrits que no pas ser lloat) t'envio una obra digna, que ja fa temps vaig manar gravar amb tipus de bronze, esperant que pugui ser llegida sense ignomínia meua. Car aquell (no sé en virtut de quin mèrit) m'inserí a mi entre les centelles flamejants dels meus, em sembla que com el fum. Certament, aquesta inserció m'hauria abrasat de mig a mig, si no m'hagués agradat que esdevingués coneguda de tothom la veritat del meu fat dissortat. Car amb el teu exemple

illustrium opus, non tam praesentibus quidem quam posteris, indignum omnino ratus, ut inclita factorum tuorum equitumque nostratium simul memoria cum uita excideret, quae exemplo ad aemulationem equitibus omnibus iure esse possunt. Vale. Oliuae, Augusti 15, 1542.

[5v] Apologia ad augustissimum splendidissimumque principem dominum Enricum Aragoneum, patriae patrem et conseruatorem. Ioannis Baptistae Agnesii, sacerdotis et theosophi Valentinatis, apologia pro equitibus atque ciuibus Valentinis optimis, in germanam malorum ciuium factionem.

Inter utramque fortunam, prosperam et aduersam, augustissime princeps, quantum intersit discriminis, nemo est, ut reor, qui nesciat. Hae, siquidem sicut natura dispaes, ita sunt effectum discordes. Dextra, iuuat faustos, urget sed laeua misellos. Quippe quod una attollat humiles, altera deiiciat altos. Diruat ista, erigat illa. At sicut prima copulata ignauiae, luxum parit et faustum. Altera suc duro semper coniuncta labori, despicabilem aedit contemptum, et uiolentam necessitatem. Ita profecto fit, ut croebro quae delectat laedat, et prosit quae displicet. Sed quare ista tam longa circumacta uerborum ambage? Quoniam scilicet regio nomini tuo summam bonorum malorumque calamitosae nostrae huius tempestatis, qua germanae factionis furor nostrae huic urbi est ortus, coalitus et extinctus, compendio mihi descripturo utriusque fortunae partus, id est, necessitas, germanis uituperationis, equitibus et bonis ciuibus laudis, tibi Alphonsoque tuo gloriae et immortalitatis amplam materiam ministravit. Nam si recensere nonnihil licet, in quot obsecro mala, in quaeue

insigne, que considerares més honest morir virilment que buscar tímidament una fugida, sempre he rebut en l'estament militar un nom no indigne i he considerat més indigna la tímidesa segura que l'audàcia perillosa. Així doncs, que es difongui durant molt de temps l'obra de les teves lloances desitjades, dels il·lustres cavallers, no tant per als presents com per a la posteritat, ja que considero totalment indigne que la memòria ínclita dels teus fets i dels nostres cavallers es perdi juntament amb la teva vida, des del moment que pot servir d'exemple, amb raó, per a tots els cavallers. Adéu. A Oliva, quinze d'agost de 1542.

[5v] Apologia de l'augustíssim i esplendidíssim Infant don Enric d'Aragó,¹⁵ pare i conservador de la pàtria. Apologia dels cavallers i ciutadans honrats valencians, de Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg de València, en contra del bàndol agermanat de mals ciutadans.

No hi ha ningú que desconeixi, crec, príncep augustíssim, quina diferència tan gran hi ha entre la fortuna pròspera i l'adversa. Aquestes, dispars ja per natura, són també discordes pels efectes. A favor, ajuda els afortunats, però, en contra, afeixuga els miserables. Perquè allò que una treu als humils, l'altra ho lliura als poderosos. L'una destrueix, l'altra construeix. L'una, quan s'ajunta amb la indolència, engendra el luxe i el fast. L'altra, sempre al costat del dur treball, provoca el desagradable menyspreu i la violent necessitat. Així s'esdevé que, sovint, allò que plau, fereix, i el que no agrada, fa profit. Però a què ve aquest excurs tan extens? Doncs perquè al teu nom reial i a mi, que em dispo a descriure un resum del béns i mals d'aquesta època nostra plena de calamitats, en la qual s'ha originat, ha augmentat i s'ha extingit el furor del bàndol agermanat, el punt de totes dues fortunes, ço és, la necessitat, de blasme per als agermanats i de lloança per als cavallers i ciutadans honrats, a tu i al teu Alfons, us forní motius de glòria i d'immortalitat. I si no hem de callar res, pregunto,

15. Sobre l'Infant Enric d'Aragó, vegeu la Introducció.

facinora, prospera et sinistra fortuna nostros praecipitavit Valentinates? Vt hostilia capessent arma in amicos, in affines, in cognatos, in dominos, in patronos, in leges, in regem atque in Deum.

Verum, ut compendio attingam propositum, aduersa fortuna quid durius, necessitate quid uiolentius? Menandri est non inconcinna sententia, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πολλὰ ποιοῦμεν κακά,⁴ quod prae necessitate multa facimus mala. Nec aliud est quod uulgo nostris est pro adagio, quod necessitas non habet legem, nisi quia necessitas homines illeges facit, id est, sine lege. In quos itaque malorum atque facinorum aestus, plerosque utriusque sortis homines, dura et cruenta necessitatis demersit procella, enarrare non est facile. Probarunt insani germanae factionis auctores qui propriis famulis, exteris, perditissimisque famelicis rerum suarum ascitis, in dominos totius reipublicae summam subdidere calcandam, effreni quorum arbitrii et ipsi iugum subiere inuiti. Qui tandem domesticis atque publicis exhaustis opibus, extrema rei familiaris acti necessitate, lymphatico arrepti morbo, toto insaniae spiritu passim in patriam debacchantes populati sunt oppida, demoliti sunt pagos, combusseruntque domos. Et ne quid deesset criminis, infanda addiderunt sacrilegia, sacra uiolantes loca, ac spoliantes delubra, quod, proh dolor, proregis passim et fecere phalanges, oppidis Quartii, Torrentis, Algemizirii atque ecclesiae Oleariae. Quarum duas ultimas immiso sacrilego igne, omni [6r] contempta Dei reuerentia atque metu, simul cum incluso populo combusserunt. Quo furiae oestro etiam nostri acti in id deuenere insaniae, ut cruenti nullo fidei legisque seruato foedere neque amicis neque inimicis neque pepercerint exteris neque indigenis.

Atque ita fit ut sicut necessitas reprobos deteriores, bonos efficiat meliores, ut omnibus est ubique conspicuum.

4. Mon. 524 = *Sententiae e codicibus Byzantinis* 786. .

ça quins mals, a quins crims una fortuna pròspera i adversa alhora no menà els nostres valencians? Doncs a empunyar les armes en contra dels amics, dels veïns, dels familiars, dels senyors, dels patrons, de les lleis, del rei i de Déu.

Resumint ràpidament el meu propòsit, què hi ha de més dur que una fortuna adversa, què de més violent que la necessitat? No li falta raó a aquella sentència de Menandre, que ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πολλα ποιούμεν κακὰ, ço és, que, per necessitat, fem moltes coses dolentes. I és el mateix que diu l'adagi del nostre poble, que «la necessitat no té llei», ni que sigui perquè la necessitat fa els homes il·legals, ço és, sense llei. No és fàcil de contar a quins mals i crims passionals no ha enfonsat la dura i cruel tempesta de la necessitat la majoria d'homes de tots dos bàndols. Ho han experimentat els infames promotors del bàndol agermanat, els quals lliuraren el més alt bé de la república, perquè el trepitgessin, als seus propis criats, als de fora, als servents més depravats i desconexedors de les seves coses, en contra dels seus amos i ells mateixos, sense voler-ho, s'han sotmès al jou de llur arbitri desenfrenat: exhaurits els recursos públics i privats, empesos per l'extremada necessitat dels seus afers domèstics, víctimes d'una alienació mental, plens d'insensatesa, errant arreu de la pàtria, han devastat els castells, han demolit els pobles, i n'han cremat les cases. I, perquè el crim fos complert, hi han afegit sagrilegis impronunciabls, violant els llocs sagrats, i espoliant els temples, cosa que, amb dolor del virrei, també féu la infanteria d'aquest, a les poblacions de Quart, de Torrent, d'Algemesí i a l'església de l'Olleria.¹⁶ D'aquestes, les dues últimes, amb un foc sacríleg, les cremaren amb la gent a dins, menyspreant [6r] tota reverència i temor de Déu. Igualment els nostres, moguts pel tàvec de la fúria, arribaren a tal grau d'insensatesa que, sense respectar cap pacte de sang ni de fidelitat ni de llei, no estalviaren ni amics, ni enemics, ni de fora ni de dins.

I així s'esdevé que la necessitat fa els dolents pitjors, i els bons, millors, com és ben manifest a tothom. Car, digueu-

16. Quart de Morvedre, Torrent de l'Horta, Algemesí i l'Olleria. Sobre el darrer fet, vegeu la crònica de Ramon Guillem Català de Valeriola, dins E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, València, 1986, p. 293.

Nam quid, precor, est necessitas sagacius, quid solertius atque industrius? Necessitas ingenium acuit, arteis inuenit, ignauos excitat, socordes officiosos atque imbecilles imbelles, impavidos efficit atque pugnaces. Atque ita fit ut necessitas, quae scelestis est perniciosa, sit bonis proficua Quot, precor, ingenia, quot animi, quot uiri ad multa praeclara habiles uelut sepulti ocii latitant tenebris? Otio quidem uirtus langescit et desidia uelut ignita pruna, cinerea sepelitur fauilla. Rubiginem uomis obducit, quem non exercet agricola. Neglectis urenda filix innascitur agris. Necessaria est igitur plaerumque mortalibus atque adcommoda necessitatis procella quae exerceat, non quae submergat, quae euoluat, non quae inuoluat, quae excitet, non quae opprimat. Nec praecipitur piper nisi teratur. Cymbali nec metallum agnoscitur, nisi pulsetur. Neque ad gloriae fastigium nisi per ardua tenditur. Militis robur et ducis animum sola pugna ostendit. Quis uel Vlixem prouidum, magnanimum Aeacidem uel Hectors nouisset ferocem, Troiae nisi decennale probasset bellum? Sic quoque inuictissimus inclyti filii tui Alphonsi animus adhuc latitaret sub tenebris, nisi nuper pugna Saguntina propalasset. Qua ultima necessitate actus (tantum enim uirum mori, non tergiuersari licebat) tribus peditum millibus, quorum pars maxima Sarracenorum imbellis erat, paucissimis supra centum comitatus equitibus, non grauibus oneratus armis, sed animis ac cinctus inuictis, germanorum supra millia septem ante pene fudit, debellauit, quum inopinum eorum aduentum sua phalanx rescuiuit. At eadem ipsa necessitas, augustissime princeps, quid laudis, quid in te gloriae detexerit a Zephyris patet in Euros. Qui, siquidem uiderunt, attestantur et publico fatentur assensu.

me, què és més sagaç que la necessitat, què més enginyós, i què més actiu? La necessitat aguditza l'enginy, troba artimanyes, agullona els indolents, fa actius els apàtics, i els dèbils i ineptes per a la guerra els fa valents i bel·licosos. I així s'esdevé que la necessitat, que és perjudicial per als malvats, és profitosa per als bons. Quants enginyers, digueu-me, quants ànims, quants homes, hàbils per a moltes coses bones, no s'amaguen a les tenebres del lleure, com si estiguessin sepultats? Amb l'oci, la virtut empal·lideix, i la desídia, talment una brasa ardent, la cobreix d'una cendra polsinosa. L'arada es rovella si el llaurador no la fa servir. En els camps, quan no se'n té cura, creix un jull que cal cremar. És necessària doncs per a la majoria de mortals l'investida convenient de la necessitat, que alçapremi, no que abalteixi, que remogui, no que faci recular, que exciti, no que oprimeixi. El pebre no es nota si no es frega, i el metall del címbal no se sent si no es toca. I no s'arriba a l'apogeu de la glòria sinó per la tasca àrdua. Només la lluita fa palesos la força del soldat i el coratge del general. Qui tindria Ulisses per pròvid, l'Eàcida per magnànim, o Hèctor per feroç, si no haguessin experimentat durant deu anys la guerra de Troia? Així també l'esperit invictíssim del teu ínclit fill Alfons dormitaria entre tenebres, si no s'hagués manifestat a la guerra de Sagunt. Mogut per aquesta darrera necessitat (un home així podia morir, però no buscar una fugida) amb tres mil soldats, la major part dels quals eren sarraïns ineptes per a la guerra, acompanyat de molt poc més de cent cavallers, carregat d'armes poc pesades, però fornit d'un ànim invicte, foragità més de set mil agermanats, com a mínim, els combaté, quan la seva formació s'assabentà de l'arribada imprevista d'aquests. Conten els zèfirs i els eures de quanta lloança, de quanta glòria et cobrí la mateixa necessitat, príncep augustíssim. Aquests, si ho veieren, en daran testimoni, i ho comunicaran amb el seu públic assentiment.¹⁷

17. Relació de la batalla d'Almenara, que tingué lloc el 18 de juliol de 1521. Les xifres no coincideixen amb les aportades per Martí de Vicianà. Vegeu, per a més informació, E. Duran, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, 1982, pp. 187-189.

Atque ego, qui uidi, palam usque profabor te nostrae urbis et patriae patrem ac seruatorem. Tuum namque regale uetustumque regum Gotthorum genus, regius animus, augusti mores, excelsae summoque heroe dignae uirtutes, iustitia, clementia, munificentia atque, supra omnia, cunctis iam olim erat nota feruens in Deum diuamque Dei parentem religio, ut ea quidem parte inter principes atque summates iam te nemo sit habitus uigilantior, nemo ornator, nemo sumptuosior, obseruantior ac religiosior, uerum multos adhuc regia tua latebat in patriam atque in ciues tuos pietas. Tempestiue demum, ne qua uirtus tuarum laudum deesset aceruo, erumnosa infoelicis nostrae huius tempestatis eam patefecit calamitatis necessitas. Itaque effrena furentis germanae factionis tyrannis, cuius pars maxima exterorum fuit, helluonum ac perdetissimorum hominum, quorum urbs nostra patens est iamolim atque commune colluuium ab antiqua Sagunto in Contestaniam, quam [6v] *Murgim* et uulgo *Murciam* dicunt, saeua rapacitate totum inuaserat occuparatque regnum. Nam reliquam regni partem, ab eadem Sagunto in Peninsulam adusque Dertusam (supplicio publico apud Castulonem interempto Stellesio quodam fabro lignario germanae factionis ducentorum praedonum ductore) excellentissimus Alphonsus tuus, Francisco Despugio, militum Montesii ordinis praeposito, reliquisque adiutus equitibus, quorum nomina alio loco notabimus, e rapidis tyrannorum manibus eruerat. Nublis, quam uulgo *Nules* adpellant, castramentatus tutabatur. At ubi

I jo, que ho vaig veure, diré ben obertament que tu ets el pare i conservador de la nostra ciutat i la nostra pàtria. Car ja abans era ben coneguda la teva nissaga, règia i antiga, procedent dels reis gots, el teu ànim reial, els teus costums augustos, les teves virtuts excelses i dignes del més gran heroi, justícia, clemència, magnificència i, sobretot, la teva fervent pietat cap a Déu i la santa Mare de Déu, de manera que, quant a aquest punt, d'entre els prínceps i notables, ningú no és més observador del costum, ningú més honorable, ningú més generós, ni més amatent ni pietós; tanmateix, a molts els passava desapercebut el teu reial comportament envers la pàtria, i la pietat envers els teus ciutadans. Precisament en relació amb això, per tal que no en faltés cap al cúmul de les teves virtuts, la necessitat calamitosa forní aquestes tribulacions a la nostra dissortada època. D'aquesta manera el desenfrè del furiós bàndol agermanat envaí amb una cruel rapacitat tot el regne, i l'ocupà, des de l'antiga Sagunt fins a Contestània,¹⁸ que [6v] anomenen «Murgis» i, popularment, «Múrcia», amb tirans la major part dels quals eren de fora, d'homes golafres i perularis, dels quals la nostra ciutat i la immundícia del comú és plena des de fa temps.¹⁹ Car la restant part del regne, des de la mateixa Sagunt fins al delta de Tortosa (en un suplici públic prop de Castelló fou penjat un tal Estellés, un fuster del bàndol agermanat i capità d'uns dos-cents lladres²⁰) l'havia salvada de les rapaces mans dels tirans el teu excel·lentíssim Alfons, amb la col·laboració de Francesc Despuig, comanador de Montesa,²¹ i ajudat d'altres cavallers, els noms dels quals farem constar en un altre lloc. Nublis, que el poble anomena «Nules», estava protegida amb campaments. Però quan, a la

18. Contestània, regió del poble ibèric dels contestans que a l'època pre-romana ocupava la zona meridional del País Valencià.

19. L'exèrcit agermanat dominà la zona sud, gràcies a la derrota del lloctinent a Gandia (25 de juliol de 1521). Però fou derrotat a Oriola.

20. Miquel Estellés fou nomenat cap de l'exèrcit agermanat el juny de 1521 per auxiliar Sagunt i després es dirigí al Maestrat. Fou vençut pel duc de Sogorb a Orpesa i penjat a Castelló el 4 de juliol de 1521. El seu exèrcit superava els 1500 homes. E. Duran, *op. cit.*, p. 188.

21. Francesc Despuig, comanador de Montesa, lluità al servei del mestre de Montesa Bernat Despuig contra els agermanats del Maestrat. Participà també a la batalla d'Almenara.

infausta Gandensi pugna manifestaria Bethicorum peditum prodicione proregis fuit fusus exercitus, efferata rapaxque praedonum germanae factionis tyrannis in tantum insaniae prorupit fastum, ut equites omnes bonosque ciues, quos *fuliginatos* adpellabant et *perfidos*, tricipiti deuouerit Cerbero tetraeque Persephoniae, palam quidem omnibus igneis, crudeleque minitabantur interitum. Adeoque inualuerat eorum et robur et furor, ut optimi quique fidiue ciues, quorum numerus, etsi uiribus impar, haud erat exiguus, non modo obstare, sed nec auderent mutire.

Ea itaque tempestate, in tota urbe, in toto regno nullus erat rei publicae pater, nullus consul, praetor nullus, nullus magistratus, dictator aut rex, nisi seuosus Vincentius Peres candelarius, Franciscotus Matrinae, Perotus Vilesius, item Vrgelesius Sisonius, item Franciscotus alter Iordanus et quidem hi tres ganeones insignes, delecti e medio lupanari. Quibus et adnumeratus fuerat quidam Ioannes Martinus atque huic comes et collega quidam Ianotus Alphonsus. Quibus et alii quamplures ultima hominum fex et colluies, quorum nomina ut quidem et acta omni sunt prorsus indigna relatu.

infausta batalla de Gandia, es disolgué l'exèrcit del virrei, per culpa de la deserció dels soldats bètics,²² el furor i l'avidesa de botí dels tirans agermanats va portar la supèrbia a un grau tan alt que es volien lliurar a Cèrber, de tres caps, i a la tèttrica Persèfone²³ tots els cavallers i ciutadans honrats, que anomenaven «mascarats» i «traïdors», i alguns havien estat amenaçats, prèviament, amb tota mena de focs i cruelment. Llur força i furor arribà a tal punt que tots els ciutadans bons i fidels, el nombre dels quals, tot i que inferior en homes, no era pas exigü, no només no s'atreviren a oposar-s'hi, ans ni tampoc a murmurar.

En aquell temps, a tota la ciutat, a tot el regne, no hi havia cap virrei, cap governador, cap justícia, cap jurat, ni cap dirigent o rei, llevat del cruel candeler Vicent Peris,²⁴ Franciscot de la Madrina,²⁵ Perot Viles, Sisó, Urgellés, i aquell altre Franciscot Jordà,²⁶ aquests tres darrers, coneguts perdularis, trets d'un bordell. Cal esmentar també un tal Joan Martí,²⁷ i el seu company i col·lega, un tal Joanot Alfons;²⁸ també n'hi havia d'altres pertanyents al femer i la immundícia humana.

22. Bètics: castellans.

23. Deessa dels inferns i companya d'Hades. És filla de Zeus i Dèmetre, almenys segons la versió més corrent.

24. Vicent Peris, candeler (velluter d'ofici, segons Martí de Viciano, *Crònica*, IV, 350), que radicalitzà la Germania. Lloctinent del capità Esteve Urgellés, el substituï a la seva mort (juny de 1521): aconseguí la capitulació del castell de Xàtiva i la victòria de Gandia forçant el virrei a refugiar-se a Dènia. No pogué evitar la rendició dels agermanats d'Oriola, però entrà triomfalment a València i s'instal·là al palau reial. Derrotat pel Marquès de Cenete, es refugià a Xàtiva. Aconseguí fer empresonar el marquès al castell. Alliberat aquest el gener de 1522, s'hi enfrontà de nou fins que fou acorralat a casa seva a València on morí. Fou esquarterat i el seu cap s'exposà a la porta de Sant Vicent de la ciutat.

25. Francesc de la Madrina, agermanat que fou enviat a Castelló com un dels tres missatgers de la Junta revolucionària dels Tretze de València el 20 de juliol de 1520 per a parlamentar amb el governador Rampson de Viciano (E. Duran, *op. cit.*, p. 172).

26. Perot Viles, ambaixador, formà part de la primera junta revolucionària dels Tretze de València elegida el 28 de desembre de 1519. Es beneficiaria del perdó acabada la guerra Franciscot Jordà, hostaler, introductor de la Germania a Sagunt. Sisó, potser Joan Lledó, un dels tretze.

27. Joan Martí, llaurador de Campamar.

28. Joan Alfons. En coneixem dos d'homònims: un, armer, que es féu càrrec de l'artilleria que Joan Peris havia abandonat després de la victòria agermanada de Gandia; l'altre, paraire, executat el 22 de febrer de 1524 (E. Duran, *op. cit.*, pp. 192, 328).

His itaque passim regnantibus, immo omnibus (unusquisque enim qui audebat aliquid gyaris et carcere dignum, erat et princeps et rex) quotidie in urbe tumultus, tympanorum quot horis armorumque strepitus. Debacchabantur germani passim tumidis atque minacibus animis, uti rerum domini pleno iure fidis ut perfidis minabantur excidium, nec ulli usquam erat aliquid tutum. Nimirum, ubi nulla usquam erat bonorum reuerentia, nullus legum ultricium metus, nullus supplicii timor, sua quisque in germanorum praedam fore sperabat, exanguique ore ubique pauidus loetum sibi imminere pallebat.

Nec tantum in homines, proh inauditum scelus, uerum etiam infidi insaniebant in deos. Quippe sacras aedes etiam in suam uertere praedam minabantur palam, quod quidem haud dubium, quin sacrilegi peruicaces non semel patrassent, nisi illustrissimus Rhodericus Mendocius, Zeneti marchio, munificus atque magnanimus beneficiis multis, multo animo, multoque obstitisset consilio. Ve[7r]rum prouidam tanti uiri sapientiam, et si non euertebat, opprimebat tamen insolens atque effrena reproborum audacia. Quare tanto rerum pondere Zenetio Athlante non quidem uicto, sed fesso, eo maxime tempore, quo eius coniugem feminarum et integerrimam et formosissimam coeco tumulto mors inuida clauserat, tu, pietissime pater, uelut alter Abacuch, ut excelsi consilii tui prandio periclitanti Zenetio Danieli succurreres ab alta tua Segobria descendens in lacum uenisti leonum, senili hinc etsi corpore, animo tamen iuuenili, similis Herculis, ruenti iam reipublicae sublimes supposuisti humeros, patrioque animo

Els noms d'aquests, fins i tot els esmentats, és indigne que els continuï citant. Mentre regnaven aquests, tots ells (tothom que havia gosat fer res que mereixés l'exili o la presó, era príncep i rei) cada dia hi havia aldarulls a la ciutat, i sorolls de timbals i d'armes a totes hores. Els agermanats es movien furiosament pertot amb un capteniment orgullós i amenaçador, de tal manera que, senyors de la situació amb tot el dret, amenaçaven amb la destrucció tant els lleials com els deslleials, i no hi havia mai res de segur. En efecte, allí on no hi havia cap respecte per les coses bones, cap por de les lleis castigadores, cap temor de ser castigat, cadascú veia a venir que les seves possessions esdevindrien botí dels agermanats i, amb una cara exsangüe, empal·lidia de temor en veure que se li acostava la mort.

I no només contra els homes, oh crim inaudit, ans també contra els déus, deliraven aquests infidels. Fins i tot amenaçaven obertament de convertir les cases sagrades en botí particular, i sens dubte, més d'un cop ho haurien fet aquests sacrílegs obstinats, si l'il·lustríssim Rodrigo de Mendoza, marquès generós i magnànim, no s'hi hagués oposat amb molts benifets, amb molt d'ànim, i amb molt de seny. [7r] La gosadia dels malvats, insolent i desenfrenada, si no foragitava, sí oprimia la pròvida saviesa d'un home tan important. Per la qual cosa, estant l'Atlant Cenete no pas vençut pel pes tan gran d'aquestes circumstàncies, ans lligat de mans, especialment en aquell temps, en què la mort envejosa havia tancat la seva esposa, la més íntegra i formosa de les dones, en un cec túmul,²⁹ tu,³⁰ pare pietíssim, com un nou Abacuc, per tal de socórrer Daniel Cenete que estava en perill³¹ amb l'aliment del teu consell, baixant des de l'alt Sogorb, vingueres al llac dels lleons i amb un cos, certament envellit, però amb un esperit de jove, talment Hèrcules, oferires les teves espatlles a una república decadent,

29. Maria de Fonseca morí a València el 1521. Havia tingut una vida amorosa novel·lesca: obligada a casar-se contra la seva voluntat, en enviudar es retirà en un convent. Le'n tregué d'amagat el Marquès de Cenete, el seu amor de sempre, i s'hi casà. El matrimoni fou reconegut pel papa.

30. S'adreça a l'Infant Enric d'Aragó, que aleshores tenia uns 77 anys. Morí el 1522.

31. El Marquès a la cova de lleons com Daniel.

pro multis regum caput impavidus mortis opponens periculis. Periandri implesti praeceptum dicentis θηῆσκε ὑπὲρ πατρίδος.⁵ Vnde et sapienter iure Cicero eos ad Herennium scribens iudicabat qui, ut ait, patriae pericula suo periculo expetunt, quum et eum quem debent honorem rei publicae reddunt, et pro multis perire malunt quam cum multis. Insigni itaque ostendisti exemplo uerum illud esse Horatianum, quod dulce et decorum est pro patria mori.⁶

At tu non solum pro patria, sed pro tuo Caesare immo et pro toto regno dulce tibi proposuisti mori. Ecquae maior pietas, flagrantior charitas? Dubium hinc emergit, inclite princeps, in te quid mirandum magis (nec enim nisi publica refero): animus, an pietas, an quidem charitas? Omnia quippe miranda sunt, et singula perpetuis digna encomiis. Morti quidem animam obtulisti pro amicis tuis, pro populis tuis, pro filiis tuis. Nonne post Caesarem tu noster pater et dominus? Et certe maiorem hac dilectionem nemo habet, ut quis uitam suam ponat pro amicis. At hoc plerosque fecisse persaepe, etiam gentilium narrat historiae. Et quidem facere quod plerique faciunt non eximium dixerim. Id olim fecit pro Pyrihoo Theseus, pro Niso Euryalus, pro Castore Pollux, pro Patroclo Aeacides fecit et pro Oreste Pylades. Pro amico amicum, pro fratre fratrem, pro filio patrem sese morti offerre uulgare est, sed pro inimicis, quidem rarissimum. Dominantium dominus rex noster Christus hoc primum fecit semel, et tu secundus post Christum. Inimici ne regis amici tui sunt? Absit, quin hostilissimi. Quale est igitur hoc, ut pro inimicissimis mortis te periculis obtuleris? Sed auitum patrum tuorum regnum seruandum, non deferendum, fouendum, non perendum erat. Res memoratu digna perpetuo. Cid Rhodericus Dias e Sarracenorum iugo hanc primum urbem eripuit. Iacobus auus tuus in deditionem cum toto regno receptam Christo subdidit. Tu tandem Rhodericusque Zenetius tuus, uterque suo iure, tu parentum tuorum, ille aui sui regnum et urbem inter

5. Stobae. *Anthol.* III 1 173.

6. Hor. *Od.* III 2 13.

presentant amb un ànim patern, sense témer la mort, el teu cap reial als perills, per a la salvació de molts. Acomplires el precepte de Periandre, que diu «mor per la pàtria». Per això el cònsul Ciceró, escrivint a Herenni, considerava justament que eren savis aquells que, com diu, avantposen els perills de la pàtria al seu perill, i prefereixen morir per molts que amb molts. Amb un exemple insigne mostrares que és cert allò que diu Horaci, que és dolç i decorós de morir per la pàtria.

Però tu no només per la pàtria, ans pel teu Cèsar i per tot el regne, considerares digne de morir. Hi ha pietat més gran, hi ha caritat més manifesta? Hom dubta només, príncep ínclit, què cal admirar més de tu (i això, contant només les teves gestes públiques): l'esperit, la pietat o, tal vegada, la caritat? Tot és admirable, i cada cosa és digna de lloances eternes. Lliurares la teva ànima a la mort pels teus amics, pels teus conciutadans, pels teus fills. No ets tu, després del Cèsar, el nostre pare i senyor? És ben cert que no hi ha un afecte més gran que el de donar la seva vida pels amics. Però això ho han fet molts moltes vegades, com narren les històries paganes. Jo diria que, certament, no és extraordinari fer allò que fa la majoria. Ho féu, antany, Teseu per a Pirítous, Euríal per a Nis, Pòl-lux per a Càstor, l'Eàcida per a Patrocle, i Pílades per a Orestes.³² Que un amic es lliuri a la mort per a un amic, un germà per a un germà, un pare per al seu fill, això és normal, però per als enemics, això és raríssim. El senyor dels senyors el nostre rei Crist ho féu per primera i única vegada, i tu ets el segon després de Crist. És que els enemics del rei són amics teus? Fuig! Et són hostilíssims. Que no és gran que, per als enemics, et lliuris als perills de la mort? Però el regne dels teus avis i dels teus pares, s'havia de conservar, no de deixar malmetre, de fomentar, no de perdre. L'afer és digne d'un record perpetu. El Cid Rodrigo Díaz alliberà aquesta ciutat per primer cop del jou dels sarraïns. El teu avantpassat Jaume la sotmeté a Crist, quan se li lliurà juntament amb tot el regne. Finalment, tu i el teu Rodrigo Cenete, tots dos conservàreu incòlume el regne i la ciutat de les rapaces i cruels mans dels agermanats, cadascun

32. Tots aquests exemples són mostres famoses d'amistat de l'Antiguitat. En alguns casos, aquesta amistat arribà fins a la mort, com ara en Nis i Euríal.

rapaces cruentasque germanorum praedonum manus seruastis incolumem. Vt ergo ab exteris regnum et urbem hanc eriperet hostibus tuus ille inclytissimus auus, belli sese [7v] deuouit sudoribus. Tu, ut a domesticis redimeres, extremis te opposuisti periculis, id est, manibus insanientium. Neque enim insaniae morbo conuenientior Hippocrates occurrere potuit. Fregisti quidem pietate saeuitiam, lenitate domuisti ferociam, et sapientia uicisti maliciam. Consilio itaque quo prudenteis praestas, recalcitranthem duxisti bouem ad iugum; iugo demum tuus Rhodericus Zenetius marchio subdidit, abscisso insane germanae phreneseos capite in Vincentio Peres. Vnde uterque nobis procellam uertistis in auram et nubilum in serenum: te quidem, sapientissime pater et princeps, adspirante ut flauit Boreas, id est, aduenit urbem e Nublis prorex. Ilicet turbulenti omnes tyrannorum procul fugati sunt nimbi, et placidus pacis restitutus est dies. Te namque rumpente contritus est laqueus, et nos liberati sumus. Cuius boni principium, quum sua uictoria inuictissimus Alphonsus tuus fecerit, tu prudentia finem, utrique perpetuas debemus gratias. Illi uelut principio, tibi quidem tanquam principio medioque ac fini, cui talem ac tantum contigit futurum nobis generasse patronum, qui tecum patriae fuerit liberator, restitutor ac tutor. Inde nimirum nos omnes perpetuos deuinxisti clientes. Vnde et tibi tanquam patri patriae conseruatori atque cum Alphonso tuo cumque Zenetio marchione, inuictissimo liberatori, patriae et urbis debemus libertatem ac, uelut duobus Deciis et Atheniensium Codro, ciuium debemus uictoriam, populorum salutem ac totius regni uitam.

Quapropter non malam, sed bonam, non infaustam, sed felicissimam nostram dixerim necessitatem, quae taleis ac tantos nobis aedidit patres et liberatores, qui nos, qui urbem, qui totam patriam immunem eruerint seruauerintque cum suo tanto periculo e rapidis tyrannidos germanae incendiis, seminecemque uitae ac pene iam foede subactam seruitutis iugo, pristinae restituerint libertati. Quorum ego allectus uirtutibus et inclytis deuinctus meritis, uestras mea raucisona lyra cantare laudes tumultuarie Nublis inter horridos tympanorum armorumque strepitus compulsus sum, partim ut multo consonoque ac publico multorum accepi relatu,

en virtut del seu dret: tu amb el dels teus avantpassats, ell amb el del seu avi. Car aquell ínclit avi teu, per tal d'arrabassar el regne i la ciutat als enemics de fora, es lliurà a les fatigues de la guerra. [7v] Tu, per alliberar-te dels de casa, t'enfrontares a perills extrems, ço és, a les mans de bojós. I ni Hipòcrates hauria pogut combatre la bogeria d'una manera més escaient. Car aplacares la sevícia amb la teva pietat, domares la ferotgia amb suavitat, i amb saviesa vincerets la maldat. Amb el seny que et fa excel·lir entre els assenyats, reconduïres al jou el bou recalcitrant; el marquès Rodrigo Cenete, un dels teus, l'hi sotmeté, tallant el cap del frenesí de la follia agermanada en la persona de Vicent Peris. Per la qual cosa, l'un i l'altre ens convertíreu la tempesta en un ventijol, i el temps ennuvolat en serè: per inspiració teva, pare i príncep sapientíssim, com si bufés el Bòrees, el virrei vingué a la ciutat des de Nules. Tots els núvols turbulents dels tirans s'han dissipat, i ha tornat un dia plàcid. Per acció teva s'ha desfet el parany, i nosaltres hem estat alliberats. El principi d'aquest bé es deu al teu invictíssim Alfons amb la seva victòria, i tu, amb la teva prudència, hi has posat fi. A l'un i a l'altre us hem d'estar agraïts perpètuament: a aquell pel principi, a tu tant pel principi, com pel mig i per la fi, que consistí a fornir-nos un futur senyor que, juntament amb tu, havia de ser l'alliberador, el restablidor i el tutor de la pàtria. Per aquest motiu, ens has guanyat a tots nosaltres com a devots teus per a sempre. Per això a tu, gairebé com a pare i conservador de la pàtria, juntament amb el teu Alfons i amb el marquès Cenete, alliberador invictíssim, us devem la llibertat de la pàtria i la ciutat i, com si fóssiu els dos decis, o bé el Codre dels atenesos, us devem la victòria dels ciutadans, la salvació de la gent i la vida de tot el regne.

Per això m'atreveixo a dir que no és dolenta, sinó bona, no de mal averany, sinó molt ben vinguda, la nostra necessitat, que ens ha fornit uns pares i alliberadors tan grans com vosaltres, que ens heu salvat immune tota la pàtria, i l'heu servada, amb gran perill, dels rapaços incendis de la tirania agermanada i, mig morta i pràcticament sotmesa de mala manera al jou de la servitud, ens l'heu tornada a la llibertat d'antany. Jo, seduït per les vostres virtuts, i vençut pels vostres ínclits mèrits, m'he vist obligat a cantar les vostres lloances,

partim ut ipse uidi. Hinc scilicet duplex me adsequi sperans emolumentum. Vnum, quoniam ubi meas has perspexeris lucubrationibus regio nomini tuo dicatas, me fidum semper, non perfidum, nec germanae insaniae unquam fautorem, sed quidem infensissimum hostem acerrimumque semper depræhendes obiurgatorem, qui quum germanos fontes, eius insaniae ductores inter præcipuos haberem cognatos, Oliuam omnemque meam librorum pariter supellectilem deserens, cum Oliuae comite, cumque nobili alumno meo, malui nudus uita quam fide periclitari. Tum alterum mihi emolumentum futurum inde speraui, quoniam isto publico argumento in posterum omnes eliciant, tuque ipse plena conspicua[8r]beris luce, quantum Baptista tuus celsitudinis tuae, inuictissimique Alphonsi tui laudum ubique sit feruentissimus amator, admirator et præco. Qui patrem in filio et in patre filium spiritu toto obseruo, fido amplector pectore, mente suplici colo, atque utrumque semper faustissimum feliciter ualere exopto. Vale unicum et principum, et Hesperiae specimen, patriae pater et seruator. Iterum uale. Nublis, pridiae calendas Decembris, 1521.

Eiusdem Ioannis Baptistae Agnesii sacerdotis et theosophi Valentinatis, trimeter iambicus archilocheus ad amantissimum suum Alphonsum Ordonium, graecarum latinarumque musarum cultorem, Valentino gymnasio rhetoricem stipendio publico profitentem, super sequentem elegiam apologeticam, in germanam Valentinatum factionem. Anno salutis 1521.

An uerus aeuo amicus isto sit peto,
 terrarum an usquam, Alphonse, certa sit fides?
 An orbe toto hanc scitor aegerit manus
 germana ne extorrem rapax et exulem?
 Infausta dira, o saecula improba,
 quae perfida aegerint fideleis perfidos.

a Nules, entre sorolls horribles de timbals i armes, amb la meua rauca lira; en part, perquè me'n vaig assabentar pel relat, repetit, uníson i públic de molts, i en part perquè ho vaig veure jo mateix. Per això espero que aconseguiré una doble paga. D'una banda perquè, quan vegis aquestes petites elucubracions meves, dedicades al teu nom reial, t'adonis que sempre et seré fidel, i no traïdor; i que no afavoriré mai la bogeria agermanada, sinó que sempre en seré un enemic hostil, i un crític acèrrim; i que jo, que tinc familiars importants entre els iniciadors agermanats i entre els cabdills d'aquesta bogeria, renunciant a Oliva així com a tot el meu bagatge d'escrits semblants, juntament amb el comte d'Oliva i amb el noble adolescent don Francesc (nebot d'ell per part del seu germà, i alumne meu predilectíssim), he preferit, arriscar-me a perdre la vida abans que la fidelitat. Espero que se'm darà encara una altra recompensa, ja que tothom ho transmetrà a la posteritat amb aquest relat públic, i tu mateix veuràs ben clarament [8r] com el teu Baptista és un ferventíssim amador, admirador i herald, a tot arreu, de la teua celsitud i de les lloances del teu Alfons. Observo el pare en el fill i el fill en el pare i hi veig el mateix esperit, els abraço amb un pit fidel, en parlo amb una ment suplicant i desitjo que l'un i l'altre tinguin sempre salut i molta sort. Adéu, ésser únic i primer d'Hespèria, pare i conservador de la pàtria. Adéu novament. Escrit a Nules, a trenta de novembre de 1521.

Trímetre iàmbic arquoqueu del mateix Joan Baptista Anyés sacerdot i teòleg valencià al seu amantíssim Alfons Ordoñez,³³ conreador de les muses gregues i llatines, professor de retòrica a l'Estudi valencià beneficiari d'un sou públic, sobre la següent elegia apologètica contra la facció agermanada de valencians. Any de la salvació 1521.

Demano si hi ha algú de veritablement amic en aquesta època, que en algun lloc de la terra, Alfons, sigui certa la fidelitat? Em pregunto si és que la mà agermanada l'ha d'ex-

33. Alfons Ordoñez fou catedràtic d'oratória a la universitat de València des del 1515 fins que morí el 1521.

Meo ecquis Alphonso ipso amicorum olim amantior?
 Quo nemo gazis pympleis ut ditior,
 uirtutum ita et gemmis nec ipso comptior,
 tuus quo abiuit ardor ille flammeus?
 Ter plena phoebo fulsit ecce Delia:
 quo me relicto hinc durus abcesti fugax.
 Cimbros colam ne uel Scythas curae est nihil.
 Amica quonam uerba? Sunt inania
 suo carent quae uerba fido pondere.
*Δείτοὺς φιλοῦντας πίστιν, οὐ λόγον, ἔχειν:*⁷
 at eius haud uirtus tua est modi quidem
 sunt neue mores candidi atque floridi.
 Queis inter illustres es ipse illustrior,
 morbo labores loetheo qui pessimo
 [8v] ingratiitudinis, nihil qua est uilius.
 At te altior totum tenet dum Castalis,
 dumque altiora praeceps ales, ut Iouis
 lustras uolucris pegasi euectus pede,
 inferna curae non tibi ista sint uacat.
 Ast altius procul licet sic euoles,
 ut alter Hermes sis Iouis ter maximus,
 altos parum adclinabis armos at mihi,
 fidum esse amicum dum tibi rescueris.
 Quod in Saguntum musa Nublarum oppido
 Segobrio Alphonso ac patri Enrico inclito
 proregis in laudem simulque in omnium
 praeconium aedidit uirorum illustrium,
 ut manu amica comptus hirsutum comas,
 tum uernulis ornes tuis et flosculis.

Nublis 4 calendis Decembris 1521.

**Franciscus a Scintillis, Oliuae comes, suo obseruando
Ioanni Baptistae Agnesio, sacerdoti ac theologo Valentino.**

Sacras diuitias, io, quid abdis,
terrae subfodis et tuas sub umbris

7. Menand. *Mon.* 175.

pulsar i foragitar de tota la terra. Infausts presagis, o segles ímprobos, que pèrfidament converteixen en pèrfids els fidels. Hi havia algú abans entre els meus amics més preferit que el mateix Alfons? No hi ha ningú més ric en tresors de Pimplea, ningú més ornat amb les gemmes de la virtut que ell: ¿a on se n'ha anat aquell teu ardor flamejant? Tres vegades brillà Dèlia plena de sol: abandonant-lo ara, m'has deixat sol, insensible i perdut. No et preocupa que no conreï els cimbres o els escites. On han anat les paraules amigues? Són buides aquelles paraules que no tenen una fidelitat segura. *Δεί τοὺς φιλοῦντας πίστιν, οὐ λόγους ἔχειν.*³⁴ però la teva virtut no és ni tan sols d'aquest tipus, ni tampoc no tens costums càndids i florits. Tu, que ets el més il·lustre entre els il·lustres, pateixes la terrible malaltia infernal [8v] de la ingratitude, més vil que la qual no hi ha res. Però mentre et posseeixi totalment més alt que les Castàlides, mentre voregis les altures enlairant-te amb el peu alat de Pegasus com l'àguila de Zeus, no tens la possibilitat que et preocupin les coses de sota. I tot i que d'aquesta manera volis més alt, tot i que siguis un tercer Hermes de Zeus, recolzaràs una mica els teus alts flancs en mi, quan descobreixis en mi un amic fidel. Allò que la meva musa ha ofert des del castell de Nules, en lloança de Sagunt, del sogorbià Alfons i del seu ínclit pare Enric, del virrei i alhora de tots els homes il·lustres, tant de bo ho engalanis amb les teves pròpies flors de primavera, tal com endreça els cabells una mà amiga.

Nules, 28 de novembre de 1521.

Francesc de Centelles, comte d'Oliva, al seu respectable Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià.

Per què amagues, ai, riqueses sagrades i, privant-te'n a tu mateix, enterres sota les ombres de la terra les teves muses

34. Cal que aquells que estimen tinguin fidelitat, no paraules.

musas inuidus, heu, tibi labores
 et tantos pateris perire dignos?
 Num frustra ingenium dedit Minerua?
 Num frustra Aonidum chorus beatus
 adspirat tibi Cynthius fauetque?
 Crudus quod tibi si inuidere mauis.
 Cur magno inuideas meo Segobris
 Alphonso? Ille suo iugo subegit
 [9r] Germanam qui animis potens Erynnem.
 Frustra ergo tua Pieris superbos
 illius cecinit modis triumphos?
 Tandem hos prode, age, iam, mihiue saltem
 bis denos, age, mitte post decembreis.
 Si parere mihi negas roganti,
 duro te ingenio inuidum notabo,
 in lucem nisi prodeant legantur.

Oliuae, 15 calendis Martii 1542.

**Illustri domino Francisco a Scintillis, Oliuae comiti,
Ioannes Baptista Agnesius sacerdos.**

Nemo sic rogat, ut rogans minetur.
 Quum possis famulo imperare uerbo,
 ecquid, quaeso, humilem rogas clientem?
 Ergo praecipis, et rogans minaris?
 Audax praecipe, nec roga, clienteis
 in fidos opus est nihil minarum.
 Quid si haec mittere, quae expetis negarim,
 fidi haud deliquium putes amoris:
 si parere ego peruicax negaui,
 non coeca inuidiae nota perustus
 feci, non animouae contumaci,
 certe sed timido atque friuola quis
 non sulcare timet scapha profundum?
 Et tanti mea non ego ipse faxim
 uentis carbasa mitterem sinistris.
 Parua hinc deserere est nec ausa littus
 musae cymba meae, salo ne in alto

i els teus grans esforços, dignes de pateres, perquè es destrueixin? És que Minerva va donar-te aquest talent en va? Tal vegada en va t'inspira el cor benaurat de les aònides i t'afavoreix el Cinti? Ets cruel si prefereixes privar-nos-en. Per què vols privar-ne al meu gran Alfons de Sogorb? Poderós en el seu esperit, subjugà [9r] al seu jou l'Erínia agermanada. Aleshores, és que la teva Pièride cantà en va els seus triomfs superbs en vers? Ofereix-los ja d'una vegada, vinga, almenys a mi envia-me'n, passat desembre, una vintena. Si et negues a obeir-me quan t'ho demano, et titllaré d'envejós i d'esperit obstinat, si no són oferts a la llum per tal que siguin llegits.

A Oliva, 15 de febrer de 1542.

**A l'il·lustre don Francesc de Centelles, comte d'Oliva,
Joan Baptista Anyés, sacerdot.**

Ningú no demana de tal manera que, demanant, amenaci. Quan pots manar de paraula a un criat, per què, pregunto, ho demanes a un humil client? O és que ho manes i, en pregant-ho, amenaques? Mana-ho audaçment, i no ho demanis, no hi ha cap necessitat d'amenaçar els clients fidels. Si em negués a enviar el que demanes, no ho consideris una falta d'amor fidel: si ja abans em vaig negar obstinadament a obeir, no és perquè donés mostres cegues d'enveja, totalment consumit, no ho vaig fer amb un esperit contumaç, sinó, més aviat, tímid i çquina fràgil barqueta no temeria de solcar les profunditats? Jo no em valoro tant com per llançar les veles als vents sinistres. Tampoc el vaixellet de la meva musa no s'ha atrevit a abandonar el litoral, per no naufragar i ser destruït a l'alta

tantae pondere sarcinae sub ipso
 altis naufraga fluctibus periret.
 [9v] Nunc demum, imperio tuo coactus,
 mittam qualia tunc fuere prelo
 primo emersa tibi. Tamen, precabor,
 quando haec carmina uideris poetae
 hirsuta illepidi impolita comptus
 nostri temporis, alter ipse Picus,
 pugnax Aeacides qui ades secundus,
 non exacta putes uelim, suumque
 optatum simul attigisse limen
 quando extremam operi huic abesse limam
 olim perfida Setabis negarit.

Valentiae 6 calendis Martii 1542.

[Primera part sobre l'antiga felicitat de la ciutat i regne de València]

[10r] Ad excelsum caesareumque infantem ac dominum, dominum Enricum Aragonem Valentini regni, et ciuitatis patrem et seruatore, Ioannis Baptistae Agnesii, sacerdotis ac theosophi Valentinatis elegia apologetica, in laudem defensionemque omnium magnatum equitumque ac bonorum ciuium Valentinatum, sed maxime in laudem excellentissimi germanae factionis, triumphatoris Alphonsi Aragonii Segobriae ducis, contra eiusdem germanae factionis tyrannidem, ab eo edomitam. Anno domini 1521.

Inclyta florigeris redimita Valentia sertis
 florida frugifero diues amoena solo
 deliciis, opibus, populis faustissima quondam,
 infausta at cunctis nunc uiduata bonis,
 queis ego te lachrymis, quali te carmine plangam?
 Cui similem referam, cui faciamue parem?
 Qualis eras urbeis inter celeberrima cunctas,
 axe sub Hesperio ut par tibi nulla foret.
 Non te Taprobane florenti cespite praestat,
 te Panchaea sua est fertilitate minor.

mar, entre els alts flots, sota el mateix pes d'una càrrega tan gran. [9v] Ara, només per obligació cap a les teves ordres, t'enviaré els meus textos tal com han sortit de la primera premsada. Tanmateix, et demano que, quan vegis aquests poemes hirsuts i impolits d'un poeta sense gràcia, tu que ets un altre Picus de la nostra època, tu que ets un segon Eàcida, guerrer i favorable, no pensis que són perfectes, ni tampoc que he assolit el port desitjat, si Xàtiva, l'antiga traïdora, remarca que a aquesta obra li falta la darrera llima.

València, 24 de febrer de 1542.

[Primera part sobre l'antiga felicitat de la ciutat i regne de València]

[10r] Elegia apologètica del sacerdot i teòleg valencià Joan Baptista Anyès a l'excels i cesari infant i senyor, don Enric d'Aragó, pare i conservador de la ciutat de València, en lloança i defensa de tots els nobles cavallers, i dels ciutadans honrats valencians, però especialment en lloança de l'excel·lentíssim triomfador de la facció agermanada, Alfons d'Aragó, duc de Sogorb, i contra la tirania de la mateixa facció agermanada, dominada per ell mateix. Any del senyor 1521.

Oh ínclita València, engalanada amb jardins de flors, florida, rica i feliç amb un sòl fèrtil de fruits, felicíssima en altre temps amb els teus plaers, riqueses i gents, però ara dissortada i privada de tots els béns, i amb quines llàgrimes, amb quin poema et ploraré? ¿A qui et compararé, a qui t'equipararé? Eres la més coneguda entre totes les ciutats; no n'hi havia cap d'igual sota el cel de les Hespèries. No et supera Taprobane amb el seu cistell ple de flors, ni Panquea, que és de menor fertilitat.

Illustri domino Francisco a Scintillis, Oliuae comiti.

Quoniam singulis, ubi opus fuerit, ut breuia interseram scholia, iubes, comes illustris, ut non tibi, cui difficiliora sunt peruia, sed Petro, filiolo tuo, in futurum hoc opus forte lecturo facilia occurrant singula, iussa libenter obibo, licet oblitterata menti instaurare non erit mihi non difficile.

Quare praenotandum prius, opus in treis parteis distingui. Prima Valentiae urbis et regni situs antiquamque felicitatem describit. Secunda pro equitibus bonisque ciuibus contra insaniam germanae factionis agit. Tertia tandem inclitam inuictissimi Alphonsi tui Segobriae ducis attollit uictoriam, quam de germanis, id est, germanae factionis cuneis, habuit apud Saguntum.

Aduertere tamen uelim lectores beneuolos me non damnare Valentiam, natiuitatis meae urbem, quoniam eam saepe hoc opere insanam atque perfidam adpellauerim, sed semper eo nomine prauos eius atque insolenteis intelligo inquilinos, id est, germanae factionis auctores atque actores, maxima ex parte ex perditissimorum exterorumque, ac bonorum [10v] suorum deglubatorum collectos colluuie. Quae ideo *germana* ea appellatur factio, quoniam sese uulgo *germanos* inuicem adpellitabant. Quae quidem lues, etsi pene totum interfecerit regnum et ciuitatem, pars tamen non exigua ciuium fide incontam nata permansit Caesari nostro semper fidissima. Quos, reliquis perpetuae uituperationi datis, in perpetuum sua fides tuetur, tueturque ab prioribus nostrae ciuitatis et regni semel adquisitum nomen fidelitatis, cuius est insigne nobis corona, ut suo loco dicetur. Quare non improbe Valentiam inclytam non modo eo munere sed et situ atque feracitate dixerim, quod primo innuitur disticho. Vnde et uernulitate irriguaque amoenitate et aeris ac coeli temperie non inferiorem dicit Taprobane.

Est autem *Taprobane*, ut Plinius libro 6 capitulo 22 placet,⁸ insula in oceano indico coeli clementia ac perpetua uernulitate percelebris, ostiis opposita Gangis sub linea

8. *NH* VI 24.

A l'il·lustre don Francesc de Centelles, comte d'Oлива.

Com que manes, comte il·lustre, que, allí on sigui necessari, intercali breus escolis a cada cosa, no pas per a tu, que tens accés fins i tot a allò més difícil, sinó perquè el que es diu en aquesta obra sigui més fàcil de comprendre per al teu filllet Pere, que l'haurà de llegir en el futur, obeiré de grat aquests manaments: certament no serà fàcil tornar a establir les coses oblidades de la meva ment.

Per això cal remarcar en primer lloc que l'obra es divideix en tres parts. La primera descriu l'antiga felicitat de la ciutat de València i de la situació del regne. La segona va en favor dels cavallers i ciutadans honrats contra la bogeria de la facció agermanada. La tercera enalteix l'inclita victòria que obtingué l'invictíssim teu Alfons, duc de Sogorb, sobre els agermanats, és a dir, sobre els formacions de la facció agermanada, prop de Sagunt.

Voldria tanmateix advertir als lectors benèvolos que jo no condemno València, la ciutat on vaig néixer, pel fet que en aquesta obra sovint l'anomeni «embogida» i «traïdora», sinó que sempre entenc sota aquest nom els seus habitants depravats i insolents, és a dir, els autors i actors de la facció agermanada, aplegats en la seva gran part de la immundícia dels més perduts i estrangers i d'entre els qui delmen els seus béns. [10v] Aquesta facció rebia el nom d'«agermanada» perquè se solien anomenar entre ells, popularment, «germans». Tot i que aquesta epidèmia per poc mata tot el regne i la ciutat, tanmateix una part no negligible de poblacions romangué amb una fidelitat incontaminada i sempre fidelíssima envers el nostre Cèsar. Deixant per als altres la vituperació contínua, la seva fidelitat vetlla pel seu nom, i també és vetllat pels principals de la nostra ciutat i el nostre regne el nom de la fidelitat, adquirit antigament, la insígnia del qual és la nostra corona, com es diu en el seu lloc.

Per aquest motiu m'atreviria a dir que València no sense raó no només és coneguda per aquesta ofrena, sinó també per la seva situació i fecunditat, com s'insinua en el primer díptic. A causa de l'estat primaverall i de l'encant ple d'aigua i per l'equilibri de l'aire i del cel diu que no és inferior a Taprobane.

aequinoctiali. Nostra tempestate *Sumatra* uulgo dicitur, cuius incolae sunt antropophagi, de qua multa cognitu refert Ludouicus Vartomanus Romanus patricius, in sua *Geographia*, libro 6, capitulo 17 et 18.

Panchaea, quae et *Panchaia*, regiuncula in Sabaea, hoc est, in Arabia felice, turis maxime feracissima. De qua Vergilius 2 *Georgicon* «totaque turiferis Panchaia pinguis harenis». ⁹ Hic tamen pro tota ponitur Sabaea. De cuius situ et felicitate cognitu periocunda retulit Strabo libro 16, ¹⁰ quanquam nostra ista tempestate eorum nulla manent uestigia, nec quidem nominum, ut patet apud Ludouicum Vartomanum, qui nostris annis uniuersam perambulauit.

Fertilis Assyriis Syriisque feracior aruis
 par tempe Aemoniae uerna et ubique ferax.
 Campestri es formosa situ, pulchroque recessu.
 Montibus ambita est dextera, laeua salo.
 Fontes non desunt, latis nec flumina campis,
 Turia te nitidis irrigat amnis aquis.
 Siluis pomiferis, riguis nemorosa uiretis
 flores fructificas perpetuoque uires.
 Ver tibi perpetuum est, coeli incloementia saeuit
 nulla tibi, aut aestas, durae saeuit hiems.
 Non Zephyri torrent, Boreas non horrifer urget,
 non pluuius rapidus Auster inundat aquis.
 Opposita eois impune haud diceris hortis;
 aether adridet, sidera laeta fauent.

9. *Georg.* II 139.

10. *Strab.* XVI 4 19-21.

Taprobane és, com conta Plini en el capítol 22 del llibre 6, una illa de l'Oceà Índic molt coneguda per la clemència del cel i el perpetu estat primaveral, enfront de la desembocadura del Ganges a la línia equinoccial. A la nostra època s'anomena popularment «Sumatra». Els seus habitants són antropòfags. En conta moltes coses curioses, amb gran coneixement, Ludovico di Varthema,³⁵ un patrici romà, en la seva *Geografia*, capítols 17 i 18 del llibre 6.

Panquea, que també rep el nom de «Panchaia», és un petit regnat a Sabea, és a dir, a la fecunda Aràbia, molt abundosa sobretot en encens. En parla Virgili en el llibre segon de les *Geòrgiques*: «Panquea, tota ella portadora d'encens, i abundosa en arenes». Aquí, tanmateix, es col·loca enlloc de la totalitat de Sabea. Estrabó en contà coses molt curioses en relació amb la seva situació i la seva fecunditat en el llibre 16, tot i que en la nostra època no en queda cap vestigi, ni tan sols el nom mateix, com queda clar a l'obra de Ludovico di Varthema, que la recorregué tota en el nostre temps.

Fèrtil i més fecunda que els camps assiris i siris, té sembrats a tot arreu, igual a la vall d'Emònia. Ets bella per la teva situació en el camp i pel teu bonic arrecerament. La teva dreta està voltada de muntanyes, la teva esquerra, pel mar. No et falten fonts ni rius en els teus amples camps, i el riu Túria et rega amb les seves nítides aigües. Entre arbredes portadores de fruits, i boscosa amb les teves humides verdors, fructifiques i estàs sempre verda. És perpètua la teva primavera, no se't mostra cruel cap inclemència del cel, ni a l'estiu ni a l'hivern. No t'abrasen els Zèfirs, no t'afeixuga l'horrible Bòrees, no t'inunda el ràpid Àuster amb les seves aigües pluvials. Hom no diria impunement que avantatges els horts d'Eos; et riu l'èter, et són propicis els astres contents.

35. Ludovico di Varthema (Bologna, ca. 1470 - Roma, ca. 1517). Viatger i aventurer italià. Visità (1502-08) els països de la Mediterrània oriental i de l'Orient Mitjà i arribà fins a l'Índia i Malacca; tornà a Europa (Lisboa) pel camí del cap de Bona Esperança. La relació del seu viatge, *Itinerario de Ludovico de Varthema Bolognese...* (1510) fou utilitzat pels geògrafs i cartògrafs gairebé dos segles i constitueix una obra de gran interès històric per les seves observacions.

Fertilis Assyria: Assyria alio nomine est dicta *Chaldaea*, Euphrate flumine feracissima. In qua olim magna Babylon et Semiramidis regnum, habens ad ortus Mediam, Persidem, ac inde Parthiam; ad occiduum [11r] Mesopotamiam, Syriam et desertam Arabiam; ad aquilonem Hyrcaniam et mare Caspium; ad meridiem uero Arabiam madianiticam, ubi Mecha, Machometis patria et Sabaea, unde Sabaei reges Christum adorare Solymarum urbem uenerunt.

Syria regio est minoris Asiae, in qua Antiochia, Seleucia et Edessa. Ab oriente fluuiio terminatur Euphrate; ab occidente, Cyprio mari; ad meridiem Phoeniciam habet et Palestinam; ad arcton uero utramque Armeniam et Cappadociam. In qua urbs Damascus ad radicem Lybani, de cuius temperie ac uerna feracitate post scriptores antiquos multa scitu digna refert Lodouicus Vartomanus libro primo capitulis 5, 6, 7.

Tempe Aemoniae: Thessaliae nemus est inter Pindum et Ossam situm, in longitudinem quinque millium passuum porrectum, medium cuius interlabitur placidus Peneus fluuius, e Pindi radicibus defluens, cuius Vergilius meminit 4 *Georgicon*,¹¹ Pellignus primo *Metamorphoseon* atque Plinius libro 4, capitulo 8.¹²

Turia fluuius est Valentiae urbis latus perluens, Plinio teste, libro *Naturalis Historiae* 3, capitulo 3,¹³ in Sucronensem Iberi sinum exonerans, ut etiam Bocatius meminit, libro de fluminibus.

Zephyri torrent: Est Zephyrus uentus occidentalis, de quo Naso primo *Metamorphoseon*: «Vesper et occiduo quae littora sole tepescunt proxima sunt Zephyro».¹⁴ Et idem primo de *Tristibus*: «Nunc Zephyrus fero uespere missus adest».¹⁵

11. *Georg.* IV 317.

12. In eo cursu Tempe uocant v passuum longitudine et ferme sesquiuiginti latitudine ultra uisum hominis attollentibus se dextra laeuaque leniter conuexis iugis intus ualle luco uiridante. Hac labitur Penius, uitreus calculo, amoenus circa ripas gramine, canorus auium concentu. Accipit amnem Orcon, nec recipit, sed olei modo supernatantem, ut dictum est Homero, breui spatio portatum abdicat poenales aquas Dirisque genitas argenteis suis misceri recusans.

13. Valentia colonia iii p. a mari remota, flumen Turium, et tantundem a mari Saguntum ciuium Romanorum oppidum fide nobile, flumen Vdiua.

14. *Metam.* I 63-64.

15. *Trist.* I 28.

La fèrtil Assíria: Assíria rep també el nom de «Caldea», és molt fecunda gràcies al riu Èufrates. Hi hagué antigament la gran Babilònia i el regne de Semíramis. A l'orient té Mèdia, Pèrsia i Pàrtia; a l'occident, [11r] Mesopotàmia, Síria i la deserta Aràbia; al nord, Hircània i el mar Caspi; al sud, l'Aràbia madianítica, on hi ha la Meca, pàtria de Mahoma, i Sabea, des d'on els reis sabeus s'adreçaren a la ciutat de Solimar per adorar Crist.

Síria és una regió de l'Àsia Menor en la qual hi ha Antioquia, Selèucia i Edessa. A l'orient, està delimitada pel riu Èufrates; a l'orient, pel mar cipri; al sud, té Fenícia i Palestina; al nord, les dues Armènies i Capadòcia. Aquí hi ha la ciutat de Damasc, a la falda del Líban: seguint els escriptors antics, Ludovico di Varthema conta moltes coses dignes de ser conegudes sobre la seva temperatura i la seva fecunditat primaveral amb un gran coneixement, en els capítols 5, 6 i 7 del llibre primer.

La vall d'Emònia és un bosc de Tessàlia situat entre Pindos i Ossa, que s'estén en una longitud de cinc mil passos: al seu bell mig flueix plàcidament el riu Peneu, corrent des de les faldes de Pindos, del quan fan esment Virgili en el llibre 4 de les *Geòrgiques*, Pelignus en el primer llibre de les *Metamorfosis* i Plini en el capítol 8 del llibre 4.

El *Túria* és un riu que flueix i neteja tota la ciutat de València, com conta Plini, al capítol 3 del llibre 3 de la *Història Natural*. Va a desembocar al Xúquer, que pertany a la conca de l'Ebre, com també conta Boccaccio en el llibre sobre els rius.

No t'abrasen els Zèfirs: El Zèfir és un vent de ponent, del qual parla Ovidi en el primer llibre de les *Metamorfosis*: «Són prop del Zèfir, l'Occident i els litorals que s'entebionen amb el sol de ponent». I el mateix en el primer llibre de les *Trísties*: «Heus aquí que ve el Zèfir, enviat a l'occident llunyà».

Boreas uentus est septentrionalis, eodem Nasone teste libro primo de *Tristibus*: «Nunc gelidus sicca Boreas bacchatur ab Arcto». ¹⁶ Et primo *Metamorphoseon*: «Septemque triones horrifer inuasit Boreas». ¹⁷

Auster uentus est meridionalis aquosus, ut idem Ouidius ibidem: «Contraria tellus» scilicet Boreae «nubibus adsiduis pluuioque madescit ab Austro». ¹⁸

Opposita eois hortis, id est, paradiso terrestri. Hoc autem dictum est ex sententia magistri Francisci Ximenis, libello de regimine reipublicae quem patribus nostrae huius urbis dicauit. *Eois hortis*, id est, orientalibus, *έώς*, *-ός* aurora uel oriens. Inde a latinis dicitur *eous*, *-oa*, *-eoum* pro re orientali, ut «Eoas acies et Memnonis arma sequutus». ¹⁹

Cetera quis recinat, quis propugnacula, quisue
Troia Phoebæ Pergama structa manu?
Regia magnatum numerare palatia longum est.
Aurea quis referat domata, quisue domos?
Alta Semiramidis tibi num palatia desunt?
Atria Dardanii sunt tibi plura senis.
Delubra quis memoret, saxo constructa uetusto,
Templorum ornatus? Quis sacra dona ferat?
Quo diuum cultus maior, quo phana parantur
ditius et Mariae maior habetur honos?
Adde quod incultum totam nil triste per urbem,
[11v] maceries nusquam, nulla ruina tibi.
Certe una Hesperias ante omnes Iuppiter urbes
cunctis quam donis nobilitarat eras.
Ingeniis praedotauit fabrilibus unam,
ditauit musis palladiisque uiris.
Omnes ante urbes coetu illustrauit equestri,
nobilium numerus non tibi certus erat.
Compita nec capiunt magnatum lata cateruas,
nec populus totis excipiturque uis.

16. *Trist.* I 29.

17. *Metam.* I 64-65.

18. *Metam.* I 65-66.

19. Verg. *Aen.* I 489.

El *Bòreas* és un vent septentrional, com conta el mateix Ovidi al llibre primer de les *Trísties*: «Ara el gèlid Bòreas fa enfurir des de l'Arcto les fredes regions». I en el primer de les *Metamorfosis*: «L'horrible Bòreas envaí el septentrió».

L'*Àuster* és un vent meridional i plujós, com conta el mateix Ovidi al mateix lloc: «La terra oposada, és a dir, la del Bòreas, s'humiteja des de l'Àuster amb els seus núvols continus i amb la seva pluja».

Avantatges els horts d'Eos, és a dir, al paradís terrestre. Això es diu a partir de l'opinió del mestre Francesc Eiximenis, en el llibret sobre el *Regiment de la cosa pública*, que va dedicar als jurats d'aquesta ciutat nostra. *Els horts d'Eos*, és a dir, orientals, car *éwoc*, -oc vol dir «aurora» o «orient». Per aquest motiu, els llatins apliquen l'adjectiu «eous, -oa, eoum» per indicar quelcom d'oriental, com en: «havent seguit les formacions eoes i les armes de Mèmnon».

Qui cantarà la resta, qui cantarà les muralles, o la Troia de Pèrgam, construïda amb la mà de Febus? És llarg enumerar els palaus reials dels magnats. Qui contarà les domata dorades, qui les cases? És que et falten els alts palaus de Semíramis? Tens diversos atris de l'ancià Dàrdan. Qui farà memòria dels santuaris, construïts amb pedres antigues, o de l'ornament dels temples? Qui en presentarà les ofrenes sagrades? On és més gran el culte als déus, on són més rics els paraments dels temples, on és que s'honora més Maria? Afegeix el fet que no hi ha res de trist o abandonat en tota la ciutat, [11v] enlloc no tens maceries o ruïnes. Eres l'única que existia abans que Júpiter ennoblís les ciutats hespèries amb tota mena de dons. Ets l'única que va dotar amb aptituds fabrils, et va enriquir amb muses i homes de Pal·las. T'illustrà abans que totes les altres ciutats amb un estament noble, el nombre de nobles no t'era determinable. Ni les amples places no poden contenir les gernacions de magnats, ni el poble cap a les amples avingudes.

Troia pergama: Valentiae moenia Troiae similia dicit, quae ut poetae ferunt ab Apolline constructa fuerunt.

Domata: *Doma* tectu domus est, Graecum est τὸ δῶμα, -ατος. Domus graece τὸ δῶμα et ὁ δῶμος, -ου.

Alta Semiramidis palatia multorum celebrata sunt scriptis, maxime Strabonis libro 16.²⁰ Ipsa Semiramis inter duces illustres habita est celeberrima. De qua facinora memoratu dignissima retulere Herodotus Halicarnasseus et Iustinus. Quam fuisse Abrahae contemporaneam diuus Hieronymus asserit libro *Χρονικῶν*.

Atria Dardanii, id est, Priami, regis Troiae. Dardanus enim filius fuit Iouis et Electrae, auctore Vergilio 8 *Aeneidos*,²¹ qui Troiae rex primus fuit, ut idem Vergilius 7 *Aeneidos*.²² A quo Troia dicta fuit *Dardania*, et Troes *Dardanii*.

Adde quod incultum: Postquam Valentiam laudauit a situ, soli feracitate, a coeli clementia laudauit ab aedificiis et religione, eandem laudat a politia, ab ingeniis, ab inquilinis, equitibus, magnatibus, a frequentia populi, a cultu, a diuitiis, delitiis, pace atque ab alta quiete.

Maceries: Tametsi, Nonnio referente,²³ Affranii auctoritate accipiatur pro maceratione. Maceries est etiam paries rudis, lapidibus et luto extractus, quales in pagis sunt casarum pauperum rusticorum. Vnde Sisenius *Historiarum* libro 3 «post uillarum, inquit, maceries ac parietes suas quinque cohortes in insidiis reliquit».²⁴ Vnde diuus interpretum princeps Hieronymus, in *Psalmo* uertit: «Non est ruina neque maceries». Atque idem in *Cantico Salomonis* in primo declinatu protulit interpretatus: «Veni in foraminibus petrae, in cauerna maceriae».

20. *Geogr.* XVI 1 2.

21. *Aen.* VIII 134-137.

22. *Aen.* VII 207, 240.

23. N. Marc. II (*De honestis et noue ueterum dictis*) s. u. *maceries*.

24. *Sis. Hist.* 24.

Troia de Pèrgam. Diu que les muralles de València són semblants a les de Troia les quals, segons que contenen els poetes, foren construïdes per Apol·lo.

Domata. *Doma* és el sostre de la casa, en grec és τὸ δῶμα, -ατος. Una casa en grec es diu το δῶμα, -ατος, i ὁ δῶμος, -ου.

Els alts palaus de Semíramis són celebrats en molts escrits, especialment en Estrabó, llibre 16. La mateixa Semíramis fou conegudíssima entre els ducs il·lustres. Sobre ella contaren crims molt dignes de record Heròdot d'Halicarnàs i Justí. Sant Jeroni diu que fou contemporània d'Abraham en el llibre de *Cròniques*.

Els atris de Dàrdan, és a dir, de Príam, rei de Troia. Dàrdan era fill de Zeus i d'Electra, com diu Virgili en el llibre 8 de l'*Eneida*. Fou el primer rei de Troia, com diu Virgili en el llibre 7 de l'*Eneida*. Gràcies a ell Troia rebé el nom de «Dardània», i els troians, el de «dàrdans».

Afegeix que no hi ha res d'abandonat: Després de lloar València per la situació, per la fertilitat del sòl, per la clemència del cel, la lloà pels edificis i la religió, la lloa també per l'elegància, pels enginys, pels habitants, pels cavallers, pels magnats, per la densitat de població, pel conreu, per les riqueses, delícies, pau i tranquil·litat.

Maceries: tot i que, com conta Noni Marcel, basant-se en l'autoritat d'Afrani, s'utilitza per referir-se a la maceració, maceries és també una paret tosca, construïda de pedres i fang, com les que hi ha als pobles, a les cases pobres dels pagesos. Per això Sisè, en el llibre III de les *Històries* diu que «a les maceries i parets de les viles deixà cinc cohorts seves en emboscada». A partir d'aquí, el sant príncep Jeroni interpretà, i ho convertí en un salm: «No és ruïna ni maceries». I també en parla en el càntic de Salomó,³⁶ en el primer declinat, interpretant-ho: «he vingut als entrants de la roca, als amagatalls de maceries».

*Compita plateae dicuntur. Est locus ubi plures uiae competunt, ut auctor est Varro libro 2 De lingua Latina.*²⁵

Est adeo celebris totum tua fama per orbem,
 dulce adeo et cunctis nomen ubique sonat.
 Te petat externus patriis attractus ab oris,
 extremo et cupiat natus in orbe Getes.
 Aer ut uolucres, ut tellus excipit imbres,
 et recipit toto flumina ab orbe Tethys,
 sic, ueluti genitrix, extorres excipis omneis,
 [12r] materno ut natos pascis amica sinu.
 Nec tanto in populo uulgi, turbaque frequenti
 uix rudibus tectus uestibus unus erat.
 Vsqueadeo nitido florebas inclita cultu,
 atque opibus fueras omnibus una potens,
 Lydia Sardis inops fuerit, turpe Ilion, atque
 regis mendicent aurea regna Phrygis.
 Vilia martigenae fuerant tibi sceptrata Quirini,
 prima huius quamquam filia nomen habes.

Extremo et cupiat natus in orbe Getes: Getae populi sunt Thraciae, auctore Plinius libro 4,²⁶ quorum Naso meminit libro 5 *Tristium*²⁷ et libro 2 *de Ponto Epistularum* 18: «Nulla Getis toto gens est truculentior orbe».²⁸ Seruuius tamen super 8

25. *De ling. lat.* VI 25; VI 43.

26. Thracia sequitur, inter ualidissimas Europae gentes, in strategias L diuisa. Populorum eius quos nominare non pigeat amnem Strymonem accolunt dextro latere Densetiae et Medi ad Bisaltas usque supra dictos, laeuo Digerri Bessorumque multa nomina ad Mestum amnem ima Pangaei montis ambientem inter Haletos, Diobessos, Carbilesos, inde Brysas, Sapaeos, Odomantos. Odrysarum gens fundit Hebrum accolentibus Cabyletis, Pyrogeris, Drugeris, Caenicis, Hypsaltis, Benis, Coepillis, Bottiaeis, Edonis. Eodem sunt in tractu Staletae, Priantae, Dolongae, Thyni, Celaetae maiores Haemo, moniores Rhodopae subditi. Inter quos Hebrus amnis, oppidum sub Rhodope Poneropolis antea, mox a conditore Philippopolis, nunc a situ Trimontium dicta. Haemi excelsitas vi passuum subitur Auersa eius et in Histrum deuexa Moesi, Getae, Aodi, Scaugdae Clariaeque, et sub iis Arraei Sarmatae quos Areatas uocant Scythaeque et circa Ponti litora Moriseni Sithonique Orphei uatis genitores optinent.

27. *Trist.* V 1 1; 1 46; 2b 24 (2 68); 3 11; 3 22; 5 28; 7a 11; 7a 12; 7a 13; 7b 28 (7 52); 10 38; 12 10; 12 58; 13 1.

28. II 7 31.

Les *compita* són les places. Són llocs on coincideixen diverses vies, com conta Varró en el llibre 2 sobre la llengua llatina.

És tan cèlebre la teva fama per tota la terra que el teu nom sona dolçament per tot arreu i a tothom. Et deleja el forani atret des de les riberes paternes, i et desitja el geta nascut a l'extrema part del món. Així com l'aire acull els ocells o la terra les pluges, i Tetis rep els rius de tot el món, així, talment una mare, reps tots els desterrats, [12r] de manera que alimentes amicalment els teus fills en la teva sina talment una mare. I en un poble tan dens de gent, en una gernació compacta, difícilment hi havia ningú cobert amb vestits rudes. Fins a tal punt flories ínclita amb un culte nítid i havies estat l'única poderosa en totes les riqueses, que semblava pobra la Sardis lídia, lletja Ilfon i mendicaven els auris reialmes del rei frigi. T'eren vils els ceptres de Quirini, nascut de Mart, tot i que ets la primera filla seva que en porta el nom.

Et desitja el geta nascut a l'extrema part del món: els getes són un poble de Tràcia, com conta Plini al llibre 4, dels quals parla Ovidi al llibre 5 de les *Tristes* i en el llibre 2, capítol 18 de les *Epístoles des del Pont*. No hi ha cap poble més truculent que aquests getes en tota la terra. Servi, tanmateix, al llibre 8 de l'*Eneida* diu que són els misis vençuts per Luci Lucul·le.

Aeneidos eos Mysios esse dicit superatos a Lucio Lucullo.²⁹ Appianus autem Graecus historicus Getas esse quos Dacos uocant asseruit. Alii uero Gothos esse affirmant.

Tethys, Oceani coniunx, pro oceano mari accipitur. Syllabam primam habet indifferentem. Fuit autem Tethys Tirani filia, Ouidius *Fastorum* 5: «Duxerat Oceanus quondam Titanida Tethyn».³⁰ Scribitur cum *t* exili, et cum *th* et ypsilo. Thetis uero cum prima aspirata pro filia Chironis, uxore Pelei regis Thessaliae, et matre Achillis, facit in genitiuo *Thetidos*, et habet tam primam quam secundam breuem.

Lydia Sardis: Haec Lydiae fuit olim metropolis in qua, Herodoto auctore, regum omnium ditissimus regnauit Croesus.³¹ Lydia uero regio est minoris Asiae, ut auctor est Plinius libro 5 *Naturalis Historiae*,³² a Lydio, Atis filio, dicta: *Meonia* prius nam dicebatur. Habet duo celeberrima flumina: sinuosum Menandrum, et aureum Pactolum.

Ilion: Priami fuit regia, de qua Plinius libro 5.³³

Regis mendicent aurea regna Phrygis, id est, Midae. Fuit autem Midas rex Phrygum, Gorgiae Bubulci filius, qui cunctos pene reges opibus antecelluit. Cui dono Bacchus concessisse dicitur, ut quidquid tangeret aurum fieret. De quo Ouidius, Herodotus et Iustinianus plura scipsere.

Vilia martigenae... Quirini: Valentiam ubi Lydiae atque Phrygiae opulentio rem regnis dixit, cultiorem statim eam dicit

29. Seru. *Comm. in Verg. Aen.* VII 604: «Getarum fera gens etiam apud maiores fuit: nam ipsi sunt Mysi, quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos».

30. *Fast.* V 81.

31. *Hdt.* I *passim*.

32. Lydia autem perfusa flexuosis Maeandri amnis recursibus super Ioniam procedit, Phrygiae ab exortu solis uicina, ad septentrionem Mysiae, meridiana parte Cariam amplectens, Maeonia antea appellata. Calebrarur maxime Sardibus in latere Tmoli montis, qui antea Tmolus appellabatur, uitibus consito conditis; ex quo profluente Pactolo eodemque Chrysorroa ac fonte Tarni, a Maeonis ciuitas ipsa Hyde uocitata est, clara stagno Gygaeo. Sardiana nunc appellatur ea iurisdictio, conueniuntque in eam extra praedictos Macedones Cadieni, Philadelphini, et ipsi in radice Tmoli Cogamo flumini adpositi Maeonii, Tripolitani, iidem et Antonopolitae —Maeandro aduuntur—, Apollonihieritae, Mysotimolitae et alii ignobiles.

33. *NH* V 33: Ceteri Homero celebrati, Rhesus, Heptaporus, Caresus, Rhodius, uestigia non habent; Granicus diuerso tractu in Propontida fluit. Est tamen et nunc Scamandria ciuitas parua, ac MM D p. remotum a portu Ilium immune, unde omnis rerum claritas.

L'historiador grec Apià, per la seva banda, afirma que els getes són aquells que s'anomenen «dacis». D'altres afirmen que són els gots.

Tetis, l'esposa de l'oceà, es col·loca en lloc de l'oceà. Té la primera síl·laba indiferent. Car Tetis era la filla de Tità: Ovidi, *Fasts* 5: «Oceà es va casar amb una titànida anomenada Tetis». S'escriu amb una *t* simple, i amb una *th* i ípsilon. Tetis, amb la primera aspirada, enlloc de la filla de Quiró, de la dona del rei de Tessàlia Peleu i la mare d'Aquilles, fa el genitiu *Thetidos* i té breu tant la primera com la segona.

La Sardis lídia: Sardis fou antigament una metròpoli de Lídia, en la qual, segons que conta Heròdot, regnà Cresus, el més ric de tots els reis. Lídia és una regió de l'Àsia menor, com conta Plini en el llibre 5 de la *Història Natural*. Rebé el nom a partir de Lidi, fill d'Atis, ja que abans es deia «Meònia». Té dos rius molt coneguts: el sinuós Meandre i el dorat Pàctolos.

Ilíon. Fou la residència reial de Príam; en parla Plini en el llibre 5.

Mendiquen els auris reialmes del rei frigi, és a dir, de Mídies. Mídies fou un rei de Frígia, fill del bubulci Gòrgies, que superà en riqueses pràcticament tots els reis. Es diu que Bacus li va concedir l'obsequi de convertir en or tot allò que tocava. Sobre ell escrigueren diverses coses Ovidi, Heròdot i Justinià.

T'eren vils els ceptres de Quirini, nascut de Mart: Allí on digué que València fou més opulent que els regnes de Lídia

sceptra Martigenae Quirini, Romuli Martis filii. Romulus itaque dictus fuit Quirinus ab hasta qua utebatur, quae Sabinorum lingua *quiris* dicebatur, uel ut aliis placet ex generis nobilitate a Marte, cuius filius creditus fuit. Qui *Gradius* quum saeuit dictus, *Quirinus* uero quando tranquillus. Vnde populus Romanus Marti duo templa erexit, unum intra urbem dictum *Quirini*, quasi tranquilli et urbis custodis, alterum uero extra urbem uia Appia prope portam, ut Blondus refert, dictum *Gradiui*, id est, *bellatoris*. Dictus est autem Mars *Gradius* quia ad pugnam itur gradatim.

Prima huius, id est, Romae. Valentiam Romae dicit primogenitam similitudine paritateue morum et nominis, Solinus auctor est principio sui operis. Romam prius Valentiam dictam, ut nonnulli uolunt a Graeco uocabulo *ῥώμη*, quod *robur* significat, atque Valentiam *potentiam* atque *famam*.

[12v] Induerat te ostro, te auro nitidisque lapillis
 ornarat manibus Iuppiter ipse suis.
 Nec deerant niueo baccata monilia collo,
 aurea tum rutilus, nec redimicla comis.
 Formosos gemina suspenderat aure cylindros,
 presserat et digitos lucida gemma tuos.
 Armillas manibus, niueis sandalia plantis
 et dederat capiti rex diadema tuo.
 Non odium noras, diri non classica Martis
 cognita nec fuerant horrida bella tibi.
 Pacis diuitiis felix, opulenta beatis:
 deliciarum orbi tu paradisus eras.
 Sponso ornata tuo, uultu formosa decoro
 deliciis fueras inclita facta tuis.

Induerat te ostro, id est, praeciosa purpura, *κατὰ προσωποπέραν*, Valentiam urbem uario attollit ornatu. Licet itaque Valentia sit signo subdita Scorpionis, cui Mars dominatur, unde et Valentines natura sunt faciles ad arma, peculiari tamen non Veneris, sed Dei influxu ad omnia sunt beneuolentiae

i Frígia, afegeix immediatament que és més culta que els ceptres de Quirini, descendent de Mart, el primer fill de Ròmul, fill de Mart. Ròmul rebé el nom de Quirini per la llança que utilitzava, que en la llengua dels sabins es deia *quiris* o bé, com sembla millor a d'altres, per la noblesa de la seva nissaga de Mart, del qual es creia que era fill. Rebia el nom de «Gladius» quan estava enfurit, i el de «Quirini» quan estava tranquil. Per això el poble romà erigí dos temples a Mart, un dintre de la ciutat, anomenat «Quirini», que era tranquil i protegia la ciutat, i l'altre fora de la ciutat, a la via Àpia prop de la porta, com conta Blondus, anomenat «Gradius», és a dir, «guerrer». Fou anomenat a partir de Mart *Gradius*, ja que a la lluita s'hi va gradualment (*gradatim*).

La primera (filla) seva, és a dir, de Roma: Diu que València és la primogènita de Roma per la similitud o paritat dels costums i del nom. Com conta Solino al començament de la seva obra, Roma, abans, es deia «València», com volen alguns a partir del vocable *βώμη*, que en grec significa «força» i València vol dir «poder» i «fama».

[12v] El propi Júpiter t'havia vestit de porpra, d'or, de pedres brillants i t'havia ornat amb les seves pròpies mans. I no faltaven els collarets de perles per al coll blanc ni les cintes d'or per a les cabelleres rutilants. Havia penjat uns formosos cilindres de les teves dues orelles, i una gemma lluminosa comprimia els teus dits. El rei havia donat braçalets per als braços, sandàlies per als peus nivis i diademes per al teu cap. No coneixies l'odi, no coneixies els tocs de trompeta de l'horrible Mart, no t'eren conegudes les horribles guerres. Felç amb les riqueses de la pau, opulenta en beatituds: eres el paradís terrenal de les delícies. Ornada amb el teu espòs, formosa amb una cara elegant, havies esdevingut ínclita per les teves delícies.

T'havia vestit amb ostrum, és a dir, amb porpra preciosa, amb prosopopeia «engalanà la ciutat de València amb grans ornaments». És cert que València està sotmesa al signe d'Escorpí, dominat per Mart, per la qual cosa els valencians acudeixen fàcilment a les armes per natura; tanmateix, no pas

atque charitatis officia habiliores, maxime erga omnes pauperes et aduenticios exteros, ut (quemadmodum manifesto quotidie patet exemplo) saepe suis despectis indigenis, extorres in proprios excipiant liberos. Non igitur dicit inconcinne Deum purpura induisse Valentiam, id est, eximia charitate.

Redimicula muliebria sunt capitis ornamenta. Eo tu, lector, ornamento theosophos omnis huius urbis intellige, quorum numero eximiaque omnium bonarum litterarum peritia inter omnes Hesperiae urbes nostra prae fulget illustrior.

Baccata monilia, id est, gemmata colli et pectoris ornamenta accipere iure potes, magnatum equitumque, procerum atque bonorum omnium civium numerosum ordinem, quorum quisque suo ordine multiplici varioque decoro urbem reddit insigniorem.

Cylindros, id est, elencos, hoc est, inaures, accipies viros utriusque iuris insignes, nec explodas hinc medicos, qui doctrina atque oculatissima prudentia non paruo numero maximo sunt nostrae reipublicae ornamento.

In *anulo* civium antiquae fidei integritatem intellige.

In *armillis* uero uirtutem intellige militarem. Iuxta illud quod Festus ait: quod armillas ex auro uiri militares ab imperatoribus ob insignia facta donati gestare solebant.³⁴ Dictae autem *armillae* ab armis, quod *armos* antiqui humeros et brachia uocabant. Vnde et dicta sunt arma.

Sandalia: omnes intellige fabriles artifices, qui hac nostra in urbe habentur nominatissimi in omni arte fabili. Qui, licet reliquis totius [13r] reipublicae partibus uideantur ignobiliores, uniuerso tamen corpus dorso uelut Athlas, ut aiunt, coelum sustentant. Est autem sandalium genus calceorum caligarumue altiorum, ut Terentius in *Heautontimorumenos*: «Vtinam tibi comitigari uideam sandalio caput».³⁵

34. Fest. *De signif. uerborum*: armillas ex auro, quas uiri militares ab imperatoribus donati gerunt, dictas esse existimant, quod antiqui humeros cum brachiis armos uocabant; unde arma ab his dependentia sunt uocata.

35. Terent. *Eunuch.* 1028.

per una influència peculiar de Venus, sinó de Déu, són molt hàbils en totes les tasques de benevolença i caritat, especialment envers tots els pobres i estrangers que hi arriben, de manera que (tal com queda palès cada dia) sovint prenen com a fills propis forans menyspreats pels seus compatriotes. No pas sense gràcia diu que Déu va vestir València de porpra, ço és, d'una caritat distingida.

Les cintes (*redimicula*) són ornaments per als caps de les dones. Per això tu, lector, has d'entendre en aquest ornament tots els teòlegs d'aquesta ciutat: per la seva quantitat i pel seu coneixement de totes les bones lletres, aquesta nostra llueix molt més il·lustrament entre totes les ciutats d'Hespèria.

Amb dret pots rebre *collarets de perles*, és a dir, gemes al coll i ornaments de pit, pel nombrós nombre de grans cavallers, pròcers i tots els ciutadans honrats, cadascú dels quals, amb el seu estament respectiu i els diversos honors, fa encara més il·lustre la ciutat.

Els *cilindres*, és a dir, perles en forma de pera, això és, les arracades, signifiquen els homes insignes en tots dos drets, i no se n'han de fer fora els metges, que amb els seus coneixements i la prudència clarivident no pas en nombre petit constitueixen un gran ornament per a la nostra república.

En l'*anell* has d'entendre la integritat dels ciutadans de l'antiga fe.

En els *braçalets* has d'entendre la virtut militar. Recorda el que diu Fest: que els militars solien portar braçalets d'or, obsequiats pels emperadors com a conseqüència dels seus fets insignes. Els braçalets (*armillae*) reben el nom a partir de les armes, ja que els antics anomenaven les espatlles i els braços *armi*, d'on van rebre el nom d'«armes».

Les sandàlies: hi has d'entendre tots els menestrals, dels quals en aquesta nostra ciutat n'hi havia de molta anomenada en qualsevol ofici. Aquests, tot i que semblen més innobles que la resta de constituents [13r] de la república, en sostenen tot el cos amb la seva esquena, talment Atlas (segons que diuen) el cel. La sandàlia (*sandalium*) és una mena de calçat o d'espardenyia alta, com conta Terenci en l'*Heautontimorumenos*: «Tant de bo pogués veure ablanir-te el cap amb una sandàlia!».

Et dederat capiti rex diadema tuo: Hoc insigne praecipuum ante reliquas omnes Hispaniae urbes privilegio accepit regio urbs nostra Valentia, tamquam regi suo semper fidissima ut sola coronata sit. Corona utique aurea eius insigne est. Quod ob servatam fidem propugnatamque uiriliter hanc a suis ciuibus urbem contra Petrum Castellum regem cognomento *crudelem*, ab Aragonum rege Petro huius nominis quarto accepit anno domini 1371, ut Marianeus auctor est. Unde reges ad hanc urbem scribentes manu propria Valentiae nomen coronare solent, uti diuturnis exemplis omnibus conspicuum est.

Non odium noras: Omnia bona quae in pace habuerat recenset, ut unde deciderit respublica nostra omnibus pateat.

Classica instrumenta sunt bellica, ut sunt tubae, tympana et id genus reliqua. Dicitur *classicum* a classe, teste Varrone.

Secunda pars, pro equitibus bonisque ciuibus in pessimos germanae factionis tyrannos

Inclita quom subito es facta ergo Valentia uilis,
 quom regina potens subdita facta iugo?
 E superis miseram quis praecipitauit in orcum,
 e domina infoelix, quomodo facta cliens?
 Scilicet Augusto pulso quia caeca marito
 moechata es seruis putida moecha tuis.
 Coniugis hinc fidos hostes tibi reddis amicos,
 extorres moechis pellis et urbe fugas.
 Nec tantum Eumenidum rabidis agitata chelydris
 es contenta procax hocce patrasse nefas.
 Coniugis Atridae similis, Candaulis ut uxor,

I diademes per al teu cap: La nostra València va rebre aquest insigne distintiu abans que totes les altres ciutats d'Hispania, com a privilegi reial, ja que fou l'única que conservà sempre la fidelitat al seu rei, per la qual cosa fou coronada. La corona d'or és la seva insígnia. La rebé del rei Pere d'Aragó (el quart d'aquest nom) per la fidelitat mantinguda, i per la defensa viril de la ciutat per part dels seus habitants en contra de Pere de Castella, rei anomenat «cruel», l'any del Senyor 1371, com conta Marineo.³⁷ Per això els reis, quan escriuen a aquesta ciutat, solen coronar el nom de València amb la seva pròpia mà, com és ben sabut de tothom amb exemples de cada dia.

No coneixies l'odi: resumeix totes les coses bones que passaven en temps de pau, de manera que està ben clar per a tothom des d'on caigué la nostra república.

Les trompetes (*classica*) són instruments per a la guerra, com les trompes (*tubae*), tímpanes (*tympana*) i altres d'aquest estil. La trompeta (*classicum*) rep el nom de l'esquadra (*classe*), com conta Varró.

Segona part en favor dels cavallers i ciutadans honrats contra els pèssims tirans de la facció argermanada

Com vas poder ser convertida sobtadament en vil, tu, València, que havies estat ínclita, com, essent una poderosa reina, fores subjugada com a súbdita? Qui et precipità a l'infern, dissortada, des de les regions superiors, com pogueres ser convertida en client infeliç, de senyora que eres? Doncs perquè, desaparegut August, el teu marit, cometeres adulteri amb els teus esclaus, cega i adúltera. Amb això convertires en enemics els fidels amics del teu espòs, els expulsares com a exilats amb els teus adulteris i els feres fora de la ciutat. I, agitada per les serps verinoses i rabioses de les Eumènides, no t'has acontentat, oh insolent, amb aquest sacrilegi. Semblant a l'esposa de l'Atrida, com la dona de Candaules, per fer uns crims més llicenciosos que els d'Egist, has tramat, sanguinària, matar

37. Lucio Marineo, Crònica d'Aragón, València, 1524, versió castellana de Juan de Molina, foli Lv°.

ut furta Aegysthis liberiora dares,
 proregem atque equites armis occare procorum
 molita es damno sanguinolenta tuo.

Inclita: Secunda parte pro militibus contra germanam factionem agit, sub Valentiae nomine, quo tantum mali intelliguntur, bonorum semper salua fide. Ergo ubi nostrae reipublicae bonorum pacis [13v] meminit, consequenter in quae deciderit mala recenset.

Ac statim causam ostendit quia coeca pulso in prorege Augusto moechata sit cum suis adulteris factiosis. Inde concinne comparatur adulterae Clitemnestrae Atridae, id est, Agamennonis quae, ut se liberius Aegysto adultero commiseret, ueneno regem maritum suum sustulit. Similique scelere germana factio adulterae comparatur uxori Candaulis quarti Lydorum regis. Qui, ut Herodotus auctor est primo libro³⁶ et Iustinus *Epitomaton* quoque primo, uxorem suam formosissimam Gigio familiari suo clam nudam ostendit, cubitum euntem. Quae, quum se a Gigio uisam mariti iussu depraehendisset, irata Gigium compulit, ut et Candaulum regem maritum interimeret dormientem, et se cum regno acciperet in coniugem.

Nec tantum Eumenidum: Quod germana tyrannis Eumenidum, id est, dirarum agitata chelydris, id est, colubris, non modo regem in prorege, ut dictum est, urbe expulit, sed et amicos ipsius regis, id est, equites: uelut hostilissimos usque ad internicionem persequuta est. *Eumenides* autem dictae sunt furiae infernales, per contrariam significationem, quod non mites sint nec beneuolae. A poetis tres esse dicuntur: Tesiphone, Alecto et Megaera, Hesiodo auctore, Acherontis et Noc-tis filiae, quarum crines colubri esse dicuntur. Earum nomina Orpheus in *Argonautica* uno est complexus uersiculo, *Τισιφώνη τε καὶ Ἀλληκτώ καὶ διὰ Μέγαιρα*.³⁷

36. Hdt. I 8-13.

37. Hyg. *Praef. Orph. Arg.* 971 = *Orph. Hym.* 69 2.

el virrei i els cavallers amb les armes dels notables, amb gran dany teu.

Inclita: Continua, ja en la segona part, en favor dels cavallers contra la facció agermanada, sota el nom de València, amb el qual se sobreentén tant de mal, sempre salvant la fidelitat dels bons. Així doncs, ja que recorda la benevolença dels bons de la nostra república, [13v] resumeix en conseqüència en quins mals ha caigut.

Però immediatament manifesta la causa en el fet que, expulsat el virrei August, cometé adulteri amb els seus adúlter facciosos. Per això és comparada breument a l'adúltera Clitemnestra, esposa de l'Atrida, ço és, d'Agamèmnon, la qual, en allitar-se adulterinament i lliurement amb Egist, enverinà el seu marit per treure-se'l de sobre. A causa d'un crim semblant es compara la facció agermanada a la dona de Candaules, el quart rei de Lídia. Aquest, com conta Heròdot en el primer llibre i Justinià també en el primer llibre del seu *Epítome*, mostrà la seva esposa bellíssima nua a Giges, un familiar seu, quan s'anava a ficar al llit. Ella, en descobrir que Giges l'havia vista nua per ordre del seu marit, irada obligà Giges a matar el seu marit, el rei Candaules, mentre dormia, i a rebre-la com a esposa juntament amb el regne.

I ni tan sols de les Eumènides: Com que la tirania agermanada fou agitada per les serps verinoses de les terribles Eumènides, ço és, per les culebres, no només expulsà de la ciutat el rei en la figura del virrei, com hem dit, sinó també els amics del mateix rei, ço és, els cavallers: els perseguí com a enemics terribles fins a matar-los. Reben el nom d'«Eumènides» les fúries de l'infern, pel significat contrari, ja que no són manses ni benevolents. Els poetes diuen que són tres: Tesífone, Alecto i Mègara, com conta Hesíode, que són filles d'Aqueront i de la Nit, i es diu que els seus cabells són culebres. Els seus noms els va resumir en un sol verset Orfeu en les *Argonàutiques*:
*Τισίφονη τε και Ἀλληκτώ και δία Μέγαιρα.*³⁸

38. Tisífone i Alecto i la divina Mègara.

Ah quot primatum, numeri quot sunt et equestris,
 es patria quorum lapsa leuata manu.
 Nonne tua est toties equitum male grata tuorum
 pauperies opibus, pane leuata fames?
 Atque fores cui non patuerunt semper Oliuae,
 cui penus occlusum, mensa negata fuit?
 Cui non Gandensis dux Borgius officiosus,
 non dexter, cui non munificusque fuit?
 Ora quid, hei, retro rugata fronte retorques?
 Surda equitum laudes dura quid aure fugis?
 Si fatear plerosque malos, pars multa bonorum est,
 et scelus est sontum pendere damna probos.
 Paucorum noxa cunctam damnare cateruam
 est crimen. Sua fas est mala quisque luat.
 Degeneres nocuere tibi, laesere procaces:
 horum quid culpa commeruere boni?

Si fatear plerosque: Pro bonis agit equitibus, ubi et causam aperit qua plebs Valentina germanam condidit factionem: con[14r]querebantur enim sese male habitos ab equitibus, atque in multis impune laesos, non modo priuatim, uerbatim et publicitus, maxime in causis forensibus. Nam, ut aiebant, si quis plebeius apud praesides contra quempiam equitum querebatur, uel ob debitam sibi repetendam mercedem, uel quidem ob acceptam iniuriam, non modo non audiebatur, sed probris propulsabatur actus, quum principes maxime, urbiumque praefectos deceat, si Plutarchi *Politicae* creditur, omnibus esse moribus lenes, aequos, modestos, exorabiles, usqueadeoque humanos, ut illorum quisque unus e populo habeatur. Nam, eodem Plutarcho auctore in eadem *Politica*, principibus, urbiumque rectoribus praecipua esse cura debet ac studium, ut subditum sibi populum ubique omnibus aequi, ea seueri clementia in pace regant, ne sua incuria uel inexorabili, quod pessimum est, acerbitate, seditiones exuscitent, quas ante omnia praecauere debent.

Igitur quum anno domini 1519 ad tuendum regnum et urbem ab omni inopino Sarracenorum insultu, rex noster et

Has caigut, pàtria, aixecant la mà de tants nobles, de tants cavallers! No és culpa teva la gran pobresa de recursos dels teus cavallers, manifestada tantes vegades i tan desagradable, i la fam de pa que s'ha aixecat? A qui no estigueren sempre obertes les portes d'Oliva, i a qui foren negats els queviures i desaparada la taula? A qui no fou complaent el duc Borja de Gandia, ni favorable, ni generós? Per què li gires la cara amb el front arrugat? Per què defuges les lloances dels cavallers amb una orella sorda i dura? De la mateixa manera que dic que la majoria són dolents, també hi ha una gran part de bons, i és un crim que els bons carreguin amb els mals dels culpables. És un crim condemnar tot el grup per la culpa d'uns pocs. Cal que cadascú expii els seus propis mals. Els degenerats t'han fet mal, t'han ferit els malcarats: quina culpa en tenen els bons?

Si dic que la majoria: Defèn els bons cavallers, i manifesta la causa per la qual la gentalla de València creà la facció agermanada: [14r] es queixaven de ser maltractats pels cavallers, i de ser injuriats impunement en distintes ocasions, no només privadament, sinó també en públic, especialment en les causes davant dels tribunals. Segons que deien, si algun plebeu es queixava als jutges d'algun cavaller, fos per cobrar la paga que se li devia, fos per una injúria que havia rebut, no només no era escoltat, sinó que era expulsat i fet fora amb ignomínies, essent així que sobretot els dirigents i administradors de les ciutats, si hem de fer cas de la *Política* de Plutarc, cal que siguin benèvolts, equànims, modestos, indulgents vers tots els costums i fins a tal punt humans que siguin considerats com un més del poble. Car, tal com conta el mateix Plutarc a la mateixa *Política*, cal que els dirigents i els administradors de les ciutats tinguin gran cura i dedicació a portar el poble que li està sotmès amb tota mena d'equitat, amb severa clemència i amb pau, i que amb la seva descurança o inexorable rigidesa –el pitjor de tot– no suscitin sedicions, que han d'evitar abans que qualsevol altra cosa.

Així doncs, com que l'any del senyor 1519, per a protegir el regne i la ciutat de qualsevol incursió imprevista dels sarraïns,³⁹

39. Es refereix als turcs.

Augustus Carolus diplomate publico, urbi et populis totius regni concessisset, ut omnes ad pugnam habiles, sub certis decurionibus centurionibusque ac ducibus in acies numerarentur et cuneos, gestareque omnibus impune donasset omne genus armorum, uel quod ea sit insolentis uulgi natura, uel certe natiuus nostris astrorum influxus (quibus uti subditis praedominatur Scorpius Martius, ut ante diximus) hoc certum est, quoniam ea regis licentia, insano uulgo ampliorem praebuit insaniendi materiam. Nam quod concessum fuit ad regni bonum, in omnium extemplo prorupit excidium, non modo ut patuit nostrorum Valentinarum, uerum etiam totius Hispaniae. Nam ut rumor tunc publicus fuit, ulteriores Hispani nostro exemplo suam struxerunt communitatem. Vnde quod optimum omnibus esse poterat bonum, commune ac pessimum fuit omnibus et singulis malum.

Nam statim nostrates armis et potestate facti licentiores, eodem anno 1519, quum in urbe saeuiret pestis, eaque ratione equites omnes, parsque multa bonorum ciuium, ad pagos et oppida aufugissent. Pueri magno impetuosoque facto tumultu, cui se perditissimorum pars magna immiscuit, ui fractis foribus sacrae maioris aedis, quam uulgo *Sedem* appellant, inde extractum quendam sodomitico scelere depraehensum (quod infandum flagitium plusquam omne facinus extremo odio execrantur nostri Valentinas) die dominico, quo non iure licebat, ignibus tradiderunt. Inde quum germani (sic enim sese homines eius factionis adpellabant, ut iam ante diximus) indies fierent insolentiores atque hinc etiam omnibus scelerosis, tam nostris indigenis, quam alienigenis certa magnarum praedarum spes diues oborta fuerat (in urbem exterorum numerosa multitudo flagitiosorum ac praedonum confluxerat). Vnde optimi quique ciues, oppresi potentia reproborum et numero, iam tunc non modo obstare, sed nec mutire quidem

el nostre rei i august Carles concedí a la ciutat i als pobles de tot el regne, amb un decret públic, que tots els capaços de lluitar fossin allistats, sota el comanament de deeners, centeners i capitans, i els lliurà impunement tota mena d'armes, sigui perquè aquesta és la natura del nostre poble insolent, sigui, més aviat, per la influència nadiua dels astres sobre els nostres (sobre ells, talment súbdits, predomina l'Escorpí Mart, com hem dit abans) una cosa és certa, i és que aquesta llicència del rei proporcionà al poble embogit un motiu més gran d'embogir. Car allò que fou concedit com a bé per al regne, immediatament es convertí en ruïna seva, no només, com queda palès, dels nostres valencians, sinó de tota Hispània. Efectivament, com era aleshores rumor públic, els hispans ulteriors,⁴⁰ seguint el nostre exemple, aixecaren les seves «comunidades». De manera que allò que podia ser el més gran bé per a tots, fou el mal comú i pèssim per a tots i per a cadascú.

Els nostres es lliuraren llicenciosament a les armes i al poder el mateix any de 1519 en què havia sobrevingut la peste a la ciutat, i per aquesta raó tots els cavallers i una gran part dels ciutadans honrats s'havien refugiat als pobles i als castells. Uns infants, constituint-se en un gran i impetuós tumult, en el qual es barrejà una gran part dels més perduts, trencaren per la força les portes de la sagrada catedral, que popularment es coneix com «la Seu» i en tragueren una persona enxampada en crim de sodomia (els nostres valencians odien aquesta infàmia impronunciable, més que qualsevol altre crim) en diumenge,⁴¹ en el qual era il·lícit, i el lliuraren al foc. Per aquest motiu els agermanats (és així com s'anomenaven els homes d'aquesta facció, com hem dit ja abans) esdevingueren cada dia més insolents, i els malvats, tant els nostres nadius com els foranis (havia confluït a la ciutat una nombrosa multitud de criminals foranis i d'homes ignominiosos) conceberen aleshores la rica i certa esperança de fer grans rapinyes. Per aquest motiu els ciutadans honrats es veien coaccionats pel poder i el nombre dels rèprobes, i no gosaven no tan sols oposar-s'hi, sinó tampoc murmurar. Car anomenant-los «mascarats»

40. Hispans ulteriors, castellans.

41. Fou el diumenge 7 d'agost de 1519. Segons Guilleim Ramon Català, el torcedor de seda Trimoni (E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, p. 76).

audebant. Nam *fuligina*[14v]*tos* et *perfidos* eos palam adpellantes, impune eis ignes minabantur et mortem. Corripuit etiam hinc tumultuans populus quendam alium ex honoratorum ordine eodem sodomiae depraehensum probro, qui etiam ignibus absumptus periit.

Quumque quotidie cresceret germanorum audacia et res publica uniuersa praeceps prorueret in excidium et ab omnibus eius factionis mandata regis haberentur ludibrio, ad compescendam eorum insaniam, Valentiam prorex uenit, a Caesare nostro missus, illustris dominus Didacus Mendocius, comes Meliti, frater illustrissimi domini Rhoderici, marchionis Zeneti. Qui, solemni a populo exceptus pompa mense aprili, anni domini 1520, quum pridie Penthecostes ex more a tredecim uiratu populoque tumultuante inter sex reipublicae patres creatos, contra ius antiquamque consuetudinem ex plebe duos, idem prorex non adprobasset, magnam omnium sibi conflauit inimicitiam.

Inde factiosus populus quum pariter fureret et timeret, tredecim uiratus timor concepit audaciam, audacia factiosus omnibus execrabile peperit perfidiae facinus. Nam prorex non multos post dies quum arreptum scelestissimum quendam homicidam publico damnasset suspendio, ut aiebant, praeter antiqua ciuitatis iura (quae cuique mortis addicto suplicio, ad suam tuendam causam certum induciarum tempus concedunt) hoc quidem rationis praetextu, factiosi, quidam in effrenam lacesciti insaniam, concitato non paruo tumultu, damnatum hominem ui eripuerunt e uia. Nec mora maiori, facto tumultu, impetiosi aedes inuasere proregis, eundemque multis infandisque afficientes probris, ubi tenebrosa nox ingruit, armis clamoribusque expetebant ad mortem.

Seminauerant enim in uulgus commentum hoc: proregem scilicet in suis aedibus aduocatum Sorollam quendam, lanae textorem, unum ex tredecim uiratu audaculum et factiosum,

[14v] i «traïdors», els amenaçaven de llençar-los al foc i de matar-los. Aquest poble en tumult també n' enxampà un altre del mateix estament dels ciutadans honrats en una ignominiosa sodomia; aquest també morí consumit pel foc.⁴²

Com que dia a dia creixia l'audàcia agermanada i tota la república es precipitava de cap vers la destrucció, essent objecte de burla els manaments reials per tots els d'aquesta facció, vingué a València, enviat pel nostre Cèsar, el virrei, l'il·lustre don Rodrigo de Mendoza, comte de Melito, germà de l'il·lustríssim don Rodrigo, marquès de Cenete, per tal de reprimir la seva bogeria. Fou rebut amb solemnitat i pompa pel poble el mes d'abril de l'any del senyor 1520. Però com que el virrei no aprovà els dos menestrals que havien estat elegits, contra el dret i les antigues consuetuds, enmig del tumult del poble –el dia abans de Pentecosta,⁴³ segons el costum– d'entre els Tretze homes de la Junta com a dos dels sis jurats, s'atragué en contra seu una gran enemistat.

Com que el poble facciós estava furiós però, a la vegada, tenia por; el temor de la Junta dels Tretze generà audàcia, i amb audàcia concebí un crim execrable de perfídia entre tots els facciosos. Car no gaires dies després que el rei condemnés públicament a la força un homicida molt criminal que havia estat enxampat –segons que deien, en contra dels antics costums de la ciutat (que concedeixen a aquell a qui es destina un suplici de mort un temps determinat de judici per defensar la seva causa)– amb aquest pretext raonable, alguns facciosos, excitats en la bogeria desenfrenada, aplegant un tumult no pas petit, tragueren del carrer l'home condemnat. I ben aviat s'originà un altre tumult i ocuparen per la força el palau del virrei: adreçant-s'hi amb moltes i impronunciables ignomínies, quan caigué la nit tenebrosa, en demanaven la mort amb armes i clamors.

Sembraren entre el poble aquest comentari: que un tal Sorolla, teixidor de llana, un dels audaciosos i facciosos de la Junta dels Tretze, havia estat mort amb l'espasa i la corda pel

42. Segons Martí de Viciana (IV, fol. 4), Jaume Trivinyo.

43. Era el 26 de maig de 1520.

gladio laqueoue interemisse. Quo quidem uerbo ea nocte uniuersa germanorum factio in eum usqueadeo fuit stimulata furorem, ut tota ciuitas in ultimam eorum uenisset praedam, equitumque in extremum excidium, nisi tempestiuus occurrisset reuerendissimus pater ac dominus, dominus Gilibertus Martinus diui Hieronymi ordinis, Segobriae dignus antistes, qui accensis facibus manu eundem Sorollam per urbem circumferens populoque ostentans, prudentissimus uerbis lenibus furentem actutum omnem sedauit tumultum. At prorex eadem nocte egressus Setabi se recepit. Atqui germani quoniam semel decreuerant hominem toto propellere regno, Setabi nescio quo incitato tumultu, inde discedens, ueluti extors, Dianium oppidum confugit, ubi prudens errata germanorum dissimulans, eorum paenitentiam annum integrum expectauit, id est, a mense maio anni 1520 usque in eundem maium 1521, ubi paucis oratorem fratrem suum marchionem, cum delectis urbis recepit. Non tamen pacis pactum admisit, quoniam nunquam est danda perfidis fides.

[15r] Quid tibi commeruit prorex Mendocius ille
 Galli quem trepidant, Ausoniiue pauent?
 Qui, quum maiores meritis aequarit et armis,
 uirtute exuperat, sed pietate magis.
 Quid tibi deliquit dux ille Segobrius, ille
 Gotthorum hesperiis regibus ortus auis?
 Nonne ducum specimen, regum augustissima proles,
 militiae uertex, strennuitatis honos?
 Et qualem poterant tanti generare parentes,
 altis huic meritis quantus uterque parens?
 Inclitâ quis laudum Guiomara trophaea tuarum,

virrei, que l'havia cridat a palau. Amb aquest comentari, aquella nit la facció agermanada fou estimulada a un furor tan gran que tota la ciutat hauria esdevingut definitivament el seu botí, i els cavallers haurien estat completament destruïts, si no hagués aparegut a temps el reverendíssim pare i senyor, don Gilabert Martí,⁴⁴ de l'ordre de Sant Jeroni, digne bisbe de Sogorb el qual, portant el mateix Sorolla per tota la ciutat amb torxes enceses a la mà i mostrant-lo al poble, apaivagà amb molta prudència i amb paraules benèvols tot el tumult furiós. El virrei fugí aquella mateixa nit i es refugià a Xàtiva. Però com que els agermanats havien decretat expulsar aquell home de tot el regne, arran d'un tumult provocat no sé com a Xàtiva,⁴⁵ n'hagué de marxar com un desterrat, i fugí al castell de Dénia, on dissimulant amb prudència els errors dels agermanats, esperà llur penediment durant un any sencer, ço és, des de maig de l'any 1520 fins al maig següent de l'any 1521, quan rebé el seu germà marquès, postulant de la pau, amb alguns escollits de la ciutat. No admeté tanmateix un pacte de pau, ja que mai no s'ha de concedir fidelitat als malvats.

[15r] Quin mal et féu aquell virrei Mendoza, que temen els gals i del qual els ausonis tenen pavor? Aquest, igualant els avantpassats en mèrits i armes, els supera en virtut, però encara més en pietat. Quin mal et feu aquell duc de Sogorb, aquell nascut d'entre els antics reis hesperis dels gots?⁴⁶ No és un espill per als ducs, un descendent augustíssim dels reis, el cim de la vida militar, l'honor de l'esforç? I quin home podien haver engendrat uns avantpassats tan il·lustres, quin tan gran home d'alts mèrits tots dos pares? Qui donarà a conèixer en un poema els ínclits trofeus de les teves lloances, Guiomar,⁴⁷ qui

44. Gilabert Martí, d'Alzira, nebot del cardenal Bartomeu Martí, a qui havia succeït en la seu episcopal de Sogorb. El papa l'envià per conèixer els crims de lesa majestat fets pels clergues del regne de València durant les Germanies. Cf. E. Duran, *Les Germanies als Països Catalans*, p. 390.

45. El 6 de juny de 1520.

46. «Reis esperis dels gots». Segueix la teoria que els reis catalans procedien dels reis gots, iniciada pel cardenal Joan Margarit, com a rèplica a la teoria paral·lela favorable als reis castellans.

47. Guiomar de Portugal.

quis genus, et morum carmine promet opes?
 Lusitanorum genus alto a sanguine regum
 nonne ades? At meritis celsior una tuis.
 Nec tantum regale genus te attollit auitum,
 quo reges inter fulgida gemma nites.
 Regia te quantum uirtus effecit honoram,
 qua felix diuis connumerare polis.
 Regaleis inter fastus ita uixit et altas
 inter delicias sese ita continuit,
 inter Vestales ut nulla austerior illa,
 nec factis fuerit sanctior ulla piis.
 Cilicio tenerum fato nam functa beato
 inuenta est duro corpus amicta suum.
 Quam felix tali est natus tantaque parente,
 alta cui inferior nec genitrice pater!
 Sed quid nota cano? Toti notissimus orbi est
 nonne Alphonse tuus celsus uterque parens?
 Dignior Hesperiiis te nemo Enrice coronis,
 ni Ferdinandus praeripuisset erat.
 Ecquis, io, genere et merito est te augustior ipso?
 Et te quis toto iustior orbe fuit?
 Hunc non Fabricius uicit, non Nerua seuerus,
 diuus non sancta religione Numa.
 Augustos animos, mores ita gessit heriles,
 [15v] defuerit capiti sola corona suo.
 Stirpe igitur tanta, tali e radice creatus
 Alphonsus, quantus qualis et esse potest?
 Magnanimum Aeacidem partu Guiomara beato
 non tibi Thersiten urbs male grata dedit,
 qui patrias ditaret opes, augeret honores,
 illustrem meritis redderet atque suis.
 Non qui foedaret uitiiis, euerteret armis
 Alphonsus, rapidus qui aut spoliaret erat.
 Impia quur igitur primo aduersaris amico?
 Quando tibi est huius facta inimica manus?
 Sic tibi Gandensis, tibi sic Seraphinus Oliuas,
 sicque Corella tibi commeruere nihil.
 Vnquam cui nocuus Cardonius architalassus?
 Quem Cherubinus atrox laeserit, omnis abest.

el teu llinatge, qui la riquesa dels teus costums? No ets del llinatge dels reis lusitans, d'una alta sang? I ets més excelsa alhora pels teus mèrits. No només t'enalteix un llinatge reial d'avantpassats tan importants, amb el qual brilles entre els reis com una gemma fulgent. Honoraré tot allò que t'ha fet la virtut reial, amb la qual ets comptada feliçment entre els habitants dels rics cels. Visqué entre els fastos reials i les altes delícies de tal manera que no n'hi hagué cap de més austera entre les vestals, ni cap fou més santa per les seves accions pietoses. Car se la trobà amb el seu tendre cos cobert amb un vestit de pell de cabra, un cop acomplert el seu beat destí. Quina felicitat haver nascut d'una mare tan gran i tan poderosa, a la qual alta progenitora no era pas inferior el pare! Però per què canto coses conegudes? No és conegudíssim a tota la terra, Alfons, que foren excelsos tots teus dos pares? Ningú no era més digne que tu, Enric, entre les corones hespèries, si no s'hagués avançat Ferran.⁴⁸ Hi ha algú més august que tu en llinatge i mèrit? Qui fou més just que tu a tota la terra? A aquest no el guanya Fabrici, ni el sever Nerva, ni Numa, ric per la seva santa religió. Presenta un esperit tan august i uns costums tan propis de l'amo de la casa que [15v] al seu cap només hi faltaria la corona. Creat d'una tan gran nissaga i d'una tal arrel, Alfons, com no podia ser tan gran i tan poderós? La ciutat et donà amb un part benaurat, Guiomar, un gran Eàcida no, desagraïda, un Tersites, per tal que enriqueís els béns de la pàtria, n'augmentés els honors i la fes il·lustre amb els seus mèrits. Alfons era impetuós no pas per embrutir amb els vicis o abatre amb les armes o per expoliar. Per què doncs t' enemistares impietosament contra l'amic més important? Quan esdevingué enemiga teva aquesta mà? Ni Joan de Gandia, ni Serafi d'Oliva ni Corella⁴⁹ no et feren res. Et fou mai perjudicial l'almirall Cardona?⁵⁰ No

48. Ferran II el Catòlic, nebot de l'Infant Enric. Aquest era germà dels reis Alfons IV i Joan II.

49. Es refereix al duc de Gandia Joan de Borja, al comte d'Oliva, Serafi de Centelles i al comte de Cocentaina Roderic Corella.

50. L'almirall d'Aragó Alfons de Cardona i de Fajardo, baró de Guadalest. El seu fill Sanç de Cardona i Rois de Liori el succeí com a almirall d'Aragó. Primer marquès de Guadalest el 1542, es casà l'any següent amb la néta de Cristòfor Colom, María Colón y de Toledo.

Aspera cui lenis, clemens, cui dura feroxque
 cui, Petre Maza, fuit non tua blanda manus?
 In duros dura est tantum tua claua rebelles,
 arreptam ut credant Herculis esse manu.
 Testis adest Oriola tibi uicinaque Murgis
 germani sceleris quam ferus ultor ades,
 praedones tua protriuit nam claua rapaces,
 unde suo poenas crimine quisque tulit.
 Quis tibi durus erit, nisi sit Petre Maza scelestus?
 Moxentum urbs nixa est uertere nostra tuam.
 Nixa est proregem Alphonsumque Segobris, Oliuae
 cum comite omne equitum perdere saeua genus.

Quid tibi commeruerit prorex: Ad maiorem germanae factionis criminum exaggerationem equites omnes laudat, sed maxime primates, ut in quos factiosi insaniuerint deliquerintque posteris fiat conspicuum. Vnde omnibus anteponit illustrem dominum Didacum Hurtatum Mendocium ob dignitatem proregiam, tanquam caput in quod insanorum prorupit furor, ut praenotatum est. Vtique uirum et genere uirtuteque animis atque consilio multa laude dignum habitum in omnibus Ausoniae pugnis, sub magno Italiae expugnatore Gonzalbo Ferrandes generali, catolici Ferdinandi Hispaniarum regis duce atque imperatore.

[16r] Secundo uero loco (qui genere atque multiplici merito primus omnium, omnibus iure praeponitur) laudes recenset excellentissimi inuictissimique domini Alphonsi Segobriae ducis, in cuius utriusque parentis laudes breui sub compendio se effundit, ordine non tamen praepostero. Licet prius augustissimae sanctissimaeque dominae Guiomarae genetricis illius meritum recensuerit, quae illa tempestate mortalem exuta uitam, coelo iam felix immortalem induerat. Vnde, quum iure beatorum inferior praeponendus sit mortalium superiori, immortalis iam facta probe illo tempore praeposita fuit in ordine marito suo adhuc mortali, inter mortales degenti. Cuius tanta fuit uitae austeritas, tanta ciborum

hi ha ningú al qual ferís atroçment Querubí.⁵¹ A qui fou aspra la teva mà moderada, a qui fou dura i feroç, a qui, Pere Maça,⁵² no fou suau la teva mà? El teu garrot només és dur contra els durs rebels, fins al punt que creuen que l'arrancares de la mà d'Hèracles. Oriola t'és testimoni, i la veïna Múrcia, de com ets un castigador feroç del crim agermanat, car el teu garrot féu a miques els rapaços lladres, per la qual cosa cadascú ha rebut les penes corresponents al seu crim. Qui pot ser cruel contra tu, Pere Maça, si no és malvat? La nostra ciutat s'ha esforçat a capgirar la teva Moixent. S'ha esforçat salvatge, a perdre el virrei, i Alfons de Sogorb, amb el comte d'Oliva i tot el llinatge de cavallers.

Quin mal et féu aquell virrei? Lloa tots els cavallers per major evidència dels crims de la facció agermanada, però essencialment els principals, per tal que els posteriors coneguin contra quines persones embogiren i delinquiren els facciosos. Per aquest motiu, situa davant de tots l'il·lustre don Diego Hurtado de Mendoza, en consideració a la seva dignitat de virrei, talment un cap sobre el qual s'abaté el furor dels bojós, com hem remarcat més amunt. Aquest home, per la seva nissaga, la seva virtut, el seu esperit i el seu consell, fou considerat digne d'una gran lloança a totes les batalles d'Ausònia, sota el gran conqueridor d'Itàlia Gonzalo Ferrández,⁵³ capità general i virrei de Ferran el Catòlic, rei de les Espanyes.

[16r] En el segon lloc (que, pel seu llinatge i múltiples mèrits tothom situa, amb justícia, davant de tot) resumeix les lloances de l'excel·lentíssim i invictíssim don Alfons, duc de Sogorb. S'estén breument lloant de forma resumida tots dos pares seus, tot i que amb un ordre no invertit. D'aquesta manera, resumeix en primer lloc el mèrit de l'augustíssima i santíssima dona Guiomar, la seva mare, perquè en aquell moment,

51. Querubí de Centelles, germà de Serafi de Centelles i pare del comte Francesc Gilabert de Centelles.

52. Pere Maça de Liçana i Carròs d'Arborea, governador d'Oriola, dit el Modern. Casat amb Àngela de Centelles. Morí vers el 1545.

53. Gonzalo Fernández de Córdoba, el Gran Capitán, conqueridor del regne de Nàpols (Ausònia).

parsimonia, tanta morum integritas, tanta in miseros pietas, tantum uirtutum omnium studium, tanta tamque perdia atque pernox in deos immortaleis cura, ut in se nobis effinxerit uel Romanam Hieronymi Paulam, uel certe Pannoniam Francisci Elisabetham, quod felix illius probauit exitus, quo fati coniiicitur, qualis tota eius uita fuerit. Quum emisso ad dominum spiritu, corpus inuentum fuerit illius, accintum super nudum lamina ferrea croebri foraminibus exasperata, asperoque cilicio. Quibus ditata meritis adeo beata Guiomara sublimis inter sublimes extollitur, ut iam quod minus in ea laudandum est, est praelustre Lusitanorum genus, cuius ipsa praecipuum insigne fuit.

Dignior Hesperis: Secundo loco idem excellentissimus Alphonsus laudatur ab excelso parente suo Enrico qui, quum catholici Ferdinandi Hispaniarum regis unicus fuerit patruelis, tantis fuit uir tutum omnium illustratus dotibus, iustitiae maxime, ac pietatis in Deum, tantisque regalium morum insignitus meritis, ut nihil quod ad regiam dignitatem respiciat ei nisi corona tantum defuerit, quam utique habuisset ulterioris Hispaniae nisi eam Catholicus eius patruelis Hispaniae citerioris tunc princeps alio tramite accepisset.

Stirpe igitur tanta: Tertio tandem gradu laudatur idem Alphonsus a propriis meritis corporis et animi dotibus. Vnde in contemptum germanorum dicit quod eum beato partu Guiomara nobis pepererit magnanimum Aeacidem, id est, formosum, pugnacem, inuictissimumque Achillem, quem

havent deixat la vida mortal, ja s'havia revestit feliçment de la immortalitat del cel. Atès que cal col·locar l'inferior dels beats davant del superior dels mortals, convertida ja honradament en immortal en aquell temps, fou posada davant en ordre al seu marit, que encara era mortal i vivia entre mortals. Fou tanta la seva austeritat en la vida, tanta la frugalitat en els menjars, tanta la integritat dels seus costums, tanta la pietat envers els dissortats, tanta la dedicació a totes les virtuts, tanta la cura envers els déus immortals, tant de dia com de nit, que per a nosaltres ella representà o bé la romana Paula de Jeroni o bé certament l'hongaresa Elisabet de Francesc,⁵⁴ cosa que demostrà el seu final feliç, amb el qual se situa entre els fets, tal com havia estat la seva vida. En sortir cap al Senyor el seu esperit, el seu cos fou trobat nu i lligat amb una làmina de ferro asprejada amb diversos forats, i amb una dura pell de cabra. Enriquida amb aquests mèrits, fins a tal punt s'enlaira la beata Guiomar, sublim entre els sublims, que allò que menys s'ha de lloar en ella és el llinatge il·lustríssim dels seus reis lusitans, del qual ella mateixa en fou un distintiu principal.

Més digne entre les corones hespèries: En segon lloc es lloa el mateix excel·lentíssim Alfons per part del seu excel·lent pare Enric, el qual, essent l'únic cosí germà de Ferran, el Rei Catòlic de les Espanyes, fou amb tota seguretat un home il·lustrat amb tantes dots, especialment amb justícia i pietat de Déu, i fou distingit amb tants mèrits, propis dels costums reials, que no li faltava res del que correspon a la dignitat reial, excepte la corona, que certament l'hagués tinguda a la Hispània Ulterior si no l'hagués rebuda per un altre camí el seu cosí germà, el príncep Catòlic de l'Hispania Citerior.⁵⁵

D'un llinatge tan gran: En tercer lloc és lloat el mateix Alfons pels propis mèrits del seu cos i les dots del seu esperit. Es diu en menyspreu dels agermanats que, amb un part benaurat, Guiomar ens parí el magnànim Eàcida, és a dir, el bell, lluitador i invictíssim Aquil·les, per tal que tothom l'estimés

54. Santa Paula respecte a sant Jeroni, Elisabet d'Hongria, cunyada de Jaume I el Conqueridor, respecte a sant Francesc (entrà al tercer orde franciscà).

55. Hispania Citerior (Catalunya) en contraposició a Hispania Ulterior (Castella).

scilicet omnes post Caesarem diligenter, colerent, pauentesque obseruarent, ut patriae bonorum auctorem, non depilatorem, ut tutorem, non euersorem. Quem e contrario non nobis Guiomara feminarum probissima turpem ac deformem Thersiten dedit, quem odiis peruicaces insectarentur et armis. Fuit enim apud Homerum atque Papinium *Achilleidos* libro, sicut inter Graecos nemo Achille formosior, animisque ac uirtute illustrior, ita Thersite nullus deformior, turpior atque uilior. Quod Iuuenalis tetigit *Satyra* 8 concludens his uerbis: «Malo pater tibi sit Thersites, dum modo tu sis Aeacide similis Vulcaniaque arma capessas, quam te Thersitae similem producat Achilles».³⁸

[16v] *Impia quur igitur primo aduersaris amico?*: Primum patriae et urbis amicum adpellat Alphonsum, uel si mauis Caroli regis, quoniam ei cognatione post natos coniunctor.

Sic tibi Gandensis dux illustris: Dominus Ioannes Borgiae familiae primas post Alphonsum Segobriae ducem absque omnium quidem iniuria secundus iure ponitur. Immerenter a germanis odio habitus, qui nulli unquam nocuus, omnibus ubique fuit semper comis, beneficus atque munificus, non modo decora spectandus corporis forma atque dignitate, sed et ab omnibus floridis amandus moribus, illustribusque animi dotibus admirandus. Alioquin armis atque animis iure strenuioribus comparandus ducibus, ut cunctis fuit perspicuum, in omnibus totius germanae factionis Setabinis pugnis ubi strenuissime pugnans telo in facie uulnus loetale accepit; seruatus utique uitae, ut nihil ambaegerim, sanctissimae eius parentis precibus atque lachrymis quibus, uelut altera beata Monica Augustinum, tempore multo diuturno dolore parturiens, e coeco iuuenilis incendii euocatum camino, Christo restituit, effecitque religiosissimum, id est, sui similitimum. Quae ex regia Manricorum praefulgens progenie, postquam formosissima nuptis integritatis, uiduis honestatis, uirtutum omnium redimita

38. *Satyr.* VIII 269-271.

després del Cèsar, l'honorés i el respectés amb temor com a garant dels béns de la pàtria, no com a delapidador, com a tutor, no com a destructor. De forma contrària, Guiomar, una dona excel·lentíssima entre les dones, no ens donà un lleig i deforme Tersites per tal que els obstinats el censuressin amb odis i armes. Car, com conten Homer i Papini a l'*Aquil-leida*, de la mateixa manera que entre els grecs no hi hagué ningú de més bell que Aquil·les, ni de més il·lustre d'esperit i de virtut, de la mateixa manera ningú no fou més deforme, lleig i vil que Tersites. Això ho tractà Juvenal a la Sàtira vuitena, acabant amb aquestes paraules: «prefereixo que el teu pare sigui Tersites, sempre i quan tu t'assemblis a l'Eàcida i agafis les armes de Vulcà, que no pas que Aquil·les et faci semblant a Tersites».

[16v] *Per què t'enemistares contra l'amic més important?*
Anomena Alfons el primer amic de la pàtria i de la ciutat o, si ho prefereixes, del rei Carles, ja que pel principi de cognació li és el més proper després dels fills.

Així a tu, l'il·lustríssim duc de Gandia: Don Joan, principal de la família Borja, és situat, com li correspon, en segon lloc després d'Alfons, duc de Sogorb, sense intenció d'injuriar ningú. Tingut en odi immerescudament pels agermanats, mai no fou perjudicial a ningú, i fou sempre afable amb tothom i benèfic i generós, respectable no només per la bellesa i dignitat elegants del seu cos, sinó també estimable per tots a causa dels seus costums brillants, admirable per les il·lustres dots del seu esperit. D'altra banda, fou justament comparable, per les armes i el seu coratge, als ducs més valents, com quedà ben palès a tothom a totes les lluites de Xàtiva contra tota la facció agermanada, on lluità valentment i rebé a la cara la ferida letal d'una fletxa; conservà tanmateix la vida, per tal de no fer digressions, a causa de les pregàries i llàgrimes de la seva mare santíssima, amb les quals, talment una altra Mònica per a Agustí, inquietant-se dolorosament durant molt temps, cridant-lo del cec camí de l'incendi juvenil, el restituí a Crist i el féu religiosíssim, ço és, molt semblant a ella. Ella, brillant entre la nissaga reial dels Enríquez,⁵⁶ formosíssima per les seves núpcies íntegres i la seva honesta viudetat, engalanada amb les

56. Enríquez. A l'original posa Manrique, per error.

floribus, admirabile mundo reliquit exemplum, tandem ubi sapientissima tam prudenter quam irrepraehensibiliter (quod rarissimum est) amplissimae domus, ducatusque potentatum diu administrauit, rexit atque gubernauit, ut ab omnibus mundi repagulis Christo seruitura omnino se expediret, dissimulanter sacram monialium diuae Clarae Gandiae domum semel (ut saepe solebat) ingressa, suos omnes elusit, nam inde egredi noluit. Quippe omnia sic filio iam pubescenti gubernanda relinquens, pariter religionis habitum et professionem induit. Vbi intaminata uitae integritate ita annos pene quinque et uiginti Christo seruiuit. Integerrima sanctam obseruantiae regulam usque ad litterarum apices ita seruauit, ita paupertate atque humilitate sese humilioribus usque ad uilia popinae seruitia exaequauit, ita abstinentia, pietate atque obedientia, omnibusque uirtutum meritis uitam suam ubique ditauit, ut diuae Clarae uitae uiuam non modo in se effigiem instaurauit, sed monialibus omnibus uiuum exemplum reliquerit, uiuam suarum uirtutum atque integritatis relinquens imaginem atque haeredem, in eodem coenobio obseruandam dominam Elisabetham Franciscam filiam suam, eiusdem sanctae congregationis monialem. Immo et monialium omnium preciosum monile. Quarum utique, id est, matris atque sororis illustris dux ipse Ioannes Borgius ubique sanctissimis precibus, geminis uelut seraphicis diuini propiciatorii protectus alis, multa, ut diximus, uariaque sospes pericula uicit.

Seraphinus Oliuas: Seraphinus, familiae Scintillarum primas, Oliuae secundus comes, tertio ponitur loco comitatus tituli ratione, qui uirtutum omnium dotibus animis atque sapientiae, bonarumque [17r] litterarum ornamentis atque munifica liberalitate si absque omnium inuidia fieri posset, illustrioribus antefendus uel certe aequandus. Qui ab uetustis Burgundiae exortus ducibus, illustrium illustre antiquumque traducens genus Craonum, ab imperatore Carolo magno proeliis Gothalaniis cognomentum accepit, ab arce

flors de totes les virtuts, després de deixar al món un exemple admirable, al final de la seva vida, havent administrat, regit i governat el poder d'una gran casa i del ducat amb gran saviesa, tant prudentment com irreprotxablement (cosa que és raríssima), per tal d'alliberar-se totalment de tots els impediments del món, ella que volia servir Crist, ingressà dissimuladament al monestir de les monges de Santa Clara de Gandia (com solia fer sovint) i s'enrigué de tots els seus, ja que no en volgué sortir. Deixà que ho governés tot el seu fill ja adolescent, i adoptà alhora l'hàbit i la professió de la religió. Allí, mantenint incontaminada la integritat de la seva vida, serví Crist durant pràcticament vint-i-cinc anys. Observà i respectà la santa regla fins als més mínims extrems amb tanta integritat, fins a tal punt amb pobresa i humilitat s'igualà als més humils, arribant als serveis vils d'hostalera, fins a tal punt amb abstinència, pietat i obediència i amb tots els mèrits de la virtut enriqueí la seva vida en tot moment, que no només instaurà en ella una viva imatge de Santa Clara, sinó que deixà un viu exemple a totes les monges, deixant una viva imatge i una hereva de les seves virtuts i integritat, la seva filla Elisabet Francesca, que es pot venerar en aquell mateix cenobi, monja de la mateixa sagrada congregació. Fou doncs el preciós collar de totes les monges. El mateix duc il·lustre Joan Borja, protegit per les santíssimes pregàries d'aquestes, ço és, de la seva mare i la seva germana, com si es tractessin de les dues ales dels serafins del diví Propiciador, com hem dit, vencé sa i estalvi molts i variats perills.

Serafi d'Oliva: Serafi, el principal de la família dels Centelles, el segon comte d'Oliva, es posa en tercer lloc per raó del títol de comte, si bé, per les dots de totes les seves virtuts, espirituals i de saviesa, i pels ornaments de les bones [17r] lletres i generosa lliberalitat s'hauria de col·locar sens dubte davant i igualar-se amb els més il·lustres, si això fos possible sense l'enveja de ningú. Procedent dels antics ducs de Borgonya, a través de l'antic llinatge dels Craons, rebé el cognom del gran emperador Carlemany a les lluites gotalàniques,⁵⁷ a partir de la fortalesa o el castell de Centelles.

57. Gotalàniques, catalanes. Segueix la teoria neogoda que considera els reis catalans i els mateixos catalans descendents dels gots.

castroue Scintillarum, eadem tamen quae uetusti Craones Burgundiae olim duces insignia retinens, ut uetustissimo eiusdem Caroli magni patet diplomate, cuius est summa in haec uerba, ut in regio Barchinonae archiuo seruatur. Cuius et exemplum habetur archiuo Oliuae:

Carolus et cetera. Quum dictus nobilis Cotallus de Crao ex nobili et legitima masculorum consanguinitate carissimi nostri ducis Burgundiae genitus sit, et propter eiusdem Cotalli et suorum fidelissima seruitia nobis et nostris impensa et quod nunc maxime propter grauissima et insupportabilia pericula et onera, quae nobiscum in obsidione et guerra terrae Gotthorum sustinuit, de praedicta baronia et honore castri de Cintillis, ipsum Cotallum, et omnes successores suos dotamus, ut iam supra diximus. Hac tamen salua conditione, quod de coetero dictus nobilis Cotallus de Crao cognomen gerat dictae baroniae de Cintillis, et eius successores et coetera. Actum XXV Februarii anno a natiuitate Domini VCC nonagesimo secundo.

Nec silentio hic dissimulare uelim, quoniam iam olim Oliuae comites castrum illud Scintillarum non possident: non ideo non esse Oliuae comitem Scintillarum primatem. Hoc enim iure probauit illustris dominus Franciscus Gilibertus, primus Oliuae comes, auus illustris huius Francisci Giliberti, eiusdem Oliuae comitis tertii. Quare uexillis, pauimentique aedium Valentiae, oppidique Nublarum et Oliuae uetustis assarotis, tres filii ex uno pendent globulos insigniuit, quos idiomate suo nostri Valentinates *capdells* adpellant. Hoc ingenio concinne insinuans caput se esse illorum, id est, Scintillarum.

Quorum ex antiqua stirpe licet plerique tam fortuna quam armis ubique terrarum insignes euaserint. Post primum Cotallum, unus multi nominis fuit Italiae, praeclarissimus dominus Gilibertus a Scintillis.

Conservà les mateixes insígnies que els antics Craons, antics ducs de Borgonya, com s'evidencia en un antiquíssim diploma del mateix Carlemany, el resum del qual es pot fer en les següents paraules, tal com es conserva a l'arxiu reial de Barcelona. N'hi ha una còpia a l'arxiu d'Oliva:

Carles, etc. Atès que l'anomenat Còtal de Craó ha estat engendrat per una noble i legítima consanguinitat masculina del nostre estimadíssim duc de Borgonya, i a causa dels fidelíssims serveis cap a nosaltres del mateix Còtal i dels seus, i pel seu sacrifici cap a nosaltres, i sobretot pels gravíssims i fatigosíssims perills i càrregues que ara afrontà amb nosaltres en l'expugnació i la guerra de la terra dels Gots, concedim al mateix Còtal i a tots els seus successors l'esmentada baronia i honor del castell de Centelles, com ja hem dit més amunt. Això, tanmateix, amb la condició que el noble Còtal de Craó porti en el futur el cognom de la dita baronia de Centelles, i també els seus successors i la resta. Fet el XXV de febrer de l'any VCCXCII de la nativitat del Senyor.⁵⁸

I no voldria passar per alt o silenciar per quin motiu els antics comtes d'Oliva no posseeixen aquell castell de Centelles: no pas perquè el comte d'Oliva no sigui el principal comte dels Centelles. En efecte, això ho demostrà amb justícia l'il·lustre don Francesc Gilabert, primer comte d'Oliva,⁵⁹ il·lustre avi d'aquest Francesc Gilabert, tercer comte d'Oliva. Aquest marcà les banderes, el paviment del palau de València i les antigues bigues del castell de Nules i d'Oliva amb tres boletes de fil que penjaven d'una altra, les quals en la seva modalitat els nostres valencians anomenen «capdells». Amb aquest enginy insinuava breument que ell era el cap d'aquells, ço és, dels Centelles. De l'antiga nissaga d'aquests en sortiren insígnies tant en fortuna com en armes arreu de la terra. Després del primer Còtal n'hi hagué un de gran anomenada a Itàlia, el nobilíssim don Gilabert de Centelles.⁶⁰

58. Sembla que fou Anyés qui s'inventà aquest document o, almenys, és a partir d'ell que s'estengué la llegenda carolíngia de l'origen mític dels creons com a originaris dels Centelles i la seva vinculació amb els ducs de Borgonya.

59. Francesc Gilabert de Centelles, mort vers el 1480.

60. Don Gilabert de Centelles, mort vers el 1320.

Cui Carolus huius nominis secundus, rex Hierusalem et Siciliae, Neapolis, Prouinciae et Forcalquerii comes, et Rhobertus eius filius et heres (frater diui nostri Lodouici, olim episcopi Tolosani, sacrum cuius cadauer et caput in nostra maiori sacra aede habemus) ob diuturna multa et praeclara facinora atque insignia recepta obsequia castrum Ferulae donauit Siciliae, ut antiquissimo eiusdem Caroli et Rhoberti diplomate patet, acto Cathaniae, anno domini mille trecentesimo, ultimo die mensis Augusti. Quod quidem diploma archiuo Oliuae inueni atque perlegi.

Sed ne nimius in his plus quam res exigit fiam, silentio stirpis huius praeteriens reliquos, praeclara quorum facinora multis egerent Plutarchis. Vnus occurrit indignus omnino, qui non multis ubique celebraretur encomiis (siquidem eius innumera praesigniaque terra ma[17v]rique patrata facinora uel multis explicari satis libellis possent). Hic itaque fuit magnanimus atque inuictissimus ubique terrarum Bernardus a Scintillis, proauus huius nostri Francisci Giliberti, tertii Oliuae comitis. Qui si singulorum facta trutina aequa librentur, absque omni controuertia Scintillarum omnium iure primas habebitur. Cuius inter praeclara facinora quae de ipso feruntur, hoc praecipue legitur, quod anno domini MCCCCVIII a Martino rege Aragonum, cum Aragonensium Valentinorum atque Cathalanorum copiis Giliberto comitatus fratre, Sardiniam missus (quae ab ipso Aragonio rege deciuerat) sub duce imperatoreue Martino, rege Siciliae, inter alios insignes equites adeo strenue ubique pugnavit, ut immortale de se posteris omnibus exemplum reliquerit. Vnde breui temporis intercapedine, uniuersa insula in deditionem redacta regis Aragonum, in testimonium suae uirtutis idem Bernardus in eadem insula dominatum accepit Montacuti, Marginae, Macomerii, Anglonae,

A aquest, el segon Carles⁶¹ a portar aquest nom, és a dir, el rei de Jerusalem i de Sicília i Nàpols, comte de Provença i de Forcalquier, i Robert, el seu fill i hereu (germà del nostre Sant Lluís, antic bisbe de Tolosa, el cadàver i cap sagrat del qual tenim a la nostra catedral), li concediren el castell de Ferula a Sicília, en consideració a les moltes i nobles gestes dutes a terme durant molt de temps i pels insignes obsequis rebuts, tal com consta en un antiquíssim diploma del mateix Carles i Robert, fet a Catània, l'any del Senyor MCCC, el darrer dia del mes d'agost. Aquest diploma el vaig trobar i llegir sencer a l'arxiu d'Oliva.

Però per no excedir-me en la narració d'aquestes coses més del que exigeixen, passaré per alt els altres membres d'aquesta nissaga, les accions dels quals necessitarien de moltes paraules de Plutarc. Se me n'ocorre tanmateix un de totalment indigne de ser silenciado, que a tot arreu se celebra amb moltes lloances (si és que les seves innombrables i molt nobles accions fetes a terra i a mar [17v] poguessin ser explicades suficientment, ni que fos amb molts llibres). Es tracta del magnànim i sempre invictíssim Bernat de Centelles,⁶² el besavi del nostre Francesc Gilabert, tercer comte d'Oliva. Si unes balances iguals pesessin els fets de cadascun, sense cap dubte seria tingut pel principal de tots els Centelles. Entre les nobles accions que es contenen d'ell, principalment es llegeix això, que l'any del senyor 1409 fou enviat a Sardenya (que havia rebut del mateix rei d'Aragó) per Martí, rei d'Aragó, amb exèrcits aragonesos, valencians i catalans, acompanyat pel seu germà Gilabert al servei de Martí el Jove, rei de Sicília. Entre d'altres insignes cavallers lluità amb tant de coratge a tot arreu, que deixà darrera d'ell un exemple immortal per a tots els posteriors. Per això, després d'un breu període de temps, un cop tota l'illa es lliurà al rei d'Aragó, el mateix Bernat rebé a la mateixa illa, en testimoni de la seva virtut, els dominis de Monteacuto, de Marghine, de

61. El rei angeví Carles II de Nàpols, rei de Nàpols i comte de Provença (1285-1309).

62. Bernat de Centelles, virrei de Sardenya des de 1421 al 1433, any en què morí. Fou partidari de Ferran I d'Antequera i la seva gestió enlairà la família prop de la nova dinastia.

Ocierique, aliorumque oppidorum dominatus eiusdem, quae omnia simul numero sunt nouem et triginta, aedium uero supra quatuor millium, quorum in huic usque diem dominatur Franciscus Oliuae comes haereditario iure. Nec referam quomodo idem Bernardus Ferdinandum primum ad Aragonae scepra capescenda (ut post mortem utriusque Martini ab electoribus fuerat definitum) ab ulteriore Hispania Saguntum perduxit, eiusque comestabilis designatus Valentiam introduxit, cruenta profligatis pugna inter Saguntum et Puteolanum Valentinatibus contrariae factionis, qua quidem pugna Gilibertum fratrem telo transactum amisit. Cuius corpus in Sagunti maiori ecclesia conditum, scutum illius ostendit ecclesiae muro adpensum. Nec item referam quantum ubique animi, quantum ubique ostendit uirtutis idem Bernardus magnanimi atque inuictissimi regis Alphonsi quinti ubique signa sequutus, Sardiniae, Corsicae atque Neapoli, ubi ab ipso rege totius exercitus generalis imperator factus: quanta inuicta uirtute patrauerit paucis enarrari non potest.

Hoc tamen unum non subticendum: quum idem rex Alphonsus Neapoli soluens atque classe Hispaniam repetens Massiliam expugnauit, Bernardum eundem fuisse qui magnanimus trireme sua tota remorum ui acta in ferream cathenam, quae portum claudebat, adeo impetuosus impegit, ut frangerit. Vnde in memoriam eius uictoriae (qua inde rex corpus integrum diui Lodouici Tolosani, antistitis primogeniti Caroli secundi, Neapoleos et Siciliae regis, Valentiam nostram adduxit, maiorque nostrae ecclesiae donauit, ubi in hunc usque diem magna ueneratione seruatur) rex quatuor et uiginti triremes paruulas appendi ante sacellum diuae uirginis iussit. Et Bernardus idem partem cathenae Massiliae portus, quam, ut diximus, trireme sua effregerat, circumappendit sacro eidem sacello. Reliquam uero partem in memoriam facti Nublarum oppidi sui portis adposuit, ut in hunc usque diem uisuntur.

[18r] Huius autem Bernardi filius dominus Franciscus Gilibertus, qui parens fuit nostri olim Seraphini, uir statura

Macomer, d'Anglona, d'Ozieri i d'altres castells del mateix tipus, el nombre dels quals és de trenta-nou i de més de quatre mil cases, les quals fins al dia d'avui encara domina Francesc, comte d'Oliva, per dret d'herència. I no explicaré de quina manera el mateix Bernat portà Ferran primer a prendre el ceptre d'Aragó des de la Hispània Ulterior (com havien determinat els electors després de la mort de tots dos Martins) i com, designat conestable d'aquest, l'introduí a València, derrotant en una lluita cruel entre Sagunt i Puçol els valencians de la facció contrària, en la qual pugna perdé el seu germà Gilabert, traspasat per una fletxa. El seu cos, enterrat a l'església major de Sagunt, mostra l'escut d'aquell, penjat a una paret de l'església. I no explicaré quant d'esperit, quanta virtut mostrà el mateix Bernat, havent seguit els senyals del magnànim i invictíssim rei Alfons cinquè, a tot arreu, a Sardenya, a Còrsega i a Nàpols, on fou convertit pel mateix rei en capità general de l'exèrcit: no es pot narrar amb poques paraules amb quanta virtut invicta ho féu.

Tanmateix hi ha una cosa que no es pot callar: quan el mateix rei Alfons, deixant Nàpols i adreçant-se a Hispània amb una flota, expugnà Marsella, fou Bernat qui amb magnanimitat, conduint la seva galera amb tota la força dels remes, es llançà contra la cadena de ferro que tancava el port amb tant d'ímpetu que la trencà. En memòria de la seva victòria (gràcies a la qual el rei portà a la nostra València el cos íntegre de Sant Lluís, rei de Tolosa, primogènit de Carles Segon rei de Nàpols i Sicília, i el donà a la nostra catedral, on fins avui es conserva amb gran veneració) el rei manà que es pengessin vint-i-quatre petites fustes davant de la capella de la divina verge. I el mateix Bernat col·locà al voltant de la mateixa capella sagrada una part de la cadena del port de Marsella que, com hem dit, havia trencat la seva galera. La resta la col·locà a les portes de la seva vila de Nules, en memòria del fet, tal com es pot veure encara avui.

[18r] El fill d'aquest Bernat fou don Francesc Gilabert,⁶³ que és el pare del nostre Serafi, un home alt d'estatura,

63. Don Francesc Gilabert de Centelles, mort vers el 1480.

procerus, forma egregia, comique humanitate spectabilis, nihil animis atque uirtute parente suo inferior. In omnibus eundem Alphonsum regem a primaeva sua aetate sequutus, inter multa praeclara facinora ab eo in regis patrata obsequium, maxime in omnibus Neapolitanae expugnationis pugnis, in quibus ubique terra marique praesignis effulsit, hoc unum perpetuo dignum memoratu fuit: nam quum ob parentis sui mortem coactus Valentiam petiisset, eademque temporis intercapedine a Ianuensibus rex Alphonsus nauali proelio superatus fuisset (ut a seuerissimo se absolueret uoto, quod eo emisserat, quod eidem pugnae cum suo rege non interfuisset) duabus suis trirēmibus inimicam regis Venetam quinquerēmem (*galeazam* uulgo appellant) animosus inuasit, ui coepit expugnauitque, sed non multa absque suorum inimicorumque strage. Quem idem rex Alphonsus Neapoli in litorali mole tantis uictorem excepit fauoribus, tantoque omnium adplausu, ut statim et a uoto expeditum declarauerit et eius promissam ob uotum barbam regia sua manu abscindens, ob ingentia praesigniaque eiusdem facinorum merita, comitatus Oliuae titulo decorauerit.

Nec minoris honoris munere eundem Franciscum Gilibertum comitem honestauit Ioannes rex, eiusdem Alphonsi frater et regnorum haeres, quum ob eadem aliaque praeclara facinora obsequiaque ab illo recepta, maximeque ob id, quod idem Franciscus Gilibertus, multis stipatus equitibus peditibusque suis primus occurrit obsequio eidem regi Ioanni, Balageria in urbe a Gotthalanis obsesso, quod Carolum primogenitum ex prima coniuge Cantabriae regina susceptum seruari sub custodia iusserat. Quare rex non modo illum generalem omnium copiarum suarum imperatorem praefecit, uerum etiam eo donauit priuilegii munere, quod uulgo *francalodium* dicitur, ut eo regio iure ea oppida uillasque quas

respectable per la seva forma egrègia i la seva afable humanitat, en res inferior en esperit i virtut al seu pare. Seguí en totes les empreses el rei Alfons des de la seva més tendra infantesa, i entre moltes accions nobles fetes per ell en obsequi del rei, especialment en totes les lluites de la conquesta de Nàpols, en les quals brillà molt insigne a tot arreu, tant per terra com per mar, només una ja fóra digne d'un record perpetu: quan s'adreçava a València, empès per la mort del seu pare, en un moment en què el rei Alfons era sobrepasat pels genovesos en una batalla naval⁶⁴ (sense respectar el severíssim vot que havia emès, segons el qual no es barrejaria amb seu rei en una mateixa lluita) atacà coratjosament amb dues galeres seves una galera veneciana enemiga del rei (l'anomenen popularment «galeaza»), la prengué amb força i l'abordà, tot i que no sense una gran matança dels seus i dels enemics. El rei Alfons el rebé vencedor al moll del litoral de Nàpols amb tants favors, amb tants aplaudiments de tothom, que immediatament el declarà alliberat del vot i, tallant-se la barba a causa d'una promesa amb la seva mà reial, l'ornà amb el títol de comte d'Oliva, pels mèrits ingents i molt nobles de les seves accions.⁶⁵

I no pel deure d'un honor menor el rei Joan, germà del mateix Alfons i hereu dels regnes, honorà el mateix comte Francesc Gilabert, a causa de les mateixes i d'altres accions i mostres d'obediència rebuts d'ell i, especialment, perquè aquest Francesc Gilabert fou el primer a acudir, envoltat de molts cavallers i amb la seva infanteria, i obeint el rei Joan, a la ciutat de Balaguer, assetjada pels gotalans, ciutat que Carles, primogènit engendrat de la primera muller la reina de Navarra, havia manat que es mantingués sota vigilància. Per la qual cosa el rei no només el designà capità general de totes les seves forces, sinó que també li concedí com a obsequi el privilegi que s'anomena popularment de «franc alou», de manera que per dret reial aquells castells i viles que tenia a

64. Sembla que es refereix a la segona batalla de Ponça, que tingué lloc l'agost de 1454 y fou favorable al rei Alfons. Veg. J. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, ll. XVI, c. XXVII.

65. El rei havia donat a Francesc Gilabert de Centelles el títol de comte d'Oliva el 1449, abans de la victòria naval.

apud Sardos habebat ipse uniuersique eius haeredes in perpetuum possiderent, quod regio firmatum diplomate patet, excepto Balaguerii, per Franciscum Michaellem Carbonellium, regium archiuarium scribam, Septembris die tertia, anno domini MCCCCLXII.

Seraphinus igitur huius filius, et non minus animi quam uirtutis haeres (ut iam quo diuertimus redeamus) certe si animis, si animi dotibus, non parente, non auo inferior, doctis haud dubium litteris, quin et munificentia utroque superior, usqueadeo quidem ut a uernula primaeva sua aetate in senectam et senium, habitus ubique semper sit ab omnibus Hispaniae populis magnatum omnium et sapientissimus et munificentissimus. Nec enim a primatibus Hispanis uulgo nisi *comes litteratus* adpellabatur. Cuius prudentiae, munificentiae atque magnanimitatis multa licet adhuc testimonia extent, hoc tamen unum immortalis laude dignum (nec a mortuo me quispiam adulanter putet gratiam aucupari): toto dominatus illius curriclo, eius aedes omnibus inopibus tam plaebis [18v] quam generosis commune semper xenodochium patuisse. Neminemque qui ad eum confugerit unquam abiuisse immunem. Quod magnatibus omnibus exemplo esse potest: ea enim ratione illustres uiri laudantur, ut eorum uel exemplo aut aemulatione illustris fieri quisque studeat. Neque subticendum quidem quantum idem Seraphinus toto tempore belli germanae coniurationis ubique magnanimus atque munificus fuerit. Qui omnes tam auratos quam stipendiarios equites, quam etiam milites, quos pedites, et uulgo soldados dicimus, ad se accedentes ubique adfatim pauit. Quod et pari magnificentia magnanimus dominus Petrus Maza ubique peregit.

Quid? Quod in omnibus proeliis tam apud Alziram quam apud Belutium, quin et apud Setabim nullus inter equites peditesque usquam Seraphino comite uigilantior fuit, nullus ad arma promptior, nullusque ad pugnam feruentior, quum maxime ab ineunte aetate semper fuerit ualetudinarius atque tunc maior sexagenario. Adde quod post fusum proregis exercitum, proditione Bethicorum peditum apud Gandiam,

Sardenya els posseiria ell perpètuament, hereu de tot el seu patrimoni, la qual cosa s'evidencia en un diploma signat pel rei dat a Balaguer, per Francesc Miquel Carbonell, escrivà i arxiver reial, el tercer dia de setembre, l'any del senyor MCCCCLXII.

Serafi, doncs, el seu fill i hereu no menys del seu esperit que de la seva virtut (per tornar ja a allí d'on havíem partit) certament si en esperit, si en dots d'esperit no era inferior al seu pare ni al seu avi, sens dubte tant en lletres doctes com en generositat era superior a tots dos, de manera que des de la seva primera edat primaveral fins a la maduresa i la vellesa, sempre fou considerat a tot arreu entre tots els pobles d'Hispania com el més savi i generós de tots els magnats. I els principals hispans popularment no l'anomenaven altrament que «comte de les lletres». Tot i que són molt extensos els testimonis de la seva prudència, generositat i magnanimitat, només per això ja fóra digne d'una lloança immortal en tot el temps del seu domini (i que ningú, un cop mort jo, cregui que he sotjat la gràcia per adulació): pel fet d'obrir el seu palau com a hospital permanent i comú per als pobres, tant plebeus [18v] com nobles. Ningú que s'hagués refugiat a ell no en sortia amb les mans buides. Això pot servir d'exemple a tots els magnats: efectivament, els homes il·lustres són lloats perquè tothom s'esforci a esdevenir il·lustre amb el seu exemple o emulació. I no s'ha de silenciar com fou de magnànim i generós el mateix Serafi durant tot el temps de la guerra de la conjuració agermanada. Donà de menjar suficientment a tots els que se li acostaven de tot arreu, tant als cavallers engalanats amb or, com als mercenaris, com també als soldats que anomenem *pedites* i, popularment, «soldats». Això també ho féu amb una generositat similar el magnànim don Pere Maça.

I què més? Doncs que en totes les batalles, tant a la d'Alzira com a la de Bellús com a la de Xàtiva, ningú entre els cavallers i soldats mai no estigué més atent que el comte Serafi, ningú no fou més prompte a les armes, ningú més disposat a lluitar. A més, des del començament de la seva vida sempre estigué delicat, i també aleshores, que tenia més de seixanta anys. Afegeix el fet que després que fos derrotat l'exèrcit del virrei, per una traïció dels bètics prop de Gan-

idem Seraphinus proregem ne abiret reuocauit, ut Peninsulam adnauigarent egit, ac naui nimio remorati caumate, ne nonnulli fame sitique perirent prouidit; exercitum Nublis instaurauit, Alphonsique, inuictissimi Segobriae ducis, cuneis uictoribus iunxit, atque sic omnem pene collapsam rempublicam ne omnino periret erexit.

Certe legendus omnibus esset sine fine illius abscessus, nisi nobis uiuam sui animi reliquisset effigiem, suarumque dotum atque uirtutum haeredem, illustrem dominum Franciscum Gilibertum, tertium Oliuae comitem, ex egregio olim fratre Cherubino nepotem. Fuit itaque et ipse Cherubinus, qui ubique munificus uirtutibus atque magnanimitate cum Seraphino fratre suo semper contendit. Qui litterarum peritia, qui comitate, qui religione, qui egregiis moribus, ingenique natiua dexteritate (cuius hucusque dicteria, argutaeque ac relatu iucundae facetiae magno omnium circumferentur adplausu) aliisque uirtutum dotibus inter insignes ubique habitus fuit praesignis. Nam liberalitatis atque generosi animi sui publicum dedit exemplum in toto bello Bacensi atque Illiberritano impensis propriis nonnullis suis comitatus equitibus Catholicum sequutus Ferdinandum regem, ubi strenue saepis contra Sarracenos pugnans dextro lacerto semel letale uulnus accepit. Huius igitur filius, praenotatus dominus Franciscus Gilibertus, tertius Oliuae comes, utique non modo bonorum, uerum et uirtutum et parentis patrique atque auorum successor et haeres. Quid si uel unus omnibus euadat ditior locupletior? Quod si non proceritate corporis, forte animi magnitudine, nam doctis musis, cultaque uiuacis ingenii

dia,⁶⁶ el mateix Serafi convocà el virrei per tal que no se n'anés, procurà que naveguessin cap a Peníscola i prengué mesures per tal que ningú dels qui romanien a la nau no morís de fam i de set aclaparat per la calor; formà un exèrcit a Nules, el juntà a les formacions vencedores d'Alfons, l'invictíssim duc de Sogorb⁶⁷ i així redreçà tota la república, pràcticament desmoronada, per tal que no es destruís totalment.

Certament tothom hauria de plorar la seva partença⁶⁸ si no ens hagués deixat una viva efígie del seu esperit, un hereu de les seves dots i virtuts, l'il·lustre don Francesc Gilabert, tercer comte d'Oliva, nebot seu, fill de l'egregi germà Querubí.⁶⁹ Aquest fou ell mateix també un querubí, que competí generosament en virtuts i magnanimitat amb el seu germà Serafi. Per la seva perícia en les lletres, per la seva afabilitat, per la seva religiositat, pels seus costums egregis, per la seva destresa nadiua d'enginy (les seves agudeses, les argúcies i les gràcies agradables del seu relat són recordades encara avui amb un gran aplaudiment de tothom) i pels seus altres dots de virtut, sempre fou tingut com a molt insigne entre els insignes. Car donà un exemple públic de liberalitat i del seu esperit generós durant tota la guerra de Baza i de Granada on, acompanyat per alguns cavallers que havia pagat amb els seus propis diners, seguint el rei Ferran el Catòlic, lluità diligentment moltes vegades contra els sarraïns i rebé una ferida mortal al braç dret. El seu fill, l'indicat don Francesc Gilabert, tercer comte d'Oliva, no només fou el successor i hereu dels béns del seu pare, de l'oncle patern i dels avis, sinó que també en fou de les virtuts. I què podem dir si un de sol resulta més ric i fecund que tots? Això és el que s'esdevingué, si no amb l'alçària del cos, sí en canvi amb la grandesa del seu esperit, cosa que no pot dubtar ningú, tenint en compte les seves mans doctes i

66. La victòria agermanada de Gandia, l'estiu del 1521.

67. Derrota agermanada d'Almenara, l'estiu de 1521.

68. Serafi de Centelles morí el 1536.

69. Querubí de Centelles havia mort vers el 1519.

perspicacitate nulli emergit dubium. Sed quantum natura sit pugnax animoque inuictus, manifestum dedit periculum nocturna pugna Pilarum.

Quum itaque nocte intempesta Martius iuuenis ab marinis resciret excubiis binas biremes Algerias in Pilarum litore nostrates excipere Agarenos Christi baptismate initiatos. Extemplo, ut est natura [19r] promptus et impiger, praecipiens ut se ocius reliqui sui sequerentur equites atque peditum coacta phalanx. Quum ueretur ne longior mora liberiore transfugis abundi copiam daret, duodecim tantum comitatus equitibus, qui cum armis promptiores adcurrerant, mature festinans, ad locum peruenit, qui ab Oliua Gandiam uersus pene ad duo milliaria distat. Quo ubi inter obscuram caecae noctis caliginem conspexit omnes festino conglobatos concursu, confuso turbatoque ordine non alio intendere, quam ut biremes conscenderent exciperentque (quarum maxime una puppe arenae infixata inhaerebat) zelo Christianae pietatis efferuens, morae suorum impatiens, impetu inopino, citato calcaribus equo, diuimque adclamans Iacobum, prior ipse, simulque reliqui in mediam conglobati irruerunt turmam Turcarum atque Sarracenorum. Quos inopino consternatos pauore, equis natantibus insequuti sunt fugientes usque ad transtra biremium. Adeo enim subitus nostrorum incursus eos deterruerat, ut horridus timor nulli se tuendi copiam fecerit, sed tantum ut a periculo se eruerent, birememque puppe arenis haerentem euulsam in altum remis impellerent. Vnde licet tormenta ignea quinque sexue in nostros ab utraque bireme exonerauerint in altum, fulmina euolantia nostrorum, Christo seruante, neminem contigere. Nostris ergo sospitibus omnibus, ex hostibus periisse ad nouem ac triginta, patuit, quum eorum cadauera postea mare euouerit. Inde captis nonnullis ex nostratibus Sarracenis, reliquis qui biremes ascendere

la culta perspicacitat d'un enginy vivaç. Però la batalla nocturna de Piles⁷⁰ li oferí una prova per demostrar fins a quin punt era per natura bel·licós i invicte d'esperit.

Així, en llevar-se el jove Mart, molt entrada la nit, des de les seves guàrdies marines, els agarens anostrats, iniciats en el baptisme de Crist, intentaren fugir en dues galiasses turques a la costa de Piles. Immediatament, com que era [19r] actiu i deligent per natura, es llançà amb la intenció que el seguís la resta de cavallers i es constituís un cos d'infanteria. Tement que un retard més gran donaria als desertors una excusa més justificada de fugir, acompanyat tan sols per dotze cavallers, que havien corregut diligentíssimament a assistir-lo i amb armes, s'afanyà ràpidament i arribà a un lloc que dista d'Oliva en direcció a Gandia pràcticament dos mil passos. Allí, en veure entre la boira obscura de la cega nit tothom amuntegat en un aplec apressat, i que en una disposició confusa i torbada no lluitaven pas per altra cosa que no fos per pujar a les galiasses (de les quals com a màxim una estava lligada fixa a la sorra per la seva popa) i fugir, fervorós pel zel de la pietat cristiana, impacient pel retard dels seus, amb un ímpetu imprevist, esperonà el cavall i, aclamant «Sant Jaume», primer ell i, després, la resta, es llançaren en un grup compacte enmig de la gernació de turcs i moriscs. Els perseguiren nadant amb els cavalls mentre fugien als travessers de les fustes, consternats per aquest pavor imprevist. Fins a tal punt els havia aterrat el sobtat incurs dels nostres que el temor horrible no donà a ningú la possibilitat de protegir-se, sinó que només maldaven per sostreure's del perill i empènyer amb els remes, cap al mar, la galiassa clavada a la sorra per la popa. Tot i que havien descarregat des de totes dues galiasses cinc o sis projectils de foc contra els nostres, gràcies a Crist els rajos voladors no tocaren cap dels nostres. Així doncs, mentre que tots els nostres escaparen del perill, és palès que d'enemics en moriren fins a trenta-nou, ja que els seus cadàvers posteriorment els va vomitar el mar. Havent estat agafats alguns dels moriscs, i havent-se donat a la fuga aquells que no podien pujar a les galiasses, el generós Francesc

70. La batalla de Piles tingué lloc el 1532. Gaspar Escolano la narra seguint fidelment Joan Baptista Anyés (*Décadas*, X, 1746-1749).

nequiuerant, in fugam prolapsis, omnem illorum supellectilem ditemque praedam in littore relictam, quae iure uictorum fuerat, suis generosus Franciscus integram seruari iussit illustri suo Gandiae duci, quem a pueritia ut parentem semper obseruauit, nobilique Guillelmo Raymundo Puiades, quorum fuerant fugitiui. Nec permisit hinc sui quid auolarent.

Felicia haec Francisci praeludia praeclaraque futurae eius uirtutis argumenta (si fortunae libuisset) quid mihi in futurum in ipso adulescente sponderint, eodem tempore sequenti carmine Oliuae cecini, quum inde discessurus essem. Carmen hic ponitur non ut enarrata repetam, sed ut fides, quam Seraphino Franciscoque meo habeo, ubique pateat:

Dulcis Oliua uale, mea uiscera uiua ualete.

Discedo, at tecum spiritus ecce manet.

Discedo, sed non totus, pars maxima tecum
namque manet. Solo corpore, crede, abeo.

Pars non magna mihi est Seraphinus, quo mea uiuit
spes omnis, uiuit spes tua, nostra salus?

Hic omnis tutela tibi, munimen et ipsis
turritis muris fortius unus adest.

[19v] Huius Franciscus uirtute animisque camoenis
effigies, haeres, natus, Oliua tibi est.

Bellaces Seraphine animos, uiuasque tuorum,
Scintillasque tuas induit iste tuus.

Nec tam Scintilla est, Martis quam fulmen, et huius
quis non scintillas, fulmina uera ferat?

Litora Pilarum multo madefacta cruore
stratos hoc Turcas fulmine nonne probant?

Scintillae hoc, Seraphine, tuae peperere coruscum
fulgur cui fulges, fulget et ille tibi.

Flammanteis ni animos gestaret pectore pugnax
ille tuos, esset totus et ipse tuus.

Turcarum ad puppes immersus Martius undis
bis seno cinctus milite, uectus equo,
non Saracenorum fudisset et ille phalanges,
mersissetque alto corpora multa salo.

Sicque tua illius certe est uictoria, uirtus
est tua, qua hostiles strauerit ille manus.

va manar als seus que tota la roba i la rica rapinya d'aquells, abandonada al litoral, que per dret era dels vencedors, es mantingués íntegra per al seu duc de Gandia, a qui sempre respectà com un pare des de la seva infantesa, i per al noble Guillem Ramon Pujades, dels quals eren fugitius. I no permeté de cap manera que els seus n'agafessin res.

Aquests feliços preludis de Francesc i els nobles arguments de la seva futura virtut (si ho permetés la fortuna) què no m'havien de prometre en el futur d'aquest mateix adolescent? Ho vaig cantar en el següent poema, dedicat al comte d'Oliva, en un moment en què me n'havia d'apartar. Reprodueixo aquest poema no per repetir el que ja he narrat, sinó per tal que sigui coneguda a tot arreu la fidelitat que tinc envers els meus Serafi i Francesc:

Dolç Oliva adéu, adéu, vives entranyes meves. Me'n vaig, però el meu esperit romandrà amb tu. Me'n vaig, però no del tot, car la major part de mi roman amb tu. Només me'n vaig amb el cos, creu-me. Que no és Serafi una gran part de mi, en la qual viu tota la meva esperança, viu la teva esperança, la nostra salvació? És tota la teva protecció, ell sol està al costat teu com una fortalesa més forta que les mateixes parets fortificades amb torres. Amb la virtut d'aquest, i amb els esperits de les seves camenes, [19v] Francesc Oliva, el fill, és la teva efígie, el teu hereu. Aquest, fill teu, té, Serafi, un esperit guerrer, i les vives cendres dels teus. ¿Que no és, més que una centella, el llamp de Mart i que no porta, més que les centelles d'aquest, veritables llamps de Mart? La costa de Piles, humitejada amb molta sang, ¿no demostra que els turcs foren abatuts per un llamp? Les teves centelles, Serafi, engendraren aquesta agitada brillantor amb la qual llueixes, i llueix també ell per a tu. Si aquell no hagués portat en el seu pit, guerrer, el teu esperit flamejant, no seria totalment teu. Tot un Mart, submergint-se a cavall entre les ones fins a atènyer les popes dels turcs, protegit per dotze soldats, no hauria foragitat la infanteria sarraïna, ni hauria enfonsat molts cossos en l'alta mar. Així la victòria sobre el turc és ben teva, és teva la virtut amb la qual aquell enderrocà les mans hostils. Viu doncs feliçment, Serafi, durant molts anys, cim de la milícia, honor de la noblesa. La virtut, l'oliva del teu esperit invicte viurà

Viue igitur felix multos, Seraphine, per annos,
 militiae uertex, nobilitatis honos.
 Te uirtus, te animi inuicti, tua frondis oliua
 perpetuo uernae uiuet honore comans.
 Francisco inque tuo per saecula multa reuiues,
 facta immortalem te illius alta canent.
 Ille tuo aeterno semper sub nomine uiuet,
 uiues tu atque tua semper in effigie.

Haec tunc pro Francisci parta uictoria Pilis, uerum
 quoniam fortuna non eadem omnibus ubique sereno uultu
 semper arridet. Et diuina prouidentia aeterno sapientiae suae
 arbitrio cuncta disponens, diuerso cursu, in rebus humanis
 fieri multa permittit, modo laeta, modoque tristia, quorum
 certa mortaleis omneis ratio latet: anno domini 1535 Carolo
 Augusto nostro apud Carthaginem extremum periculum, in
 inopinam, sed gloriosam, uertit uictoriam. Eadem anno
 elapso, id est, 1541 certam inclitamque uictoriam eidem in
 extremum mutauit naufragium, atque periculum apud Alge-
 rium. Quod non dissimili modo, licet non pari negotio,
 praeno[20r]tato Francisco Oliuae comiti contigit, ut diuina
 eadem prouidentia, quae Pilis illum erexit, in pugna uallis
 Alphantigae deposuerit, non tamen absque multa laudis glo-
 ria. Cuius facti tot fuere testes Christiani atque Agareni, quot
 illi interfuere pugnae, si pugna tamen appellanda est. Ex qua
 Christiani omnes euasere incolumes, unum ipsum praeter
 Franciscum Oliuae nunc comitem, alterumque Franciscum
 Borgium Thyanensis antistitis, et quinque seue ex equestribus
 eiusdem Francisci Oliuae comitis. Vbi quantum ipse Franciscus
 Oliuas ostendit inuicti animi, quantum in christianum honorem
 zeli (ut ipso inuito uerum fateri liceat) palam omnibus adeo
 fuit conspicuum, ut nullo indigeret relatu, nisi tantae uirtutis
 ac fidei ad aemulationem posteros lateret exemplo.

Anno itaque natalis domini 1532 die sancti Laurentii,
 Sucronensi litori adpulerat Barbaerussae, Algerii tyranni,
 classis, biremium, triremiumque septem et decem. Cuius
 Turcarum exercitus ad numerum sexcentorum (ut fama fuit)
 in terram desilierat, ut Sarracenos omneis incolas eiusdem
 uallis Alphantigae, classi immissos, transferrent Algerium.

pentinant-te amb l'honor perpetu del fullam de primavera. I reviuràs per molts segles en el teu Francesc, els seus alts fets et cantaran immortal. Ell viurà sempre amb un nom etern, i tu també hi viuràs sempre, en la teva efígie.

Vaig compondre aquestes coses arran de la victòria de Francesc a Piles, sens dubte perquè la fortuna no és la mateixa en totes les circumstàncies ni riu sempre amb una cara serena. I la divina providència, que ho disposa tot amb l'etern arbitri de la seva saviesa, amb un recorregut divers, de vegades contenta, de vegades trista, permet molts esdeveniments en les coses humanes, la certa raó dels quals resta amagada a tots els mortals: l'any del senyor 1535 convertí per al nostre August Carles, prop de Tunis, un gran perill en una victòria imprevista, però gloriosa. Més endavant, concretament, el 1541, canvià la certa i ínclita victòria en un gravíssim naufragi, i en un perill prop d'Alger. No pas de manera diferent, tot i que en una situació no semblant, esdevingué una cosa similar a l'esmentat [20r] Francesc comte d'Oliva, de manera que la mateixa divina providència que l'enaltí a Piles, el col·locà a la lluita de la vall d'Alfàndec, encara que no sense una gran i lloable glòria. D'aquest fet hi hagué tants testimonis cristians i agarens com participants en la lluita, si és que es pot anomenar lluita. Tots els cristians en sortiren incòlumes, excepte, d'una banda, Francesc, l'actual comte d'Oliva, i de l'altra, Francesc de Borja, essent bisbe de Tiana, i cinc o sis dels cavallers de Francesc, comte d'Oliva. Quin esperit més invicte mostrà el mateix Francesc Oliva, quin zel envers l'honor dels cristians (cosa que caldria reconèixer fins i tot en contra de la seva voluntat) fou talment manifest a tothom que no necessitaria cap explicació, si no fos per tal que no resti amagat als posteriors com a exemple de virtut i de fidelitat a imitar.

L'any 1532 de la Nativitat del Senyor, el dia de Sant Llorenç havia atracat a la desembocadura del Xúquer la flota de Barbarossa, tirà d'Algèria, composta de disset galeres i galiasses. El seu exèrcit de turcs, fins a un nombre de sis-cents (com es contà) havia desembarcat a terra, per tal d'endur-se a Algèria tots els moriscs que vivien a la vall d'Alfàndec. L'il·lustre duc de Gandia, en tenir notícia d'aquest fet, envià

Cuius rei nuntium ubi accepit illustris Gandiae dux, propero ad Seraphinum Oliuae comitem misso nuntio (nam cum tanquam parentem semper in omnibus obseruauit) cum suis equitibus, ut est ingenio atque pugnaci animo promptus, extemplo citato cursu transfugis ut exitum ad mare oppediret, occurrit. Nec mora Franciscus Oliuas, ut est animi feruentissimi atque citissimi (siue hoc ipsius natura effecerit, qua totius est impatientissimus morae, uel certe efferuens flammantis amoris adfectus, quem semper in ipsum Gandiae ducem, non secus quam in alterum parentem habuit) festino cursu praecepit, ut se ocissime subsequeretur peditum phalanx, cum nonnullis tormentis, quos uulgo *sacros* adpellant, quos necessarios omnino uir bellax praeuidit. Quos haud dubium quin si, ut iusserat, aduexissent, tutam atque gloriosorem ex hostibus reportassent uictoriam, quam uictorum nullus unquam habuerit, quum a ualle, quam praenotauius, egredi ad mare Sarraceni nequiuerint, nisi per angustam uiam, saxis et luto stratam, longitudinis unius pene milliarii, mediam secantem directo tractu paludem latissimam. Collectis ergo omnibus suis equitibus, toto pectore ad peroptatam iamiam inhians pugnam, festinus quam mature licuit, ad lucem adcurrit.

Verum quum Seraphinus comes relatu cuiusdam nuntii accepisset illustrem Ioannem Borgium Gandiae ducem secum nullos admisisse pedites, nulla secum fulminea adportasse tormenta, ne quid praeter statutum ageret ducis, nepotis impediuit iussa. Prohibuit itaque ne peditum quispiam adiret Franciscum, nullumque illi adferrent aeneum bombum. Quod quidem magnanimo iuueni praecipua ratio fuit, ut dedecoris militaris impatiens, in periculum suum irruerit. Nam quum audissimus pugnae iuuenis, equidem Scintillarum [20v] omnium non fauilla, nec quidem scintilla, certe sed flamma, quin indomabile fulmen, longe honestius duceret ante oppetere, quam non modo tergiuersari, sed nec digito uno pedem referre, Franciscum suum praecauens, ne ipsis inuitis qui omnibus erant et peditibus et bombis inermes, hostes abirent immunes, qui cum Sarracenis nostratibus millenarium implebant numerum.

ràpidament un missatger a Serafí, comte d'Oliva (car el respectava sempre com un pare en totes les circumstàncies) i es presentà immediatament a la costa amb els seus cavallers, essent com és prompte d'enginy i d'esperit guerrer, accelerant el pas per tal d'obstruir als desertors la sortida al mar. I sense mora Francesc Oliva, que té un esperit ferventíssim i rapidíssim (sigui perquè el féu així la natura, per la qual és absolutament impacient d'espera, sigui certament bullint per l'afecte de l'amor flamejant que sempre sentí envers el duc de Gandia, no menys que envers els seus dos pares) s'avançà en una ràpida carrera, amb la intenció que el seguís ràpidament la infanteria, amb alguns projectils, que popularment anomenen «sacres», que un home d'armes considerà absolutament necessaris. No hi ha dubte que, si els haguessin transportat com havia manat, haurien aconseguit una victòria segura i gloriosa sobre els enemics, una victòria que mai no conegué cap vencedor, atès que els moriscs no podien sortir al mar des de la vall esmentada, a no ser per un camí estret, sembrat de pedres i fang, d'una longitud de pràcticament mil passos, que al seu bell mig divideix amb el seu traçat recte un aiguamoll amplíssim. Aplegats, doncs, tots els seus cavallers, delejant ja fervorosament amb tot el pit la lluita tan desitjada, tan ràpidament com li va ser possible, anà a trobar corrents el duc.

Quan el comte Serafí sabé pel relat d'algun missatger que l'il·lustre Joan Borja, duc de Gandia, no volia infanteria, ni portar amb ell projectils fulminants, per tal de no actuar en contra d'allò que havia establert el duc, aturà les ordres del nebot. Prohibí doncs que cap soldat d'infanteria anés a trobar Francesc i que li portessin cap explosiu. Això constituí per a aquell jove magnànim, incapaç de suportar la deshonra militar, la principal raó d'irrompre en perill seu. Un jove com ell, avidíssim de lluitar, no pas la cendra de tots els Centelles, [20v] ni tan sols llur centella, sinó llur flama i llur llamp indomable, considerava molt més honest afrontar el perill que no buscar una escapatòria o enretirar-se ni que fos un sol dit, vetllant pel seu Francesc, per evitar que els enemics, que amb els moriscs arribaven al nombre de mil, s'escapessin immunes d'ells que, en contra de la seva voluntat, no disposaven de soldats d'infanteria ni de bombes.

Alioqui structissimis arcubus atque arcabutiis, ordinatis duobus cuneis, mediam reliquorum transfugarum turbam ante retroque cingentibus, uia strata paludis pergebant ad classem. Stabant ergo nostri equites pene septuaginta, uno coacti cuneo, terquini in unoquoque ordine, ad austrum ante paludem ad arcabutii iactum ab exitu stratae uiae, qua Sarraceni ab occiduo orientem uersus pergebant.

Consilio interea fuerat sapientissimo duci (nec quidem improbando) ne inde mouerent, quousque Sarraceni omnes uiam egressi fuissent: quoniam cenosa palus equos absque periculo non admitteret. Quod quidem consilium certo argumento prospiciens hostium anterior cuneus (ut estimabatur, sexcentorum Turcarum) in ipso stratae figentes exitu, croeberriam in nostros ignitarum emittebant glandium atque telorum grandinem. Quod quidem non tam periculum, quam probrosum Christi atque Christiani nominis dedecus Franciscus existimans qui ad ducis laeuum latus, equitum secundo stans ordine, hostibus proprior erat, ut in hostes irruerent anhelabat, nullibi ratus honestius uitam offerre morti quam ubi, si uita fieri non posset, morte prohibendum erat, ne qui semel Christum susceperat, ipsis cominus adspectantibus abirent incolumes, abnegato Christo Machometo impurissimo sacrificaturi. Quare quum retro loco cedere turpe, stare stultissimum faceret, communi tandem decreto definitum fuit (quoniam nec cedere, nec loco stare licebat) ut omnes uno impetu, seruato ubique ordine, inde mouentes, ante Turcarum ora praeterirent cursim atque inde, cursu reflexo, in hostes irrumperent. Optimum quidem uisum consilium, siquidem omnes adimpleuissent decretum. Nam diuum una adclamantes Iacobum, citatis calcaribus equis, omnes Turcarum cuneum praeterierunt, unum praeter magnanimum ducem, qui Franciscum Oliuatem suum in medios irrumpentem hostes, usque sequens pugnacissimus non deseruisset nisi, proh dolor, infelici fato ab equo labante in ipso concursu delapsus, brachio casu eluxato, pugnam inuitus deserere compulsus fuisset. Quem pene casu exanimem quum sui omnes inde sublatum efferrent, solus Franciscus Oliuas in turmam sexcentorum Turcarum insiluit, uno ex suis tantum comitatus equite, cui cognomen Porras, qui a duce ipso iussus, omnium antesignanus pro uexillo manutergium lancea deferebat nota-

D'altra banda, els moriscs s'adreçaven a la flota seguint el camí de l'aiguamoll amb arcs tensadíssims i arcabussos, disposats en dues formacions, envoltant davant i darrera la gernació de desertors. Estaven doncs els nostres cavallers en nombre pràcticament de setanta reunits en formació, quinze en cada fila, de cara al sud, davant de l'aiguamoll, a punt de llançar l'arcabús des de la sortida del camí, pel qual els moriscs s'adreçaven des de l'occident vers l'orient.

Mentrestant, el sapientíssim duc havia estat del parer (i no se li ha de retreure en absolut) que no es moguessin d'allí fins que tots els moriscs no n'haguessin sortit, ja que un aiguamoll enllotat no admetria cavalls sense perill. La formació anterior d'enemics (segons s'estimava, de sis-cents turcs), adonant-se d'aquesta estratègia mitjançant una prova certa, emeté una granissada molt espessa de bales i de fletxes de foc contra els nostres, clavant-se a la mateixa sortida del camí. Francesc, considerant això no tant un perill com un infame deshonor cap a Crist i cap al nom cristià, estant-se al costat esquerre del duc, dreçat en el segon ordre de cavallers, molt a prop dels enemics, desitjava irrompre contra ells, pensant que de cap manera podia ser més honest oferir la vida a la mort que, si amb la vida no es podia aconseguir, impedint amb la mort que aquells que ja havien rebut Crist, se separessin incòlumes d'aquells que el respectaven de prop, negant Crist per sacrificar a l'impuríssim Mahoma. Per la qual cosa, com que considerava indigne cedir cap endarrere i sense sentit restar dempeus, s'acordà per decisió comuna (ja que no estava permès ni cedir ni estar-se dret en un lloc) que tots a l'una, en un atac, mantenint sempre l'ordre i, des d'aquest, movent-se, s'adecessin ràpidament cap a la costa dels turcs, i des d'aquí, canviant de direcció, irrompessin contra els enemics. Semblà una opinió òptima, sempre i quan tothom complís amb la decisió. Car s'esdevingué que, aclamant tots alhora Sant Jaume, i esperonant els cavalls, passaren de llarg de la formació dels turcs, tots excepte només el magnànim duc, que no deixà sol el seu Francesc Oliva mentre irrompia emmig dels enemics, seguint-lo sens pausa i molt guerrer: si no hagués estat pel fet que, oh dolor, per un fat dissortat, relliscant del cavall, caient en el mateix atac i trencant-se el braç amb la caiguda, es veié

tum. Qui quum uiriliter in Turcas Franciscum sequens, pugnaret, equo e strata in paludem desiliente, lutoque infixio, percussus decumbens, Franciscumque suum solum inter hostes reliquit. Quem quidem si reliqui omnes una sequuti fuissent, cui emergit dubium quin hostes omneis deturbatos fudissent, [21r] quum adhuc non fuissent stratam egressi? Quorum deturbatis primis ut erant, nonne consequens fuerat, ut reliqui, pauore consternati, confugissent ad fugam et facilem sese nostris in uictoriam inde dedissent?

Nec quidem referam (ne nimium illi officiosus uidear) quo animo magnanimus ipse idem Franciscus lancea Turca adacto, a mortis periculo Michaellem Vecium, patrum sui secretarium, eripuerit. Et quot hostium equo putas protriuit? Lanceaque percussos ad terram deiecit? Superstites itaque adhuc sunt qui uiderunt. Hinc utique auspicari iure licet, quid simul omnes fecissent, quando res contigit multo digna relatu: ut Turcarum multi a facie Francisci unius pedem referrent, arma proiicerent, inque paludem e strata desilirent turmatim. Hinc quidem omnibus, prohi dolor, dolendum fatis, super magnanimi ducis casum, superque sinistram indignumque Francisci fatum. Neutri nimirum ex deturbatis hostibus gloriosa defutura erat uictoria, siquidem inuida atque iniqua, ut enarrauimus, sors et ipsum ducem sinistro casu e pugna amouisset primum, secundo ipsum Franciscum. Qui, lapso equo, ignita per medium pectus glante accepta, quum ipse pariter super sinistram latus collaberetur, telo intra dextrum genu percussus, casu hastam fregit cuspidem intra ossa manente. Qui, uulneris dolore nimio atque casu pene factus exanimis (sinistra non tamen equi habenas deseruit, quin extraemmo urgente periculo inuictum magnanimus exuscitans animum)

obligat a deixar la lluita involuntàriament. Mentre tots els seus se l'emportaven sostenint-lo, exànime com estava després de la caiguda, Francesc Oliva tot sol saltà contra una gernació de sis-cents turcs, acompanyat per només un dels seus cavallers, el cognom del qual era Porres. Aquest, manat pel mateix capità, com a capdavanter, enlloc d'una bandera portava una tovallola lligada a una llança; mentre lluitava virilment seguint Francesc contra els turcs, el seu cavall el llançà des del camí a l'aiguamoll, i amb tot de fang enganxat i estirat a terra ple de nafres, deixà el seu Francesc sol entre els enemics. Si tots els altres l'haguessin seguit a la una, qui posaria en dubte que tots els enemics haurien fugit abatuts, [21r] ja que no tenien sortida al camí? Estant com estaven abatuts els primers, ¿no era forçós que la resta, consternats pel temor, es donessin a la fuga, i que, aleshores, es lliuressin a una victòria fàcil dels nostres?

I no explicaré (per tal de no semblar excessivament devot cap a aquest) amb quin esperit el mateix magnànim Francesc lliurà del perill de mort Miquel Veci, secretari del seu oncle patern, amenaçat amb una llança per un turc. I quants enemics creus que triturà amb el seu cavall? Quants en va llençar a terra percutint-los amb la llança? Encara queden testimonis que ho veieren. Per aquest motiu, podem imaginar amb raó que tots els turcs haurien fêt, quan l'afer esdevingué digne d'un gran relat, allò que feren molts d'entre ells: enretirar-se només de veure la cara de Francesc, llençar les armes i tirar-se aleshores a bandades des del camí a l'aiguamoll. Per aquest motiu, oh dolor, cal deplorar tots els fets per la caiguda del magnànim duc i pel fat sinistre i indigne de Francesc. En efecte, a cap dels enemics abatuts no els havia de faltar la glòria de la victòria, donat que la sort envejosa i iniqua, com hem narrat, apartà de la lluita, en primer lloc, el mateix duc a causa d'una caiguda sinistra i en segon lloc, el mateix Francesc. Aquest, caigut el cavall, rebé una bala de foc al bell mig del pit, caigué ell mateix igualment sobre el cantó esquerre, colpit per un dard al genoll dret, i amb la seva caiguda trencà la fletxa i n'hi romangué la punta dintre dels ossos. Amb un gran dolor per la seva ferida, i esdevingut pràcticament exànime per la caiguda (tot i que no deixà anar les corretges del cavall amb la mà esquerra sinó que, atabuixat per un perill extrem, reanimà

quum se dolore letalis uulneris erigere in pedes nequiret, ense uagina exempto, hostes in se redeuntes adspectabat impavidus genu sinistro innixus. Sed acerrimo inuictoque Christianae fidei propugnatori in extremo uitae periculo diuinum auxilium minime defuit. Quattuor itaque ex suis equitibus adcurrerunt, quorum unus, cui nomen Ioannes Aguilo, raptum equo restituit, eque strata eduxit. In quos Turcis insequentibus, telaque iaculantibus, idem Franciscus in femore dextro extrorsum secundum excepit telum, quod ira efferuens, euulsum quum proiacisset, nec aduertisset ne cuspis uulneri meneret immersa, causam chyrgis dedit, ut ad inueniendum ferrum, quod intus latere coniciebant, uariis incisionibus femoris uulnus dilatarent. Quas inuicto adeo animo constanter pertulit, ut nec gemitum quidem emisit.

Haec omnia, candide lector, serius forte quam par erat cum ueritate quantum scire potui, multorum certo relatu, qui interfuerunt atque uiderunt disserui, ut quantum qualemque suarum uirtutum haeredem illustris Seraphinus olim Oliuae comes nobis reliquerit, lateat neminem. Atque nebulones omnes, nec dixerim blatterones (qui e conuiuuiis inter phyalas aleasue sedentes, loquaci lingua magna praelia uincunt, mordaculi insignia aliorum facta dilacerant) plane aliquando intellegant enarratum illustris Francisci Oliuae comitis facinus fuisse non audaculi, ut uisum pavidis fuit, uerum imperterriti inuicte ac Christiani equitis, et quidem eius, qui non modo magnanimi Cherubini uerus filius fuerit, uerum et Seraphini alumnus et nepos, uirtutumque Scintillarigenum omnium

magnànimament el seu esperit invicte), tanmateix, en no poder-se posar dempeus a causa del dolor de la ferida letal, tragué l'espasa de la funda, mentre mirava els enemics que circulaven al seu voltant, impàvid i recolzant-se sobre el genoll esquerre. Però al més coratjós i invicte defensor de la fe cristiana de cap manera no li faltà l'ajut diví en el més gran perill de la seva vida. Car corregeren en ajut seu quatre dels seus cavallers, un dels quals, anomenat Joan Aguiló, el reanimà apartant-lo del cavall, i el tragué del camí. Com que els turcs seguien contra ells, llançant-los dards, el mateix Francesc rebé un segon dard a la cuixa dreta en direcció exterior; en arrancar-se'l i llançar-lo, enfurit per l'ira, sense tenir cura que la punta no romangués dintre de la ferida, hagué d'encomanar als metges la seva causa, per tal que obrissin la ferida de la cuixa amb diversos talls i hi trobessin el ferro que sospitaven que s'amagava a dins. Resistí aquests talls contínuament amb un ànim fins a tal punt invicte que ni tan sols emeté un gemec.⁷¹

Totes aquestes coses, càndid lector, les he contades d'una manera potser més detinguda del que era convenient amb tota la veritat que he pogut esbrinar, i amb el relat segur de molts, que estaven presents i ho veieren, per tal que no passi desapercebut a ningú quin hereu més gran de les seves virtuts ens deixà l'il·lustre Serafí, l'antic comte d'Oliva. I perquè tots els brivalls, per no parlar ja dels xafarders (que en els seus banquets, seient entre copes o jocs de daus, vencen grans guerres amb una llengua loquaç, i com si haguessin vençut amb un gran esperit guerrer tots els Hanníbals i Mitrídates, destrueixen mordaçment les gestes insignes dels altres) compreguin algun dia fàcilment que la gesta narrada de l'il·lustre Francesc, comte d'Oliva, fou no la d'un audacioset, com semblà als temerosos, sinó la d'un impertèrrit i invicte cavaller cristià, i sens dubte, la d'algú que no només era un veritable fill del magnànim Querubí, sinó un alumne i nebot de Serafí, l'únic hereu de les virtuts de tots els Centelles, viva

71. Aquest fet és explicat de manera més suscinta per Miquel Garcia (E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, p. 402-403). Gaspar Escolano (*Décadas*, X, 1746-48) l'explica seguint la narració d'Anyés.

unicus haeres et uiua effigies, qui mori, sed non pauere nec tergiuersari a suis unquam didicerit.

[21v] *Sicque Corella tibi*: Post longam euagationem, licet non intempestiuam, ut tandem ad intermissam enarrationem redeamus, primus occurrit expectabilis Rhodericus Corellarum antiquae praeclaraeque familiae nobilissima proles, tertius Consentaniae comes, qui proregis ubique castra secutus, multis belli attritus laboribus, correptus febribus, in eiusdem proregis castris et regis obsequio tandem uitam finiuit. Quod aequae contigit Fernando cognomento Torres, quaestori prouinciali Valentini regni clarissimo.

Vnquam cui non: Non immerito huic adponitur expectabilis dominus Alphonsus Cordonius architalassus, id est, maris, ut uulgo dicitur, *almirans*. Inter illustres uirtute certe, animisque primis comparandus, ut pugna patuit Oriolana, in rebelles praedones germanos. In qua et Sanchius eius filius insignis inter insignes habitus, aperte satis probauit se antiquam ueranique Cardoniorum propaginem.

Quem Cherubinus: Hic Seraphini Oliuae comitis frater quantus fuerit meritis paulo ante notauimus. Qui quum genere, moribus atque animis iure se primis aequarit, comis humanitate primates omnes longe superauit.

Aspera cui: In laudem haec magnanimi inuictissimique domini Petri a Maza dicuntur. Quo sicut nemo inter probos uirtute maior, sic inter pugnaces nemo animis atque armis illustrior. Neque enim praeclarum uetustissimae nobilitatis eius genus referam, quo nobilioribus est aequandus nobilitate non nummis empta, sed suis suorumque praeclarissimis facinoribus promeritis comparata annorum multorum, certe multo longius ante annum Domini MC quintum, quo generosus atque magnanimus Rhodericus a Lizana nobilitatis donatus titulis fuit a Sanchio Cantabriae atque Aragonum rege. Quoniam sibi in obsidione ciuitatis Hoscae suppetias tulit, multis sui generis comitatus equitibus clauis armatis ferreis. Vnde et a claua, quam uulgo nostri *mazam* adpellant, *Mazae*

imatge seva, que havia après a morir, però no a témer i deixar mai abandonats els seus.

[21v] *I així Corella per a tu*: Després d'una gran divagació, tot i que certament no fora de lloc, tornant a la narració interrompuda, en primer lloc ve a la memòria el respectable Roderic, descendent nobilíssim de l'antiga i noble família dels Corelles, tercer comte de Cocentaina, que havent seguit els campaments del virrei a tot arreu, abatut per les moltes gestes guerres, i víctima de les febres, deixà la vida als campaments del mateix virrei, mostrant-se també al final complaent al rei. La mateixa cosa passà a Ferran, de cognom Torres, nobilíssim batlle general del regne de València.

Mai a aquest no: Es col·loca aquí no pas sense mèrits el respectable don Alfons de Cardona cap del *thalassus*, és a dir, del mar o, com es diu popularment, «almirall». Situat entre els il·lustres per la seva virtut i esperit, s'ha de comparar amb els principals, com demostrà la batalla d'Oriola, contra els rebels lladres agermanats. En la qual també Sanç, el seu fill, tingut com a insigne entre els insignes, demostrà suficientment i obertament que ell era un antic i venerable descendent dels Cardona.

El qual Querubí: Ja hem recordat poc abans quins mèrits tingué aquest germà del comte d'Oliva. Igualant-se amb tot el dret als principals en llinatge, costums i esperit, els superà tots llargament per seva la dolçor i humanitat.

Al qual les coses aspres: Aquestes coses es diuen en lloança del gran i invictíssim don Pere Maça. De la mateixa manera que, entre els virtuosos, no hi ha ningú de més gran que aquest en virtut, tampoc entre els guerrers ningú no és més il·lustre en esperit i en armes. I no contaré el noble llinatge de la seva antiquíssima noblesa, pel qual s'ha d'igualar amb els més nobles per una noblesa no comprada amb diners, sinó proporcionada per les seves nobilíssimes gestes i les dels seus benifets durant molts anys, molt abans de l'any del Senyor 1105, en el qual el generós i magnànim Roderic de Liçana fou obsequiat amb els títols de noblesa per part de Sanç de Navarra i el rei d'Aragó, ja que l'ajudà en l'expugnació de la ciutat d'Osca, acompanyat de molts cavallers del seu gènere armats amb garrots de ferro. Per això rebé el cognom de Maça a partir del garrot, que

cognomen accepit. Verum, quoniam nullus iure laudandus est suorum meritis, sed quidem suis, idem dominus Petrus a Maza, si ubique insignia eius merita aequa lance pensatur, secundus post Alphonsum Segobriae ponendus erat, quando et post illum secundo contra germanos uictor euasit. Nam apud Moxentum suam ipse primum inferiori manu germanos e muris ui arcuit, eorumque interfectis multis fudit atque fugauit. Secundo, illustri Velicum marchione adiuuante, spectabilique domino Alphonso Cardonio, Aragoneo Valentinoue ammirante, cum Sanchio eius filio nobilique domino Raimundo Rocafolio ac domino Albaterae aliusque Valentinatibus Oriolanisque equitibus, ui Oriolam expugnauit, paucissimo equitum peditumque numero. Vbi tota ciuitate in uictorum praedam uersa, supra duo germanorum millia partim flumine, partim ferro perierunt. In qua quidem pugna dominus Petrus Maza iunior, illustrioribus si uitam produxisset aequandus, animis pariter atque manu pugnax, publico argumento probauit se dignum, qui filius nihil degener ubique haberet magnanimi atque inuictissimi Petri Maza integerrimaeque feminarum dominae Angelae sororis quondam illustris Seraphini Oliuae comitis, egregiique Cherubini. Nihiloque minus ibidem idem dominus Petrus Maza maior, sese inuictissimum ostendit imperatorem, quin et praetorem iustissimum (eius est quidem ciuitatis et regni partis praetor): ciuitate siquidem capta, praetorio fungens officio, germanorum ad quinquaginta publico affecit suplicio.

[22r] Nec silentio praetermittendus est nobilis atque magnanimus eques dominus Raimundus Castaliae dominus, qui ex antiqua natus Latronum familia, latrones germanos

popularment anomenen «maça». Com que no hi ha dubte que ningú no s'ha de lloar pels mèrits dels seus, sinó pels seus propis, el mateix don Pere Maça, si se sospesen en qualsevol circumstància els seus mèrits amb una balança igual, s'hauria de col·locar en segon lloc després d'Alfons de Sogorb, des del moment que sortí vencedor contra els agermanats en segon lloc, després d'aquest. Car, en primer lloc aquest, prop de la seva Moixent, allunyà de les muralles els agermanats per la força i, amb un exèrcit inferior, els foragità i féu fora, matant-ne molts. En segon lloc, amb l'ajut de l'il·lustre marquès de los Vélez,⁷² i del respectable don Alfons de Cardona, almirall aragonès o valencià, amb el seu fill Sanç, i del noble don Ramon de Rocafull i amb el senyor d'Albatera i amb cavallers albatersins i valencians i oriolans, expugnà Oriola, amb un nombre molt petit de soldats d'infanteria. Un cop tota la ciutat estigué convertida en presa dels vencedors, havien mort més de dos mil agermanats, en part al riu, en part per l'espasa. Si hagués viscut més, don Pere Maça fill s'hauria equiparat en aquesta batalla als més il·lustres, guerrer tant en esperit com amb la mà, puix que en una prova pública es mostrà digne de ser tingut com a fill en res indigne del magnànim i invictíssim Pere Maça i de la més íntegra de les dones, la senyora Àngela, germana del que fou il·lustre Serafi, comte d'Oliva, i de l'egregi Querubí. I no menys invictíssim i governador justíssim es mostrà el mateix don Pere Maça pare (és el governador d'aquesta ciutat i part del regne): un cop presa la ciutat, sotmeté a suplici públic fins a cinquanta agermanats,⁷³ complint amb el seu càrrec de governador.

[22r] I no s'ha de silenciar el noble i magnànim cavaller don Ramon de Castalla,⁷⁴ el qual, nascut de l'antiga família dels Lladró, perseguí els lladres⁷⁵ agermanats amb armes i un

72. Pedro Fajardo y Fernández de Córdoba, tercer marquès de Los Vélez, comanador major de Sant Jaume. El 1572 es casà, a Barcelona, amb Mencia de Requesens i Zúñiga, filla de Lluís de Requesens. Morí el 1579.

73. Martí de Viciana rebaixa la xifra a quaranta (E. Duran, *Les Germanies*, p. 193).

74. Ramon Lladró i Rocafull, baró de Castalla i de la Font de la Figuera. Casat amb Lluïsa de Vic. Morí després del 1548.

75. Joc de paraules entre *Latro* (llatinització del cognom «Lladró») i *latro* (que en llatí vol dir «lladre»).

acerrimis adeo est odiis insectatus et armis, ut saeuio-rem hostium neminem habuerint germani latrones, ipso Raimundo Latrone in eadem pugna Oriolana.

Nixa est proregem: Vbi pro omnibus egit equitibus, consequenter causam ostendit quare germani in equites omnes, et magnates irruerint: scilicet effrena praedandi atque dominandi cupidine, quod a principio patuit, quum non rationabili satis ex causa factionis principes in Cheluam praedonum cuneos non nisi ad praedandum miserunt, prius in urbe dirutis Cheluae uicecomitis aedibus. Vnde in licentio-rem prorumpentes audaciam, quasi iam sine controuersia effecti omnium domini, regium urbis rationalatus munus cuidam plaebeio, cui nomen Caro fuit, dederunt, procurationem uero Paternae atque Beniguazirii tradiderunt Sorollae, lanae textori, omnium germanorum ineptissimo. Atque inde non satis isthaec esse putantes ad insaniae suae cumulum, et totius reipublicae extremam futuram iacturam, regia atque generalia ciuitatis uectigalium amouerunt iura. Vnde ciuitas obaerata in hunc usque diem luget. Verum enimuero non haec tanti facerem, nisi eodem tempore in id infandae non tam crudelitatis quam impietatis execrandae impiissimi prorupissent, ut ualido horrendoque citato perditissimorum tumultu, immanissimi

odi fins a tal punt acèrrim que els lladres agermanats no conegueren ningú de més ferotge entre els seus enemics que el mateix Ramon Lladró a la batalla d'Oriola.

S'esforça a... virrei: com que parla en nom de tots els cavallers, en conseqüència, mostra la causa per la qual els agermanats irromperen contra tots els cavallers i magnats: per un desig desenfrenat de dominar, que fou visible des del començament, quan per una causa no suficientment racional els cabdills de la facció enviaren formacions de lladres a Xelva, només per fer rapinyes, havent destruït prèviament el palau del vescomte de Xelva.⁷⁶ Llançant-se des d'aquí a una audàcia més llicenciosa, esdevinguts ja indiscutiblement senyors de totes les coses, donaren el càrrec reial de racional de la ciutat a un menestral anomenat Caro⁷⁷ i lliuraren la procuració de Paterna i Beneguacil a un tal Sorolla,⁷⁸ teixidor de llana, el més neci de tots els agermanats. I a continuació, considerant que tot això no era suficient per al cúmul de la seva bogeria i per a la perdició definitiva de tota la república, eliminaren els drets reials i generals de la ciutat. Encara avui la ciutat, carregada de deutes, plora per això. Certament no donaria tanta importància a aquests fets si per aquella mateixa època no s'haguessin llançat amb la màxima impietat a un acte no tant de crueltat com de maleïda impietat: en un vigorós i horrible tumult format

76. El vescomte de Xelva Pere Lladró i d'Arinyo, que morí el 1522. Era cosí germà del baró de Castalla Ramon Lladró i Rocafull.

77. Joan Caro, dirigent agermanat, sucrer d'ofici. Un dels dirigents de la revolta, amb Joan Llorenç i Guillem Castellví, dit Sorolla. El 1520 fou elegit racional de la ciutat de València i el juny de 1521 capità general de l'host ciutadana per lluitar contra l'exèrcit del virrei. Deixà, però, el càrrec i intentà arribar a un acord amb l'Infant Enric. Després de la rendició de València (19 d'octubre de 1521) fou empresonat a Salamanca i, per ordre de la virreina Germana de Foix traslladat a València, penjat i esquarterat el 1524 (Guillem Ramon Català, ap. 43, dins E. Duran, *Les Germanies*, pp. 138-139).

78. Guillem Castellví, conegut per Guillem Sorolla. Un dels dirigents de la Germania de València. Fill d'un guardador de porcs. Membre de la primera Junta dels Tretze. El 1520 fou nomenat procurador de la Poble de Vallbona, Benaguasil i Paterna i s'instal·là a Benaguasil. Es passejava sovint per València a cavall, amb patges i lacais, fents jocs de canyes, i era aclamat popularment amb els crits de «Visca lo rei Sorolla». Fou pres el novembre de 1522 i portat a Montesa. Fou mort a Xàtiva el 2 de desembre del mateix any i esquarterat. Guillem Ramon Català afirma, com Anyés, que era teixidor (E. Duran, *Cròniques*, p. 141).

uulneribus multis in urbe confoderint Franciscum quendam cognomento Salinarium complexum sacerdotem sacrosanctum deferentem Eucharistiae sacramentum, quum obsessus a populo tumultuante, in domo cuiusdam Spartarii sacrum Christi corpus iam faucibus recepisset. Tantoque e domo extractum insaniae furore eum debacchantes insecuti sunt, ut et sacerdotem cum sacra eucharistia illum protegentem, non modo uulnerauerint, uerum et in terram cum sacramento deiecerint, nec ante dimiserint quam miserum misericordiam nequicquam adclamantem, trucidarint. Nec quidem ob aliud crimen, nisi quod equitibus esset addictus: falso in eum uulgato commento, quod iussu equitum ignem missurus esset in urbem, quum rationi omnino sit absonum, ut aliquis equitum, licet pessimus, uel cogitauerit ignem in propriam suam domum immittere, sensusque suos insanus cum urbe pariter perire uoluerit.

Proh, pacis tumulus dominandi effraena cupido
 auri, o uirtutum coeca inimica fames,
 quot mala, quot lites, tua quot mortalibus iras,
 quot desert cedes et fera damna, manus!
 Quot trahit, heu, miseros rapidas Phlegetontis ad undas!
 Quot coeli extorres tempus in omne facit!
 His nostra urbs alis male sana leuata duabus
 peruolat in damnum mox ruitura suum.
 Nescia sic pennis casses petit aucupis ales,
 [22v] hamum sic auido piscis et ore petit.
 Hac gemina stimulata fame, hoc geminoque furore
 proregi, inque equites impia bella ciet.
 Fama tuas Didaci surdas non uenit ad aureis,
 ad nomen cuius Gallia uicta tremit?
 Missus hic est Marius uestrum oppeditare Iugurtam,

ràpidament pels més perduts, travessaren barbaríssimament amb moltes ferides un tal Francí, de sobrenom «el Saliner», mentre s'aferrava a un sacerdot que portava el santíssim sacrament de l'Eucaristia, quan, assetjat per un poble en tumult, estava rebent ferit el sagrat cos de Crist a la casa d'un tal Esparça. Traient-lo d'una casa tan important, i lliurant-se al desenfrè amb el furor de la bogeria, el perseguiren, de manera que no només feriren el sacerdot que el protegia amb la sagrada eucarista, sinó que també el tiraren a terra amb el sacrament, i no el deixaren anar abans de matar-lo mentre aclamava en va misericòrdia, dissortat. I això no per un altre crim que per haver estat addicte als cavallers: s'havia divulgat contra ell un fals comentari, que per ordre dels cavallers es disposava a calar foc a la ciutat, essent tanmateix totalment incompatible amb la raó que cap cavaller, fins i tot el pitjor, o bé pensés a llançar foc contra casa seva o bé, embogit en els seus sentits, volgués morir pel foc juntament amb la ciutat.⁷⁹

Oh, túmul de la pau, desig irrefrenable de dominar, fam d'or, oh cega enemiga de les virtuts, quants mals, quants plets, quantes ires porta als mortals la teva matança, i quants mals salvatges, la teva mà! Quants dissortats, oh, porta a les ràpides onades del Flegetont! Quants desterra del cel per sempre més! La nostra ciutat, malalta i enlairada amb aquestes dues ales, vola precipitant-se ràpidament cap al seu dany. Així, inconscient, talment un ocell, demana xarxes de caçador per a les seves plomes, [22v] demana un ham de peix amb una boca àvida. Estimulada amb aquesta doble fam, amb aquest doble furor, fa la guerra, impia, al virrei i als cavallers. ¿No arribà a les teves sordes orelles la fama de Diego,⁸⁰ al nom del qual tremola la Gàl·lia vençuda? Fou enviat com un Mari per enfrontar-se

79. L'incident no és aportat ni per Guillem Ramon Català ni per Miquel Garcia. Martí de Viciana el recull possiblement del mateix Anyés, i afegeix que Joan Llorenç, que intentà evitar la mort, morí del disgust (*Crònica*, IV, 123-124).

80. Diego Hurtado de Mendoza, fill del cardenal Mendoza i germà del marquès de Cenete. Era virrei de València. S'havia distingit combatent els francesos a Nàpols, a les ordres del Gran Capitán Gonzalo Fernández de Córdoba. És comparat després amb Mari i amb Pompeu.

oppetet hoc uester dux Catilina duce.
 Fortia Pompeius Sertoria in arma secundus,
 uestra hic est missus reddere colla iugo.
 Talem ergo ac tantum stolido temeraria nixu
 ausa es ad interitum quaerere marte ducem,
 scilicet Augusto quasi non demissus ab alto
 uenerit huc populis reddere iura tuis
 dextra huius Latios multo nec sanguine campos
 tinxerit, atroces fuderit atque duces?
 Ausu eadem simili rutilas extinguere leto
 Scintillas nixa est haec, Seraphine, tuas.
 Sed tua ni pietas obstaret, nescia flammam
 accendit, qua olim facta fauilla foret.
 Sic neque Gandensi, tibi neue Alphonse pepercit,
 at contra stimulum fixit inepta pedem.
 Nam quid profuerit, tecum, non falsa Saguntum
 facti testis adest, sit malefida licet.

Fama tuas Didaci: Vt ad laudes inclyti Alphonsi Segobriæ ueniat, Didacum Mendocium iterum laudat, quem Cantalicus inter illustres duces magni Gonzalbi Fernandis in opere de bis capta Parthenope connumerauit, cuius magna fuit spes apud nostros. Qui, quum cruentus ab omnibus germanis formidaretur cunctatione et clementia nimia, nescio utrum ea quam Scipio habuit apud Numantinos, nostros germanos lepores, rabidos effecit leones.

Marius quis fuerit, quis Iugurta atque Catilina Salustii scriptis notius est, quam necesse sit ut hic referatur. Quis item Pompeius cognomento magnus, quis item et quantae honestatis, abstenitatis, animi atque uirtutis fuerit Sertorius apud Hispanos, in quem Senatus Romanus Pompeium pene adolescentem misit, et non proconsulem, sed proconsulibus nominauit, tam eleganter quam copiose Plutarchus retulit in uita utriusque, Sertorii atque Pompeii.

al vostre Jugurta,⁸¹ el vostre cabdill Catilina s'enfrontarà a aquest cabdill.⁸² En segon lloc, Pompeu fou enviat contra les armes sertòries per subjectar els vostres colls al jou. Així doncs, t'has atrevit, temerària, amb un esforç estòlid, a reptar el virrei a una guerra a mort, com si no hagués vingut aquí, enviat per l'alt August,⁸³ a tornar els drets als teus habitants, com si no hagués tenyit amb molta sang els camps del Laci amb la seva mà dreta, i no hagués foragitat els terribles capitosts? Amb un afany semblant s'ha esforçat Serafí, a extingir fins a la mort les teves centelles. I si no s'hi hagués oposat la teva pietat, hauria encès inconscientment la flama, amb la qual hauria estat reduïda a cendres ja fa temps. Així, no estalvià ni el de Gandia⁸⁴ ni a tu, Alfons, sinó que, contràriament, clavà el peu contra l'agulló. Car la no falsa Sagunt, tot i que sigui infidel, és testimoni de fins a quin punt es beneficià amb tu.

La fama de Diego a les teves: per a lloança de l'inclit Alfons de Sogorb, torna a lloar una altra vegada Diego de Mendoza, el qual Cantalici comptà entre els il·lustres capitans del gran Gonzalo Fernandez en l'obra sobre les dues vegades presa Pertènop; fou un gran motiu d'esperança entre els nostres. Essent temut pels agermanats per la seva crueltat, amb una lentitud i clemència excessives –no sé si amb aquella que tingué Escipió prop dels numantins– convertí els nostres agermanats en llebres, en féu lleons rabiosos.

Qui fou Mari, qui fou Jugurta i Catilina, és massa conegut en els escrits de Sal·lusti, perquè sigui necessari de contar-ho aquí. Qui fou Pompeu, de cognom el gran, com fou Sertori i de quanta honestat, abstinència i virtut prop dels hispans, al qual el senat romà envià Pompeu gairebé adolescent, designant-lo no procònsul, sinó cònsul únic, Plutarc ho conta amb tanta elegància com abundor a les vides respectives, la de Sertori i la de Pompeu.

81. Jugurta: al·lusió a Vicent Peris. Vegeu més endavant.

82. Catilina: al·lusió, potser, a Joan Llorenç.

83. L'alt August, és a dir, l'emperador Carles V.

84. Joan de Borja, duc de Gandia, pare del futur Sant Francesc de Borja.

Sic neque Gandensi: In hunc maxime lymphatica germanorum prorupit insania, agentibus nonnullis Gandiae inquilinis, qui apud tredecim uiratum male se habitos ab ipsius Gandiae duce conquesti [23r] totam in eum germanorum uel praedonum factionem adeo commouerunt, ut multa eius factionis millia contra eundem ducem expediuerint, non ad pugnandum, sed ad praedandum, quos in plataea atque atrio diui Francisci coactos, precarius ciuitatis sacerdotum conuentus, qui cum crucibus pullis opertis uelis et sacro Eucharistiae sacramento, misericordiam acclamantium aduenerat, reuocare a tanto totius regni excidio non potuerit, contra conclamantibus illis «iustitiam». Vnde armis atque tormentis, signisque ac tympanis urbem egressi sunt structi cunei, sub duce ac imperatore Caro. Qui cum ciuibus optimis, qui iam tunc rempublicam praecipitem ruere in omnem ruinam prospiciebant, consultius urbem eos egredi permiserunt, quum continere nequirent, ne ciuitatis templorumque conuerterentur ad praedam.

Hoc igitur dolorum initium ac totius regni excidii. Primum enim egressi germani praedonum cunei, bombis arcem Coruariam impugnare adorti, quae illustris Gandiae ducis dominatus est, hoc profecerunt (arcem contra propugnante cum paucis magnanimo Petro Lodouico, scribarum Setabentium ex equestri familia nato diui Ioannis Baptistae Rhodio comendatario) quod misere periere permulti.

Així ni per al de Gandia: Especialment contra aquest esclatà la limfàtica bogeria dels agermanats, amb l'esperonament d'alguns habitants de Gandia, els quals, queixant-se prop de la Junta dels Tretze d'haver estat maltractats pel propi duc de Gandia, [23r] mogueren contra ell tota la facció dels agermanats o de lladres, fins a tal punt que molts milers d'aquesta facció feren una expedició contra el mateix duc, no pas per lluitar sinó per rampinyar; ni una reunió dels sacerdots de la ciutat, que havia vingut per pregar amb creus, vestits amb els vels negres i amb el sagrat sacrament de l'eucaristia i demanant misericòrdia no els pogué apartar d'una tan gran destrucció de tot el regne, mentre ells, per la seva banda, cridaven «justícia!», aplegats a la plaça i al pati de Sant Francesc. Amb armes i projectils, amb estandards i tambors, sortiren de la ciutat formacions instruïdes, sota el capità i governador Caro.⁸⁵ El duc amb els ciutadans honrats que ja aleshores s'adonaven que la república es desmoronaria precipitant-se a una ruïna total, els permeteren molt sàviament sortir de la ciutat, en no poder contenir-los, per tal que no convertissin en objecte de rapinya la ciutat i els temples.

Aquest doncs fou l'inici dels dolors i de la destrucció de tot el regne. En primer lloc, sortiren les formacions agermanades de lladres, que es proposaven atacar amb bombes el castell de Corbera, que és un domini de l'il·lustre duc de Gandia, i aconseguiren (mentre, en canvi, defensava el castell, amb pocs, el magnànim Pere Luís, nascut de la família dels cavallers Escrivà, de Xàtiva, comanador de l'ordre de Sant Joan Baptista) que moltíssims morissin miserablement.⁸⁶

85. L'afer de l'agermanament de vint-i-dos homes de Gandia és explicat breument pel notari Miquel Garcia (E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, p. 340) i detalladament per Martí de Viciana, seguint el fil d'Anyés (*Crònica*, IV, ff. 134-135, 138v-139v). Fou els mesos de maig i juny de 1521.

86. La narració de l'atac contra el castell de Corbera és recollida i ampliada per M. de Vicina (*Crònica*, IV, ff. 141v-142). El comanador de Sant Joan Pere Lluís Escrivà era el poeta escriptor en castellà, que firmava sempre «el comendador Escrivá». Autor de poesies publicades al *Cancionero General* d'Hernando del Castillo en les edicions de 1511 i 1514, possible autor de la novel·la *Questión de amor* (València, 1513). Passat a Nàpols, com expert en artilleria militar intervingué en la fortificació de Nola i Càpua i, després del castell de Sant Elm de Nàpols. Fruit d'aquesta activitat fou el seu curiós diàleg *Apología en excusación y favor de las fábricas del reino de*

Reliqui uero pauore adeo consternati fuere, ut si tunc prorex a Gandensi duce comiteque Oliuae uallem Alphan digam e Dianio oppido aduocatus, germanos adortus fuisset, Coruariam, ut diximus, arcem impugnantem, pugna leuissima profligasset, ut opinio publica multorum fuit. Nam adeo opinione proregis exercitus, metu omnes fuerant germani perculsi, ut iam non nisi ad fugam prospectarent. Verum mutarunt tunc spem, quum rescirent proregem non modo pugnam retractasse, sed etiam pedem retraxisse. Repetisset tunc quidem Dianium, nisi Oliuae reuocasset comes abeuntem. Vel hoc proretria prorex fecit, uel ut multi dicebant, timiditate, quoniam se peditibus non fidebat satis.

Tamen hoc scio sinistro factum nostro fato, ut hinc germani animum, quem nostri uisi sunt amisisse, resumpserint. Recepti hinc itaque Setabi, arcem tormentis igneis adeo acri diuturnaue pugna impugnarunt, sub quodam Vrgelesio duce (qui ab arce ignito percussus globo in brachio interiit) ut compulsi, qui arcem propugnabant, se germanis arcemque in deditionem dederunt, accepta fide ut hinc se incolumes abire sinerent, quam quidem fidem perfidi statim fregerunt. Nam bellacem equestrem uirum Crispinum uix urbe egressum, multis confossum uulneribus, cum quodam eius comite interemerunt.

Atque hoc factum fuit, quando prorex ualle egressus Alphan digam, suppetias laturus arci, iter ad Beniganim, atque inde ad Beniadiarum uallis Albidae cum exercitu flexit, quod

La resta quedà de tal manera consternada per la por, que si aleshores el virrei, cridat pel duc de Gandia i pel comte d'Oliva a la vall d'Alfàndec des del castell de Dénia, s'hagués proposat atacar els agermanats que, com hem dit, impugnaven el castell de Corbera, els hauria abatut amb una lleugeríssima batalla, com opinaren molts públicament. Car en opinió de l'exèrcit del virrei tots els agermanats haurien estat esfondrats fins a tal punt que ja no haurien pretès altra cosa que fugir. Certament canviaren l'esperança quan s'assabentaren que el virrei no només s'havia retractat de la lluita, sinó que també se n'enretirava. Hauria atacat Dénia, si no l'hagués fet retrocedir el comte d'Oliva mentre se n'hi anava. Això ho féu el virrei sigui per prudència sigui, com deien molts, per por, ja que no confiava suficientment en la seva infanteria.

Tanmateix sí que una cosa s'esdevingué pel nostre fat sinistre, i és que els agermanats recobressin l'ànim que els nostres havien demostrat perdre. Enretirant-se d'aquí, els de Xàtiva atacaren el castell amb projectils de foc en una llarga lluita i amb tant d'ímpetu, sota el comandament d'un tal Urgellés (el qual morí ferit al braç per una bola de foc des del castell), que aquells que defensaven el castell foren obligats a lliurar-se als agermanats ells mateixos i la ciutadella, havent rebut la promesa que els deixarien sortir d'allí incòlumes, la qual promesa trencaren immediatament amb perfídia. Car mataren Crespí, un cavaller valerós, quan a penes havia sortit de la ciutat, travessant-lo amb moltes ferides, i un que l'acompanyava.⁸⁷

I això es produí quan el virrei, sortint de la vall d'Alfàndec per portar ajut al castell, prengué amb el seu exèrcit el camí cap a Benigànim, i d'aquí a Beniatjar, a la vall de l'Albaida,

Nápoles, publicat el 1538 (M. de Riquer, «Los escritores mossèn Joan Escrivà y el Comendador Escrivà», *Rivista de Filologia Romanza «Cultura Neolatina»*, Roma, 1993, pp. 85-113; E. Duran, «Realitat i ficció en la novel·la castellana *Questión de amor*, València 1513», *BRABLB*, XLV, 1995-1996, pp. 389-407).

87. La presa del castell de Xàtiva pels agermanats fou un fet important perquè hi estava presoner el duc de Calàbria Ferran d'Aragó. Tots els cronistes de les Germanies en parlen, encara que suscintament. M. de Viciano (*Crónica*, IV, ff. 153v-154) segueix l'ordre de la relació d'Anyés. El fet tingué lloc el 3 de juliol de 1521.

germanis maiorem audaciam peperit. Hoc namque germanus, captaque Setabis arce, factus proteruior, statim ut Vrgilesio suffectus est Vincentius Peres, exercitum traduxit Albaidam, ubi castrametatus, adspiciente Beniadiari proregis exercitu ad milliaria duo: Belgidae areas triturbant, purgatoque grano palleas incenderunt, non multo [23v] absque nostrorum contemptu.

Erat tunc medius Iulius, ubi paucis exactis diebus utrique exercitui certus uenit nuntius, Alphonsum uidelicet inuictissimum Segobriae ducem insigni uictoria inter Saguntum et Almenaram deturbasse exercitum Valentinum, ut paulo post fusius enarrabitur. Quo quidem nuntio nihil animo consternati germani. Nostris autem (quoniam locus omnis erat anfractuosus, tumultuosusque atque omnino equestribus ineptus cohortibus) uisum omnibus fuit, ut Gandiae, quae ad duo triaue germanica milliaria ab hinc distat, se reciperent, perterritos eo nuntio, autumantes minime se sequuturos germanos. Quos tamen sua fefellit opinio. Nam abscessum equitum, metum putantes, audaciores effecti, actutum sequuti, castrametati sunt inter diui Hieronymi coenobium et arcem Palmae. Quibus quum armis occurrere proregis decreuisset exercitus, ne se obsidione arctarent Gandiae, ipso diluculo diei diui Iacobi quo egressuri fuerant phalanges Bethicae, qui maior erat peditum numerus, manifestum prodicionis dederunt praegnosticum, non paruo citato tumultu, stipendium adhuc non emeritum extorquentes. Eo tandem tumultu sedato, sinistrum futurae cladis omen, equestris antesignanus ipsius Gandiae ducis dedit. Nam quum oppidi portam egrederetur, hastam uexilli in portae superliminari impingens infregit.

la qual cosa engendrà entre els agermanats una audàcia major. Car l'agermanat, un cop pres el castell de Xàtiva, esdevingué més impetuós, i així que Vicent Peris substituí Urgellés, portà l'exèrcit a Albaida, on acampà, essent així que l'exèrcit del virrei tenia a Beniatjar una vista de fins a dos mil passos; els bèlgides⁸⁸ destrossaven les eres i en cremaren la palla, un cop n'havien tret el gra, [23v] no sense un gran menyspreu cap als nostres.

Era mig juliol, quan al cap de pocs dies vingué un missatger a cadascun dels exèrcits, dient que Alfons, l'invictíssim duc de Sogorb, havia abatut l'exèrcit valencià en una insigne victòria entre Sagunt i Almenara,⁸⁹ com es narrarà amb més detall més endavant. El missatge no consternà gens l'ànim dels agermanats. A tots els nostres, en canvi (tenint en compte que el lloc era totalment sinuós, muntanyós i totalment inadequat per a les tropes de cavalleria) els semblà convenient refugiar-se a Gandia, que dista dos o tres mil passos germànics d'allí, pensant que els agermanats, aterrits per aquest missatger, no els seguirien; tanmateix, els enganyà la seva opinió. Els agermanats, tenint en compte l'allunyament dels cavallers i llur temor, esdevingueren més audaços i els seguiren immediatament, acampant entre el monestir de Sant Jeroni i el castell de Palma. Quan l'exèrcit del virrei decretà als nostres que acudissin amb armes, per tal que no es veiessin reduïts en l'assetjament de Gandia, a la mateixa albada del dia de Sant Jaume, en el qual havien de sortir les falanges bètiques, que tenien un major nombre de soldats d'infanteria, donaren un senyal manifest de traïció, arrancant per la força un sou encara no guanyat, havent provocat un tumult no pas petit. Un cop calmat finalment aquest tumult, el cavaller que portava la bandera del mateix duc de Gandia donà un sinistre presagi de la futura derrota. Car en sortir pel portal del castell, trencà el pal de la bandera xocant contra el revoltó de la porta.⁹⁰

88. Bèlgides, de la localitat de Bèlgida.

89. La victòria reialista d'Almenara, del 18 de juliol de 1521.

90. L'incident de la bandera és explicat també per Guillem Ramon Català (E. Duran, *Cròniques*, p. 214).

Vbi tandem uentum fuit ad locum pugnae, suasque uterque exercitus instrueret acies, is cui sulphurea commissa classica fuerant, nostros bombos inscitia, uel certe, ut fama fuit, proditionis industria, in aera exonerabat. Secus germanorum tonitrua per medios equites flammantes mittebant globos, non multa sine nostrorum equitum strage. Quumque equestres cunei irrumpere in germanas phalanges gestirent, infida Bethicorum proditio patuit. Nam ilicet facie uersa ad praedam Gandiae toto impetu equites deserentes cursum uerterunt. Quos et sequuti sunt pene reliqui pedites omnes. Vbi quum equites quod futurum erat prospicerent, meliori decreuere consilio, pedem prudenter referre, quam insolenter perire.

Prorex Dianium, dux, necessitate compulsus, ut parenti suae sororique ac filiis suis succurreret, petiuit Gandiam. At Seraphinus Oliuae comes, immotus in sua statione cum suis manens, bomborum ignitos globos aduersariorum impavidus quum inuicto spectaret pectore, diu ac multum a suis multisque equitibus amicis persuasus, ut fortunae cedens, reliquam regni uitam seruaret: alioqui fore ut omnia simul uno collapsu perirent. Hortatu tandem, non periculo, motus, Oliuam maturo gradu petiuit, ubi prudens perpendens, Dei sed iusto permissu haec omnia fieri ad conterendum omnium fastum (quoniam tunc libera erat potestas tenebrarum): ubi nullum usquam patebat effugium, nullum erat tantorum malorum remedium, nisi in solo abscessu. Consulto, lymphatico debacchantium cedere furori maluit, quam insolenter contra impetum furentis fortunae impar frustra luctari. Inde igitur cum [24r] tota sua domo Dianii se recepit, cum ipso prorege, cum Gandiae duce, cumque domino Petro Maza, reliquisque equitibus. Quo quidem omnes tanquam tutiori se loco

Quan hom arribà al lloc de la lluita, i cada exèrcit instruïa les seves formacions, aquell al qual havien estat lliurades peces d'artilleria, descarregava als aires bombes contra els nostres, sigui per desconeixement o bé certament, com es contà, per l'obra de la traïció. Les canonades dels agermanats llançaven boles de foc pel bell mig dels cavallers, no sense una gran matança dels nostres cavallers. En desitjar vivament les formacions de cavallers irrompre contra les falanges agermanades, quedà palesa la traïció infidel dels bètics.⁹¹ Car immediatament, amb la cara girada cap a la rapinya de Gandia, abandonaren els cavallers i canviaren de rumb amb tot el seu ímpetu. Pràcticament els seguiren tots els altres soldats d'infanteria. Quan els cavallers veieren el que passaria, acordaren que era millor retirar-se prudentment que morir sense vergonya.

El virrei s'adreçà a Dénia; el duc, empès per la necessitat, ho féu a Gandia per assistir a la seva mare, la seva germana i els seus fills. Per la seva banda, Serafi, el comte d'Oliva, com que romania amb els seus, sense moure's de la seva estació, i contemplava impàvid i amb un pit invicte les bales de foc dels adversaris, fou persuadit llargament i profusament pels seus i per molts cavallers amics que, cedint a la fortuna, conservés per al regne el que li restava de vida: altrament, s'esdevindria que totes les coses es destruirien a la vegada amb un sol esfondrament. Mogut per l'exortació, no pas pel perill, s'adreçà a Oliva amb un pas precipitat; allí, amb prudència i sospesant cada cosa, tot i que amb el just consentiment de Déu, s'esdevingué tot això per destruir la supèrbia de tothom (car aleshores era lliure el poder de les tenebres), atès que allí no hi havia cap possibilitat de fugida tampoc no hi havia cap remei per a tan grans mals, excepte només en l'allunyament. Preferí cedir al furor limfàtic dels agitats que lluitar insolentment i en va contra l'atac desigual de la fortuna furiosa. Per aquest motiu, doncs, [24r] es refugià a la seva casa de Dénia, amb el mateix virrei, amb el duc de Gandia, amb don Pere Maça i amb els altres cavallers. Tots s'havien refugiat en aquest lloc,

91. Bètics: castellans de Requena segons Guillem Ramon Català (p. 217).

receperant; inde, si par esset, occursuri germanis, qui opulentissimis Gandiae atque Oliuae exuuiis rapacissimi praedones incumbebant. Verum quoniam omnia eluxata erant, nec prorox ipsis fidebat Dianiis, quos anno integro expertus fidissimos fuerat, abire hinc naui decreuit, quam ad hoc iam olim paratam habebat. Persuasu tandem Oliuae comitis, omnes Peninsulam adnauigarunt, omnium tamen uitae extremo periculo, alimentorum et aquae summa penuria. Dominus tamen Petrus Maza cum suis inde Almansam, Rhodericus Corella cum suis Consentaniam, Alphonsus Cardonius almirans, nonnullis comitatus equitibus contendit Ondaram, inde Murlam, unde uallem Guadalestam, hinc e Cofrida noctis inter coecam caliginem praetergredientes torrentem quem *Pegnaquilae*, uulgo *Canalem* adpellant; euadentes Alcoianos, multo numero nos persequutos, praeterlegimus Ibin; inde Castaliam, tandem saxum Bilenae peruenimus, non minori stimulati siti quam fame.

Tertia pars Saguntinam pugnam refert, et inclytam inuictissimi Alphonsi Segobriae ducis uictoriam

Ter denos pro rege equites dux arce Sagunta
 ipse sua tutos iusserat esse fide.
 Ecce Saguntini germana perciti Erynne,
 (perfida quibus est prisca abolita fides)
 inuadunt arcem, expugnant, patrios uelut hostes
 bis quinque ac septem turba cruenta uiros,
 orantes ueniam lachrymis, uitamque precantes
 ut rabidi perimunt, dilaniantque canes.

ja que era més segur; des d'aquí, si els era possible, anirien a l'atac dels agermanats, que es dedicaven com a bandolers rapacíssims als botins opulentíssims de Gandia i d'Oliva. Com que totes les coses portaven dol, i el virrei no es fiava dels propis habitants de Dénia, que havia conegut totalment fidels durant tot un any, decidí sortir-ne en la nau, que ja des de feia temps tenia preparada a tal efecte. Amb la persuasió del comte d'Oliva, tots navegaren cap a Peníscola, per bé que amb un extrem perill de mort, i amb una extrema penúria d'aliments i d'aigua. Finalment, don Pere Maça anà amb els seus des d'allí a Almansa; Roderic Corella, amb els seus, a Cocentaina; l'almirall Alfons de Cardona, acompanyat d'alguns cavallers, a Ondara, d'allí a Murla, d'allí a la vall de Guadalest, d'allí des de Confrides, avançant entre la cega boira de la nit a través d'un torrent que anomenen popularment «canal de Penàguila»; sortejant els alcoians que, en gran nombre, ens perseguien mentre fugíem, deixem de banda Ibi; d'allí arribem a Castalla, i finalment a la roca de Villena, estimulats no menys per la set que per la fam.⁹²

La tercera part conta la batalla de Sagunt i l'inclita victòria de l'invictíssim Alfons, duc de Sogorb

El duc, en nom del rei, havia ordenat a trenta cavallers que es refugiessin al castell de Sagunt, perquè estiguessin segurs sota la seva fidelitat. Heus aquí que, excitats per l'Erínia agermanada de Sagunt (amb la perfídia d'aquells per als quals s'ha abolit l'antiga fidelitat) envaeixen el castell, l'expugnen, i en una confusió cruent maten disset homes, patris o enemics, que demanaven perdó amb llàgrimes, que imploraven viure, i els esquarteren com gossos rabiosos.

92. La relació de la victòria agermanada de Gandia segueix la més detallada feta per Guillem Ramon Català (E. Duran, *Cròniques*, pp. 203-229). Tingué lloc el 25 de juliol de 1521.

Terdenos pro rege equites: Necessitate carminis numerum posuit minorem, hoc est, triginta, quum octo et triginta fuerint ex Saguntinis regi fidissimis. Non tamen equites omnes: a nobiliori enim parte totum appellauit. Hii, siquidem uidentes germanorum insaniam indies crescere, atque nihil usquam tutum fidis fore, consilio, ut ferebatur, habito cum Alphonso duce Segobriae, ut tutiora fierent iura regia, in arce se receperunt. Quibus et idem dux laturum se promisit suppetias, ubi opus foret. Qua quidem spe freti, [24v] nihili facientes *germanorum potentiam*, ex arce quot horis oppidanos cum probris, tum ignitis globis, insolentius forte quam temporis fortunae esset, laccessabant, quum nemo qui sapit debeat extra articulum extremae necessitatis irritare se potentiolem ad pugnam. Vnde malo eorum fato contigit, sacro die natiuitatis diui Ioannis Baptistae, ut igneo tonitru optimum quendam interemerint oppidanum. Quod quidem reliquos omneis ad iram adeo acerrime instimulauit, ut actutum arma corripientes, eis auxiliantibus Puteolanis, arcem ipsam acri ideo pugna adorti sunt, ut intra sesqui diem ui expugnarint. Quod quidem non tam facile obtinuissent, si uiginti non deseruisset arcem. Videntes enim sese a tanto hostium impetu atque numero tueri non posse, consilio communi habito, quum decem et octo decreuissent ante mori quam germanis arcem deserere, his relictis reliqui fune se demittentes e muro nocte fuga euaserunt. Quum igitur, ubi dies illuxerat, decem et octo qui remanserant impetum inimicorum sustinere nequirent, superati, non quidem uicti, omnes uiriliter occubuerunt, praefecto arcis dempto, qui quum fide atque animis haberetur insignis, a sacerdote sacramentum Eucharistiae deferente protectus, euasit sospes. Is autem fuit generosus Ioannes Sanfeliuus. Occubuitque generosus Emanuel Sparsa, eiusdem fidei atque animi, quem crudeliter iugularunt. Post quem pari crudelitate duos praefecti arcis fratres adolescentes imbelles iugularunt, Casparem, annos natum quindecim, et Galceranum, annorum tredecim, altari sacelli eiusdem arcis haerentes, et uitam

Trenta cavallers en nom del rei: Per necessitats de mètrica, consta un nombre menor, és a dir, trenta, quan en realitat foren trenta-vuit d'entre els saguntins més fidels al rei; igualment, no tots eren cavallers, però designa el tot a partir de la seva part més noble. Aquests, com que veien que la bogeria dels agermanats creixia dia a dia, i res no era segur als fidels, havent-se produït, segons que es deia, una reunió amb Alfons, duc de Sogorb, es refugiaren al castell, per tal que esdevinguessin més segurs els drets de la ciutat. El duc els prometé que els ajudaria, quan en tinguessin necessitat. Empesos per aquesta esperança, [24v] tenint en poc el poder dels agermanats, atacaven sense parar des del castell els veïns amb ignomínies, després amb boles de foc, de forma segurament més insolent del que corresponia a aquella conjuntura, ja que ningú que estigui en els seus cabals, excepte en un moment d'extrema necessitat, no s'ha d'excitar per a una lluita més poderosa. S'esdevingué doncs que, per a mal fat per a ells, el sagrat dia del naixement de Sant Joan Baptista mataren tots els veïns honorats, com un tro de foc. Aquest fet estimulà tota la resta a una ira fins a tal punt acèrrima, que immediatament, empunyant les armes, ajudats pels habitants de Puçol, atacaren el castell amb una lluita tan cruel, que l'expugnaren amb força durant sis dies. Això no ho haurien obtingut tan fàcilment si no haguessin desertat del castell vint cavallers. Car veient que no es podien protegir d'un atac i nombre tan gran d'enemics, celebraren un consell en comú i, en decretar divuit que abans moririen que no lliurarien la ciutadella als agermanats, els altres els abandonaren i, baixant de la paret amb una corda, es donaren a la fuga de nit. En lluir la llum del dia, els divuit que havien romàs, no pogueren resistir l'atac dels enemics i superats, no pas vençuts, sucumbiren tots virilment, havent perdut l'alcait del castell el qual, en ser considerat insigne per la seva lleialtat i el seu ànim, en sortí sa i estalvi, protegit per un sacerdot que portava el sacrament de l'eucaristia. Fou aquest el generós Joan Santfeliu. I sucumbí el generós Manuel Esparça de la mateixa lleialtat i ànim, ja que el degollaren cruelment. Després d'aquest, amb una crueltat semblant, degollaren dos germans de l'alcait del castell, adolescents i no guerrers, Gaspar, de quinze anys, i Galceran, de tretze, mentre s'arrapaven a

lachrymis orantes. Quorum cruoris nota, ut tunc certo relatu accipi, multa aqua aboleri non potuit. Qui forte (sicut in Chaym innocens sanguis Abelis) ut in truculentos tam immanis feralisque facinoris actores, innocuus innocenter effusus clamaret, remansit indelebilis.

Quod autem in tali periculi articulo excellentissimus dux Alphonsus, amicis et regis fidissimis suppetias non adtulerit, inopina citissimaque expugnatio arcis effecit (quae intra sesqui diem, id est, horas octo et decem coepta atque peracta fuit). Tum impedimento fuit absentia ipsius ducis, qui illo eodemque tempore a fidissimis Ondae accitus, paucissimis, sed magnanimis comitatus equitibus, paruaque peditum copia, regio iugo rededit Villam Realem, Castulonem atque Borrianam, oppida munitissima quae sese ultro in deditionem ei dederunt, sed non antequam, deturbata germana phalange, captum eius ducem Michaelem Stellesium, a tredecim uiratu Planam ad firmandos Planenses germanos missum, dux ipse cum nonnullis aliis apud Castulonem publico affecit suplicio. Habuit autem ipse dux Alphonsus ex equestri ordine fidissimos ubique, atque in omnibus magnanimos comites, quos omneis iure dixeris, Furios Camillos, Metellos, Coruinos, Torquatos, Decios, Papyrios, Dentatos, Fabricios, Fabios, Pyrrhos, Marcellos, Flaminios Aemiliosque. Sequuti sunt igitur ubique [25r] ducem ipsum Alphonsum Iacobus Franciscus Ferrarius, Valentinus propraetor, genere nobilis, tam praeclarus moribus quam animis et bello insignis. Quem nihil impar sequitur nobilis Rhodericus Mognocius, qui inter primos pugna Saguntina fuit praesignis. Verum quoniam singulorum si merita enarrare uoluerimus, in infinitum procederet opus, nudo nomine quemque inde ponemus, non suo ordine, sed ut quisque occurret. Quorum primus occurrit Honoratus Olphus a Prochita, Ioannes Boilus Arenosius, Ioannes Mercator Zabata, filius domini Argiritae,

l'altar del santuari del mateix castell i demanaven amb llàgrimes de continuar vivint. La marca de la seva sang, segons vaig sentir aleshores en una narració certa, no pogué ser esborrada ni amb molta aigua. Aquesta (com la sang innocent d'Abel contra Caín) romangué indeleble, per tal de clamar inofensivament, amb la seva mort innocent, contra els truculents realitzadors d'un crim tan monstruós i ferotge.⁹³

La manca de recursos i la rapidíssima expugnació del castell (fou començada i acabada en tres quarts de dia, és a dir, en divuit hores) provocà que l'excel·lentíssim duc Alfons no ajudés als amics i als més fidels al rei en una situació tan perillosa. En aquestes circumstàncies, fou un impediment l'absència del duc, que acollit en aquell temps pels pocs d'Onda que li eren més fidels, però acompanyat per magnànims cavallers, amb un petit grup de soldats d'infanteria, tornà al jou reial, Vilareal, Castelló i Borriana, uns castells fortificadíssims, els quals es lliuraren a ell voluntàriament, tot i que no abans que, abatuda la falange agermanada, el mateix duc, juntament amb alguns altres, sotmetés a un suplici públic a Castelló el cabdill de la Germania, Miquel Estellés, enviat a la Plana per la Junta dels Tretze per reforçar els agermanats de la Plana. El mateix duc Alfons tingué companys fidelíssims i magnànims d'entre l'estament militar arreu i per a totes les circumstàncies, els quals caldria anomenar amb ple dret Furis, Camils, Metels, Corvins, Torquats, Decis, Papiris, Dentats, Fabricis, Fabis, Pirrus, Marcells, Flaminis i Emilis. Seguiren doncs arreu [25r] el duc Alfons, Jaume Francesc Ferrer, governador general de València, de noble llinatge, tan il·lustre de costums com d'esperit i insigne en la guerra. El segueix, en res inferior, el noble Roderic Munyós, que fou molt insigne entre els primers a la batalla de Sagunt. Com que si volguéssim narrar els mèrits de cadascun, la nostra obra s'estendria fins a l'infinit, posarem a partir d'aquí cadascú pel seu nom, no pel seu ordre, sinó a mesura que ens vingui al cap. El primer és Honorat Olf de Pròixita, Joan Boil Arenós, Joan Mercader Sabata, fill del

93. La mort de Manuel Esparça, l'alcait Joan Santfeliu i els seus dos germans Gaspar i Galceran és confirmada per Guillem Ramon Català (E. Duran, *Cròniques*, pp. 201-202).

qui Saguntina pugna strenue pugnans ignita percussus glande in inguine, Almenarae sancte uitam finiuit; Lodouicus Carrocus, filius praeclarissimi domini Lodouici Carrocii, quaestoris prouincialis Valentini regni; item Hieronymus Carrocus et Petrus frater eius; Guillelmus Montacutus, diui Iacobi commendatarius, pugna Saguntina praeclarus; Ioannes item scribarum familiae primas, regius computum questor, uulgo *magistrum rationalem* adpellant; Ramstonius Vesiana, praetor Planae; Michael Sanchius Dalmaus, regis quaestor aerarius; Saera, filius Onophrii Saerae; Petrus Lodouicus Almunia, Saguntina etiam pugna insignis. Nec eo inferiores eius ex fratre nepotes Hieronymus, eiusque frater Symon Peres, qui eadem pugna Saguntina strenue pugnans uulnus in pede recepit. Nihilo etiam inferiores ducem eundem sequuti sunt Lodouicus Masconius, cognomento *surdus*, Balthasar Sorellius, Albalati dominus, Lodouicus Margaritus, Vincentius Exarchus, cum filio Michaele, Ioannes Lodouicus Valles, Onophrius item Ferdinandus, geminique Monsoriui fratres, Faurae domini, qui pugna Saguntina occubuerunt; item Cornelius Latro, eiusque ex Frangerio nepos Raymundus Latro. Quibus nec abfuerunt Arnaldus Peres, Turolii regius quaestor, Lodouicus Sanchius, praeses Peninsulae, Oliuerius Botiler Dertusas. Omnes quidem praesignes animis. At inter omnes nec abfuerunt ex Pegnaroiarum animosa familia: Bernardus Galceranusque, cognomento Turcas, qui cum egregio Francisco Solano multis acceptis uulneribus confossi, sed non uicti, pugna Saguntina pugnantes interierunt. Quos animis imitati, sequuti fuerunt Franciscus Galceranus Pegnaroiia, Philippus Christi comendatarius, Iacobusque legum doctor, cum Petro Pontio atque Martino, Francisci Solani fratre. Qui licet in cathalogi illustrium calce ponantur, uirtute tamen et animis, primis aequandi sunt.

senyor d'Argeleta, el qual, lluitant diligentment a la batalla de Sagunt, ferit a la cuixa per una bala de foc, morí santament a Almenara; Lluís Carròs, fill del nobilíssim senyor Lluís Carròs, batlle general del regne de València; igualment, Jeroni Carròs i Pere, el seu germà; Guillem Montagut, comanador de Sant Jaume, molt il·lustre a la batalla de Sagunt; Joan, el principal de la família Escrivà, quèstor reial dels impostos, que popularment anomenen «mestre racional»; Rampson de Viciàna, governador de la Plana; Miquel Sanxís i Dalmau, tresorer reial; Saera,⁹⁴ fill d'Onofre Saera; Pere Lluís Almúnia, insigne també a la batalla de Sagunt. I no inferior a ell els seus néts per part de germà, Jeroni i el seu germà Simó Péres,⁹⁵ que lluitant diligentment a la batalla de Sagunt rebé una ferida al peu. De cap manera inferiors seguiren el capità Lluís Mascó, de sobrenom «el sord», Baltasar Sorell, senyor d'Albalat, Lluís Margarit, Vicent Eixarc, amb el seu fill Miquel, Joan Lluís Vallès, Onofre Ferrando, i els germans bessons Montsoriu, senyors de Faura,⁹⁶ que moriren a la batalla de Sagunt; Cornell Lladró, i el seu nét Ramon Lladró, fill de Francesc. I no els faltaren Perez de Arnal, tresorer reial de Terol,⁹⁷ Lluís Sanxís, alcait de Peníscola, Oliver de Boteller de Tortosa.⁹⁸ Tots foren insignes per llur valentia. I entre ells no faltaren els de la coratjosa família de Penarroja: Bernat i Galceran, de sobrenom Turc, els quals, afligits per les moltes ferides que reberen, però no vençuts, moriren amb l'egregi Francesc Solanes lluitant a la batalla de Sagunt. Imitant-los en valentia els seguiren Francesc Galceran de Penarroja, Felip, comanador de Crist, i Jaume, doctor en lleis, amb Pere Ponç, i Martí, germà de Francesc Solanes. Aquests, encara que els col·loquem al peu del catàleg dels il·lustres, tanmateix s'han de situar per la seva virtut i ànim a la mateixa altura que els primers.

94. El racional de la ciutat de València Vicent Saera.

95. Simó Peres, Eiximen Peres segons Guillem Ramon Català (p. 199) i M. de Viciàna (IV, 316).

96. Pere Ramon i Jeroni Montsoriu, segons M. de Viciàna (IV, 322).

97. Perez de Arnal no apareix a les llistes de nobles aportades per Guillem Ramon Català (pp. 198-200). Segons Martí de Viciàna (IV, f. 155v) era batlle de Terol.

98. El noble tortosí Lluís Oliver de Boteller, capità de les banderes de Catalunya.

His igitur aliisque quorum nomina breuitatis gratia sub-
 tidentur, comitatus inuictissimus Alphonsus, ubi a germanis
 ui captam Saguntinam arcem rescuuit, effusi fidelium Sagun-
 tinorum sanguinis futurus uindex, cum suo exercitu Nublarum
 oppido se recepit. Nublis igitur castrametatus Alphonsus
 futurae Saguntini proelii uictoriae adiutores etiam habuit
 strenuissimos diuae uirginis Montesiaie ordinis equites:
 magnanimum dominum Franciscum Despugium, praepositum
 Montesiorum militum, Franciscum item eius filium. Quos
 [25v] sequuti sunt Peregrinus Castellar, comendatarius oppidi
 Benicarolii, qui eius praefectus copiae fuit, quae sancti Matthei
 oppidum expugnauit; item Ludouicus Hieronymus Valles,
 comendatarius Xiuerti, Angelus Monpallauus, comendatarius
 Cullae, Ludouicus Peregrinus ab Arago, commendatarius
 Villafamis. Hii omnes commendatarii, adiuuantibus Ludouico
 Sanchio Peninsulano praeside, Oliuerioque Dertusate anteno-
 tatum sancti Matthei oppidum expugnarunt; Ludouicus autem
 Peregrinus ab Arago Serueriam et eius arcem eripuit germanis.
 Omnes igitur hii commendatarii Nublis cum duce Alphonso
 castrametati, omnia Planae oppida sub iugo regio continebant.
 At quum ibi Alphonsus rescuisset Valentiae germanorum
 contra se excitari tumultus, quasi qui cum reliquis equitibus,
 in germanos non iura tueretur regia, sed Sarracenos, Turde-
 taniam traduxit exercitum, inde Almenaram.

Interea Valentiam Saguntini adduxerant duos pueros
 iugulatos tanquam a Sarracenis occisos. Vnde percrebescente
 crudeli isto commento, ab Saguntinis ipsis patrato, ut tam
 immani spectaculo in ipsum Alphonsum, inque equites
 populum in acerrimum lacesserent odium, pueros interemptos

Acompanyat doncs per aquests i d'altres, els noms dels quals callem per raó de brevetat,⁹⁹ l'invictíssim Alfons, quan sabé que el castell de Sagunt havia estat pres a la força pels agermanats, es retirà al castell de Nules amb el seu exèrcit, amb la intenció de venjar la sang vessada dels saguntins fidels. Acampat doncs Alfons a Nules, també tingué com a col·laboradors valentíssims de la futura guerra victoriosa de Sagunt dos cavallers de l'orde de Santa Maria de Montesa: el magnànim don Francesc Despuig, comanador major de Montesa, i Francesc, el fill d'aquest. Els [25v] seguiren el comanador del castell de Benicarló Pelegrí Castellar, que era el cap de les forces que expugnaren el castell de Sant Mateu; igualment, Lluís Jeroni Vallès, comanador de Xiberta, Àngel Montpalau, comanador de Culla, Lluís Pelegrí d'Aragó, comanador de Vilafamés. Tots aquests comanadors, amb l'ajut de Lluís Sanxís, alcait de Peníscola i d'Oliver de Tortosa, expugnaren el castell esmentat de Sant Mateu; Lluís Pelegrí d'Aragó arrabassà als agermanats Cervera i el seu castell. Tots els comanadors, acampats a Nules amb Alfons com a capità general, mantenien tots els castells de la Plana sota el jou reial. I en assabentar-se Alfons que a València s'excitaven contra ell tumults d'agermanats, amb el pretext de vetllar pels drets reials, amb la resta de cavallers, no enfront dels agermanats, sinó enfront dels sarraïns, portà l'exèrcit a Torres Torres,¹⁰⁰ i d'allí a Almenara.

Mentrestant, els saguntins havien portat a València dos infants degollats afirmant que havien estat morts pels sarraïns.¹⁰¹ Divulgant aquest cruel comentari, construït pels mateixos saguntins, per tal d'excitar el poble, amb un espectacle tan monstruós, a un odi acèrrim contra el mateix Alfons i contra els cavallers, conduïen per la ciutat els infants morts amb grans

99. Era normal entre els cronistes donar la nòmina dels nobles i cavallers que participaven en les batalles, com per donar fe de la seva participació. La llista d'Anyés és desordenada –com ell ja diu– i incompleta si la comparem amb la de Guillem Ramon Català i la de Martí de Viciana. La batalla d'Almenara tingué lloc el 23 de juliol de 1521.

100. Vegeu M. de Viciana IV, f. 156.

101. L'afer del dos infants degollats és recollit per M. de Viciana (IV, ff. 156-157).

per urbem circumferebant magnis clamoribus, non ad propugnandam christianam fidem in Sarracenos, ut tumultuantes dicebant, sed ad omnium tam equitum, quam Sarracenorum praedam totius regni exhauriendam, instimularent. Exitus ueritatem ostendit. Quum urbe egressi sunt germanorum supra millia septem, cum omni bellico com meatu tanto fastu, audacia tanta, ut iure Xerxis dixisses exercitum qui, citius dicto, uniuersum terrarum orbem a Gadibus adusque extremos Indos suppeditassent, nisi statim Sagunto egressi in Segobrium imegissent saxum. Vt sequenti carmine carptim narratur, ubi fidelium Saguntinorum effusi cruoris, ultorem fuisse dicit Alphonsum ducem.

Sanquinis innocui at uindex Alphonsus inultum
 immane hoc iustus non sinit esse scelus,
 pectore Caesareo augustas accensus in iras
 (pacta fides nullo est quod temeranda modo).
 Milite mox socio, peditum paruaque phalange,
 hostes persequitur, sub pede moxque terit.
 Nec mora progenitae genitrix germana Sagunto
 armis ac bombis auxiliaris adest.
 Nam Saraceniaco iugulatos ense puellos
 urbi ostentarat turba Sagunta duos.
 Compertum at scelus hoc diram patrasse Saguntum:
 urbs ut in Alphonsum summeret arma ducem.
 [26r] Concitaque urbs adeo est commento hoc improba diro,
 ut rueret populus totus in arma furens.
 Fama refert peditum fuerint quod millia septem,
 tantis nec cuneis unus inermis erat.
 Structa acies dubio est animis an fortior armis,
 uel fuerit numero firmior ipsa suo.
 Te nisi restantem dux offendisset Achaeos,
 tum quae Gangaridas iam penetrasset erat.
 Sed dare uictricem non maior copia palmam,
 ast ordo, atque animus ius meliusque solet.
 Non numero tumidum superauit Achaia Xerxem,
 pontum qui opplerat classe, phalange solum.

clamors, no per defensar la fe cristiana enfront dels sarraïns, com deien els membres del tumult, sinó per dur a terme fins al final la rapinya de tot el regne i de tothom, tant de cavallers com de sarraïns. La fi demostrà la veritat. Sortiren de la ciutat amb tot el parament guerrer més de set mil agermanats amb tant de fast, amb tanta audàcia, que hom hauria dit amb raó que es tractava de l'exèrcit de Xerxes que anaven a sotmetre tota la terra, des de Cadis fins als indis més allunyats, si no fos perquè, sortint de Sagunt, descarregaren els canons contra el de Sogorb. Això es narra punt per punt en el següent poema, on es diu que el duc Alfons fou el venjador de la sang vessada dels fidels saguntins.

El just venjador de la sang innocua, Alfons, no permeté que aquest crim bàrbar restés sense càstig, arborant-se en unes ires augustes en el seu pit de Cèsar (perquè la fidelitat pactada no s'ha de profanar de cap manera). Amb la cavalleria al seu costat, i una petita falange de soldats d'infanteria, persegueix ràpidament els enemics, i ràpidament els tritura sota els seus peus. I ben aviat la mare agermanada auxilia la filla Sagunt amb armes i bombes. Car la multitud saguntina havia mostrat a la ciutat els dos infants morts amb l'espasa sarraïna. Però es descobrí el crim que havia preparat la terrible Sagunt: que la ciutat empanyés les armes contra el duc Alfons. [26r] I la ciutat fins a tal punt s'excità exageradament amb aquest comentari malvat que tot el poble s'adreçà furiós a les armes. La fama conta que hi havia set mil soldats d'infanteria,¹⁰² i que entre tantes formacions ni tan sols una estava desarmada. Resta dubtós si aquella tropa formada era més forta en esperit o en armes, o bé si ella mateixa era tan sòlida com el seu nombre. Si el duc no t'hagués fet front quan t'oposaves als aqueus, era com la que havia penetrat ja els gangàrides. Però una major quantitat no sol donar la palma vencedora, sinó l'ordre, l'esperit i el millor dret. Aquea no superà amb el nombre l'inflat Xerxes, que havia omplert el pont amb la seva flota, ja que disposava només d'una falange. I no guanyà pel nombre, i la gran Tomiris

102. Més de vuit mil soldats, segons M. de Viciàna (IV, f. 156v).

Nec profligauit numero, immersitque cruori
 pro nato Xerxis magna Tomyris auum.
 Est quare insulsus numero qui fidit inani,
 stultior at uulgi qui in statione sedet.
 Inconstans, uarium, male gratum, seditiosum
 uulgius uile procax, et sine mente furens,
 consilio nullo regitur, nulla ratione.
 Quaeque leuis sequitur, qua rapit aura, leue.
 Stulta igitur stulti est et cassa potentia uulgi,
 nullum quae in sceptro nouit habere modum.
 Aut suplex seruit, fastu aut dominatur inepto,
 stultitia aut demens turbat utrumque sua.

Te nisi restantem dux: Hoc in multam Alphonssi gloriam
 et germanorum dicitur ignominiam.

Achaeos, id est, Graecos. Achaia siquidem ea est regio
 Graeciae, quae (ut Herodotus auctor est libro 7³⁹) primo
Peloponnesus, *Peninsula Danaa* postea, demum *Achaia*. Vnde
 Danaei *Achei* atque *Achiui*. Nostra autem tempestate ab
 omnibus uulgo *Morea* dicitur.

Tum quae Gangaridas: Sunt Gangaridae populi Gangis
 incolentes ripas, non ut uisum Curtio fuit libro x *de gestis*
*Alexandri*⁴⁰ inter Assyrios et Indos, sed inter Parthos et Indos
 positi. India quidem a geographis diuiditur intra Gangem et
 extra. India intra Gangem a Parthis in Gangem protenditur;
 reliqua ab ipso Gange ad orientale atque Taprobanicum
 oceanum mare dilatatur. Est autem Ganges unus ex quatuor
 paradisi fluminibus Indiam, ut diximus, ab Arcto in austrum
 dirimens, ostiis ut non nullis placet, nouem, ut aliis octo,
 ut autem Vergilius 9 *Aeneidos*,⁴¹ septem, in Taprobanicum
 exonerans pelagus, unde etiam et mare *Gangeticum* adpellatur.

[26v] *Non numero tumidum:* Quod Graecia, duce magno
 Themistocle, Xerxem, Darii filium, Persarum regem, non
 numero superauit, sed quidem uirtute. De Xerxe deque eius

39. VII 94.

40. *Hist. Alex.* IX 2.

41. *Aen.* IX 31.

enfonsà en la sang l'avi de Xerxes en lloc del nét. Per la qual cosa és neci aquell que confia en el nombre buit i s'està assegut, ben estult, a la plaça del poble. Inconstant, mutable, desagraït, sediciós, el poble menyspreable, insolent, i furiós sense ment, no es regeix per cap consell, per cap raó. És lleu el ventitjol que l'empaita i que se l'emporta, lleument. És estult i buit el poder del poble estult, i no sap reconèixer la mesura justa en el ceptre. O bé serveix suplicant, o bé és dominat per un fast inepte, o bé la seva dement estultícia torba totes dues coses.

Si el duc no t'hagués: Això es diu per a molta glòria d'Alfons i ignomínia dels agermanats.

Els aqueus, és a dir, els grecs. Aquea és aquella regió de Grècia (com conta Heròdot en el llibre VII) que primer rebé el nom de «Peloponès», després, el de «península de Dàna», i finalment, el d'«Aquea». Per aquest motiu els dànaus reben el nom d'«aqueus» i d'«aquivis». I en aquest temps nostre tothom l'anomena popularment «Morea».

Els gangàrides: Els gangàrides són un poble que habita a les riberes del Ganges, i se situa no entre els assiris i el indis, com semblà a Curci en el desè llibre sobre les gestes d'Alexandre, sinó entre els parts i els indis. Els geògrafs divideixen l'Índia entre la part d'ençà i la part de delà del Ganges. L'Índia de dençà del Ganges s'estén des dels parts fins al Ganges; la part restant s'allarga des del mateix Ganges fins a l'oceà oriental i taprobànic. El Ganges és un dels quatre rius del paradís, a l'Índia; va des de l'àrtic fins a l'austre, amb nou desembocadures, com sembla a alguns, o bé amb vuit, com els sembla a d'altres, o bé amb set, com diu Virgili en el cant novè de l'*Eneida*. Desemboca al mar de Taprobane, per la qual cosa el mar també s'anomena «Gangètic».

[26v] *No amb el nombre inflat:* Perquè Grècia, essent-ne cabdill el gran Temístocles, superà Xerxes, fill de Darios, rei dels perses, no pas en nombre, sinó en virtut. Sobre Xerxes i el seu exèrcit Heròdot n'explica tantes i tan grans coses, que

exercitu tot tantaque referuntur ab Herodoto, ut non modo mira, sed incredibilia uideantur.⁴² Totum enim illius exercitum fuisse dicit quinquies mille millia et ducenta octuaginta duo millia hominum septingentosque ac sexaginta. Themistoclis uero exercitum uniuersum decem millia hominum non numero excessisse adfirmant.

Pontum qui opplerat: Hoc ab eodem Herodoto, qui eundem Xerxem classibus pontem in Helesponto fecisse retulit, ab Abido urbe Asiae in Sestum urbem Europae.⁴³ Quod et Lucanus libro 2 tetigit.⁴⁴

Nec profligauit numero, immersitque cruori: Pro nato Xerxis magna Tomyris auum (id est, Cyrum, Persarum regem, qui pater fuit Atossae uxoris Darii, Xerxis patris, unde Xerxes ex filia nepos fuit Cyri). Referunt igitur Herodotus⁴⁵ atque Iustinus libro primo *Epitomaton* Cyrum, Persarum regem, expugnata Lydia et capto Croeso, bellum Massagetarum intulisse reginae Tomyri. Cuius quum filium Massagetarum exercitus imeratorem astu subdolo cum multis aliis, deturbatis eius cuneis, coepisset atque cruentus coram reginae oratoribus reposcentibus precibus trucidare iussisset, tanta lacessita Tomyris iniuria, Cyro per nuncios remisit, quando humani sanguinis adeo esset audus, fore se illum sanguine saciaret. Vnde exercitu instaurato, illustris uirago Cyri exercitum animosa profudit, cruentum Cyrum coepit, et trucidauit, eiusque abscissum caput in lebetem cruoris plenam immergens, dixit: «Cyre, quoniam tantum sanguinem sitiuisti, sacia te nunc sanguine».

Res comperta tibi est germana Valentia nuper,
 quum tua gestaret scepra Sorolla manu.
 Nam contra Augustum, pro Augusto bella gerebas,
 fida eadem tutrix regis et hostis atrox.
 Proregem insequeris iusto fidissima bello,

42. Hdt. VII *passim*.

43. Hdt. VII 33-36.

44. *De bell. ciu.* II 669-677.

45. Hdt. I 205-214.

no semblen admirables, sinó més aviat increïbles. Diu que el seu exèrcit es composava en la seva totalitat de cinc milions dos-cents vuitanta-dos mil set-cents seixanta homes. Afirmen que l'exèrcit de Temístocles, en la seva totalitat, no depassava els deu mil homes.

Que havia omplert el pont: Això ho diu el mateix Heròdot, que conta que el mateix Xerxes manà fer un pont a l'Hel·lespont a la seva flota, des de la ciutat asiàtica d'Abidos fins a la ciutat europea de Sestus. També en parlà Lucà en el llibre segon.

I no guanyà pel nombre, i l'enfonsà en la sang: Enlloc de Xerxes, la gran Tòmiris enfonsà l'avi d'aquest (és a dir, Cirus rei dels perses, que fou el pare d'Atossa, la dona de Darios, pare de Xerxes; per això Xerxes era nét de Cirus per banda d'una filla d'aquest darrer). Conten Heròdot i Justí en el primer llibre dels *Epítomes* que Cirus, rei dels perses, un cop vençuda Lídia i capturat Cresus, féu la guerra contra Tòmiris, reina dels massagetes. En prendre Cirus el fill d'aquesta, emperador de l'exèrcit dels massagetes, amb una astúcia plena d'engany, juntament amb molts d'altres, havent abatut ja les seves formacions, i manar matar-lo cruelment davant de la reina, malgrat les pregàries dels intercessors, Tòmiris, irritada per una injúria tan gran, anuncià a Cirus mitjançant uns ambaixadors que, ja que estava fins a tal punt àvid de sang humana, ja se n'encarregaria ella de sadollar-lo de sang. D'aquesta manera, formant el seu exèrcit, la il·lustre heroïna foragità animosament l'exèrcit de Cirus, prengué el cruel Cirus, el matà i, submergint el seu cap tallat en un calder ple de sang, digué: «Cirus, ja que estaves assedegat de tanta sang, sadolla-t'en ara a balquena».

La trama et fou descoberta recentment, agermanada València, quan Sorolla portava els teus ceptres a la seva mà. Car feies guerres contra August i en favor d'August, tutora fidel del rei i alhora atroç enemiga. Persegeixes el virrei fidelíssima amb una guerra justa, per ser enemic del teu rei, com tu

hostis quod fuerit regis, ut ipsa, tui.
 Pellere proregem, dicis defendere regem?
 Perfidiam credis non temerasse fidem?
 Quod tuus in leges fieri germanus abegit
 nec tecum in regem sumpserit arma suum.
 Perfidus est ordo totus tibi uisus equestris?
 Fidum hinc condemnas, mortis agisque reum?
 Borgius hinc reus est, comes hinc inuisus Oliuas,
 militiam hinc omnem perdere morte cupit.
 Contra hinc Alphonsum auxilio furibunda Sagunto
 [27r] occurrit fastu mox peritura suo.
 Nam numero peditumque ducumque elata suorum
 subdere crediderat sub pede et astra suo.
 Prospiciunt oculis superi mortalia iustis,
 et dura in tumidos est Iouis alta manus:
 sedibus e superis piceum deuoluit in orcum
 coeligenum primum. Dira superba lues
 haec eadem. Extorres paradisi e limine fecit
 primaeuos, duro misit et exilio.
 Haec quoque et Alphonsi germana insania traxit
 te ducis in duras interitura manus.
 Auia uix cunei capiebant arua Valenteis,
 nec pedites poteras nec numerare duces.
 Aeacides omneis dixisses Scipiadasque,
 atroces Pyrrhos, Hannibalesque truces.

Aeacides omnes, id est, Achilles: In magnum germanorum contemptum ista dicuntur. *Scipiadasque*, id est, Scipionidas: Quis fuerit Achilles, et qui Scipiones notissimum est.

Atroces Pyrrhos: Pyrrhus primus, filius fuit Achillis et Deidamiae, filiae Lycomedis, regis insulae Cyri, ut auctor est Papinius libro *Achileidos* qui, ut aiunt, decennis ad Troiam profectus, Polyxenam formosissimam filiam Priami (quam Achilles adamans clam dolo a Paride sagitta percussus interiorat) super parentis tumulum Troia capta trucidauit. Alius etiam fuit Pyrrhus Aeacidarum, ab eodem Achille deducens originem, rex Epiri, militaris industriae insignis ac pugnacissimus, ab Hannibale apud Mithridatem laudatus, ut auctor Plutarchus est in uita Hannibalis. De Hannibale Roma-

mateixa. Dius que expulsar el virrei és defensar el rei? Creus que la perfídia no ha profanat la fidelitat? Això és el que t'obligà a fer, contra les lleis, el teu agermanat, i no hauria dubtat a empunyar les armes, juntament amb tu, en contra del seu rei. T'ha semblat pèrfid tot l'estament militar? El condemnes per això, tot i ser fidel, i el fas reu de mort? Per això Borja és reu, per això ho és l'envejós comte d'Oliva, per això desitja perdre amb la mort tota la milícia. Per això la furiosa Sagunt vingué en auxili contra Alfons, [27r] ella que havia de desaparèixer ràpidament amb el seu fast. Car enlairada pel nombre de soldats d'infanteria i dels seus capitans, havia cregut poder sotmetre també els astres sota el seu peu. Els déus observen els afers dels mortals amb els seus ulls justos, i és dura l'alta mà de Júpiter contra els orgulloços: precipità des dels setials superiors a l'Orc, negre com el sutge, un dels principals, nascut al cel. Expireis superba aquestes mateixes coses horribles. Expulsà els primers homes del lllindar del paradís, i els envià a un dur exil. També la bogeria agermanada t'arrossegà contra les dures mans del duc Alfons, amb la qual cosa havia de desaparèixer. Les formacions s'apoderaven dels camps dels valencians, difícilment transitables, i hom no podia contar-ne ni els soldats d'infanteria ni els capitans. Hom hauria dit que tots eren Eàcides i Escipiades, Pirrus violents i sanguinaris Hanníbals.

Tots els eàcides, és a dir, Aquil·les: Aquestes coses es diuen en gran menyspreu dels agermanats.

Els *Escipiades*, és a dir, els Escipiònides: Qui fou Aquil·les, i qui els Escipions, és prou conegut.

Els atroços Pirrus: El primer Pirrus era fill d'Aquil·les i Deidamia, filla de Licomedes, rei de l'illa de Ciros, com conta Papini en el llibre de l'*Aquileida*, el qual, segons que diuen, romanent a Troia durant deu anys, matà Polixena, la formosíssima filla de Príam (Aquil·les, que l'estimava, havia mort colpit obertament i dolosament per una sageta de Paris) sobre la tomba del seu pare, un cop presa Troia. L'altre Pirrus que té el seu origen en els Eàcides, en el mateix Aquil·les, fou el rei de l'Èpir, insigne per la seva enginyeria militar i molt guerrer, lloat per Hanníbal prop de Mitrídates, com conta Plutarc en

norum hostilissimo, quantus animis, quantusque prudentia, uigilantique solertia fuerit, primum Liuius Romanae linguae eloquentiae torrens, hinc Silius pariterque Plutarchus quum satis copiose dixerint, non est ut hic quidpiam addam.

At dux Alphonsus parua trepidante phalange
 (uix tria complebat millia tota manus)
 fido equitum numero centum comitatus amico
 (o uirtus Caio regia digna duce)
 inuictis animis potius quam fortibus armis
 armatus, dextram nudus, inerme caput
 pectore magnanimo medios irrumpit in hostes,
 enses, non bombos, spicula nulla timens.
 [27v] Incursat turmis, cuneos funditque fugatque,
 haud aliter puidas quam leo sternit oues.
 Quis tua Melciadis canat acta, Themistocle digna,
 facta equitum atque animos? Quisue trophaea ferat?
 Non fuit in crudos quisquam te atrocior hostes,
 mitior in uictos te quoque nemo fuit.
 Ambiguum fueris maior pietate uel armis:
 maior eras animis nec pietate minor.
 Palantes poteras facili nam strage misellos
 perdere, sed uictis parcere dulce facis.
 Inde manus reuocas ferientum a caede cruentas.
 «Parcite iam miseris» uox tua, «parcite» erat.
 Regius inde genus quam sis regale probasti
 Inuictis animis, sed pietate magis.
 Hic germana ferunt cecidisse cadauera mille,
 latis quae uidit sparsa uiator agris.

Dextram nudus, inerme caput: Quibus munitus armis magnanimus dux Alphonsus aggressus est proelium et quali equitum atque peditum copia, breui recensetur semone: equitum itaque amicorum centenarium non excedebat numerum, peditum, trium milium. Qui Almenarae oppido castrametati (ut paulo ante diximus) quum Alphonsus recepto nuntio, germanorum copias Sagunto egressas, structis cuneis adpropinare rescuisset, publicum regii sui animi dedit argumentum. Nam licet non ignoraret exercitum suum nume-

la vida d'Hanníbal. Sobre Hanníbal, un gran enemic dels romans, fins a quin punt era gran d'esperit, de prudència i d'astúcia, com que ja en parlaren prou copiosament, en primer lloc, Livi, torrent d'eloqüència de la llengua romana, després Sili, i igualment Plutarc, no cal que aquí hi afegeixi res.

Però el duc Alfons amb una petita falange tremolosa (en la seva totalitat amb prou feines comptava tres mil mans) acompanyat d'un nombre amic i fidel de cent cavallers (oh virtut règia, digna del duc Caius!) armat més amb un esperit invicte que amb armes fortes, descobert el braç dret, amb el cap desprotegit, irrompé amb el seu pit magnànim al bell mig dels enemics, sense témer les espases, ni les bombes, ni les fletxes. S'introdueix entre [27v] les multituds, escampa i foragita les formacions, no altrament com quan un lleó abat les ovelles atemorides. Qui cantarà les teves gestes, dignes de Temístocles, fill de Melcíades o les gestes i els esperits dels cavallers? Qui en portarà els trofeus? Ningú no fou més atroç contra els enemics cruels, ningú no fou més suau que tu amb els vençuts. És dubtós si eres més gran en pietat o en armes: eres més gran en armes, i no menor en pietat. Car podies perdre els dissortats errabunds amb una fàcil matança, però t'agrada apiadar-te dels vençuts. Per la qual cosa lliures de la mort les mans sanguinàries dels que fereixen. La teva veu era: «apiadeu-vos dels dissortats, apiadeu-vos-en». Demostrares com ets reial d'una nissaga reial, pel teu esperit invicte però, sobretot, per la teva pietat. Diuen que caigueren mil cadàvers agermanats, que el caminant veié escampats pels amples camps.

Descobert el braç dret, amb el cap desprotegit: armat amb aquestes armes el magnànim duc Alfons anà a la guerra, i es resumeix amb un breu discurs amb quina quantitat de cavallers i de soldats d'infanteria: el nombre de cavallers amics no excedia del centenar, ni el de soldats d'infanteria, el de tres mil. Alfons, en assabentar-se mitjançant un missatger que les tropes dels agermanats, que estaven acampades al castell d'Almenara (com hem dit fa poc) i les que sortien de Sagunt, s'apropaven en formacions instruïdes, donà una mostra pública del seu esperit reial. Car tot i no ignorar que el seu exèrcit

ro hostium multo inferiorem, nullo tamen pauore tactus, hilariorem solito se suis ostentans, non tergiuersari, quod equiti extremo est probro, non pedem referre, nec hosti dignum duxit uno cedere pede, quod non regium principem, sed nec tyrunculum militem equitemque uel uelitem cogitare decebat, quum tali temporis ac necessitatis articulo, omnibus uel amittenda erat cum gloria uita, uel certe magno cum dedecore uita simul et honos. Quare regius atque magnanimus princeps, licet multo esset hoste inferior, consulto maluit ante imperterritus hostium occurrere cuneis, cum mortis periculo, quam timidus cum certa uitae sospitate pugnam retrectare, eo maxime tempore, quo receptui canere, recedereue, fuisset fugere, inimicis animos addere, audaciam augere, spem uictoriae facere, ac denique ad adfectatam totius regni populationem praedonibus ostium aperire.

Inde igitur mouens inuictissimus dux ad duo milliaria [28r] adpropiantibus coniuratis, obuiam cum suis occurrit cuneis, ubi quum Sisonius, germani exercitus ductor, ex omnibus suis copiis duas instruxisset acies, singulas pene quatuor millium peditum, misissetque sinistram, occiduum uersus trans monticulum, qui medius a Sagunto Almenaram pergentibus occurrit, ut nostros post terga inuaderet atque ipse cuneum dextrum regia uia inter oliueta in nostros dirigeret, tanto fastu tantoque catapultarum tormentorumque apparatu, ut ocuis dicto reliquum totius orbis terrarum sibi subacturum iurasses. Vbi primum tormenta sulphurea horrendo cum strepitu in nostros exonerarunt, eodem temporis articulo nostri pedites, duce Ioanne Ciurana, Villoris domino, regio Morellae quaestore atque Falcone Ondae signifero, dum uiriliter hostium phalangis frontem adoriuntur. Pariter inuictissimus Alphonsus inermi capite, dextroque exerto lacerto, ferreo tantum indutus thorace,

era molt inferior en nombre al dels enemics, tanmateix, no colpit per cap pavor, mostrant-se als seus més alegre que de costum, no considerà digne buscar escapatòries, la qual cosa és una gran ignomínia per a un cavaller, ni enretirar-se, ni cedir a l'enemic ni tan sols en un peu, cosa que no podia pensar no pas un príncep reial, sinó ni tan sols un soldat recluta, un cavaller o bé un soldat lleuger, ja que en unes circumstàncies i necessitats com aquelles tothom havia o bé de perdre la vida gloriosament o bé, amb un gran deshonor, tant la vida com l'honor. Per la qual cosa el regi i magnànim príncep, tot i ser molt inferior a l'enemic, preferí abans anar impertèrrit a l'encontre de les formacions dels enemics, amb perill de mort, que no enretirar-se de la lluita tímidament amb una salvació segura de la seva vida; especialment en aquell temps, en el qual l'habitual era anunciar la retirada, o retrocedir, fugir, donar ànims als enemics, augmentar-los l'audàcia, donar esperances de victòria i finalment obrir als lladres la porta de la població debilitada de tot el regne.

Essent els conjurats prop de dos mil, l'invictíssim duc, [28r] sortint d'allí, els anà a l'encontre amb les seves formacions, en un moment en què Sisó, el conductor de l'exèrcit agermanat, havia instruït dos esquadrons amb totes les seves forces, cadascun de pràcticament quatre mil soldats d'infanteria, i els havia enviat a l'esquerra, enllà la part de ponent del turó que hi ha a mig camí de Sagunt a Almenara, per tal d'atacar els nostres per l'esquena i dirigir ell contra els nostres l'esquadró dret per la via reial entre les oliveres, i això amb tant de fast i amb un aparat tan gran de catapultes i projectils que hom hauria jurat que, en una paraula, anava a sotmetre tota la resta de la terra. Aleshores descarregaren per primera vegada els canons contra els nostres amb un soroll horrible i en aquell mateix moment, els nostres soldats d'infanteria, sota el comandament de Joan Ciurana, senyor de Villar, batlle reial de Morella,¹⁰³ i Falcó, alferís d'Onda,¹⁰⁴ ataquen virilment el front

103. Segons M. de Viciàna, el capità era Berenguer de Ciurana, capità de Morella (IV, f. 156).

104. Jaume Falcó, alferís d'Onda, segons M. de Viciàna (IV, f. 157v).

nullis ante pectus conserto fibulis, uelut formidabile fulmen, primus cum suis equitibus in perfidorum phalangis irrupit latus. Inter croeberrimos enses, hastasque, bipenes, ignitaque tonitrua uelut leo rugiens inter oues incursans, equo lanceaque hostium segetem multam prosternens, latam suis uiam breui aperuit. Quantum autem ibi animi in restanteis, quantum in miseros uictos ostendit clementiae, testantur plerique adhuc superstites, qui interfuere. Quare aedita multa hostium strage, quum reliqui Alphonsi impetum, equitumque illius cruentam ferociam suffere non possent, in fugam uersi, haud dubium quin nostris relinquissent uictoriam nihil ingloriam, nisi ea pugna ex nostris equitibus pugnacissimi occubuissent ex generosa Pegnarogiarum familia Galceranus cognomento Turcas qui, deturbata perfidorum phalange, quum uexillum regium, cuius est insigne uespertilio e manibus antesignani germanorum ui extorqueret, ignita, proh dolor, percussus glande, equo delapsus multis confossus uulneribus inuictus oppetiit. Quo etiam fato ex eadem familia ibidem interiire Bernardus Pegnarogia, Franciscus Solanes. Et ex nobilibus Ludouicus Ceruato, Ioannes Mercator cognomento Zabata, filius domini Argiritae, Franciscus Despugius, filius Francisci Despugii, praepositi Montesianae militiae. Cecidereque fratres gemini Monsoriui, Faurae domini, ingenuusque Dionysius Sparta Saguntinus et Zaera, filius olim Zaerae, genere omnes animisque atque uirtute praesignes. Quibus quid obsecro gloriosius contingere potuit morituris, quam pro rege, proque patria pugnantibus decubuisse? Quod maxime peculiare esse debet generosis equestris ordinis uiris.

de la falange dels enemics. Igualment l'invictíssim Alfons, amb el cap desprotegit, el braç dret al descobert i proveït només amb una cuirassa de ferro, sense agulles davant del pit, com un llamp temible, fou el primer a irrompre amb els seus cavallers, adreçant-se a les falanges dels pèrfids. Entre l'espessor d'espases, llances, destrals i trons de foc, com un lleó que s'endinsa rugint entre les ovelles, abaté amb el seu cavall i la seva llança la munió de sagetes dels enemics, i obrí als seus en breu temps un ample camí. Quanta valentia mostrà envers els contraris, quanta clemència envers els dissortats vençuts, ho demostren els diversos testimonis que hi estaven presents. És per això que, havent-se produït una gran matança d'enemics, com que els que quedaven no podien suportar l'embat d'Alfons i la cruel ferocitat dels seus cavallers, emprengueren la fuga, i no hi ha dubte que haurien deixat als nostres una victòria en absolut poc gloriosa, si no haguessin mort en aquella batalla alguns dels nostres cavallers més guerrers: de la generosa família de Penarroja, Galceran, de sobrenom el Turc, el qual, havent enderrocat la falange de pèrfids, en exigir per la força la bandera reial de les mans dels agermanats, la insígnia de la qual es un rat penat, fou colpit, oh dolor, per una bala de foc, caigué del cavall, traspasat per moltes ferides, i afrontà invicte la mort. També amb aquest fat moriren Bernat Penarroja i Francesc Solanes, de la mateixa família. I entre els més nobles, Lluís Cervató, Joan Mercader,¹⁰⁵ de cognom Sabata, fill del senyor d'Argeleta, Francesc Despuig, fill de Francesc Despuig, comanador de Montesa. També caigueren els germans bessons Montsoriu, senyors de Faura, el noble Dionís Esparça de Sagunt i Saera,¹⁰⁶ fill del difunt Saera, tots ells molt il·lustres en llinatge, ànim i virtut. Què els podia passar, demano, de més insigne, a ells que havien de morir, que deixar-se caure a terra lluitant pel rei i per la pàtria? Això ha de ser propi dels homes generosos de l'estament militar.

105. Jaume Mercader, segons Guillem Ramon Català (p. 199).

106. Vicent Saera, racional de la ciutat. Segons Anyés, a les esmenes fetes al foli 1v de la seva obra, «Zaeram, Onophrii Zaerae filium, pugna Saguntina occubuisse falso instructus relatu scripsi. Post eum impressum locum certius sciui interfuisse eum, non tamen interiisse».

Inde immortalis quidem donandi sunt laudis elogio nostri equites Valentinates, cur non modo stipendiis propriis, uerum tot tamque diuturnis laboribus atque uitae periculis toties pro rege proque patriae liberatione pugnarunt usque ad necem. Quorum omnium et singulorum praeclara facinora adamussim enarrare, emergit dubium, ne Cheronei [28v] Plutarchi, Q. Curtii uel certe Suetonii sufficeret stilus Tranquilli. Ad quorum laudis summam satis esse dixisse puto, cuneum centum equitum, triumque peditum millium, aciem profligasse coniuratorum pene octo millium peditum, tormentis armisque structissimam. Vbi quid equitum quisque patrarit facili argumento eliciet, quum nouerit, quae plaebei fidi ciues, qui ab urbe a principio ad Alphonsum ducem transfugerant, eadem pugna fecerint. Quorum occurrit primus Ioannes Guimeranus, Valentinus tabellio. Qui, quum eminus uidisset quod magnanimus Franciscus Despugius, militiae Montesianae praepositus, et Alphonsi exercitus dux, equo ignito fulmine interempto, collapsus, aegre se pedes tueretur contra irruentes in eum (ex perfidis hastatos octo decemue) subdens calcaribus equum, in eos impetu adeo citato irrupit, ut inde abegerit. Neque id quidem satis, nam equo descendens, eum equum ascendere fecit. Vnde et ipse pedes hinc abiens, a nonnullis oppressus coniuratis hastatis periisset, nisi tempestiue Mattheus Rocius, tabellio et scriba generalis magistratus Valentiae, ex antiqua Romanorum Vrsinorum stirpe, in hostes equo inuecto illum eripuisset, uno ex perfidis lancea transacto. In qua quidem pugna non modo sui Vrsinorum generis publica argumenta dedit inter nostros equites, uerum et probauit se pronepotem illius Bernardi Rocii magnanimi equitis, qui a iuuenili aetate in omnibus proeliis ubique militauit sub inuictissimo domino Bernardo Scintillarum primate, sub quo Sardiniae, Neapoli atque in insulis Balearibus insignia multa immortalis laude patrauit.

Per això s'han d'ofrenar amb l'elogi immortal de la lloança els nostres cavallers valencians, que lluitaren fins a la mort pel rei i per l'alliberament de la pàtria no només amb els seus propis diners sinó també amb tants i tan llargs esforços i perills de mort, tantes vegades. Dubto que fos suficient l'estil de Plutarc [28v] de Queronea, el de Quint Curci o el de Suetoni Tranquil per narrar detingudament totes les seves nobilíssimes gestes. Com a resum de la lloança d'aquests considero que és suficient haver dit que una formació de cent cavallers i de tres mil soldats d'infanteria arruinà un exèrcit de gairebé vuit mil soldats d'infanteria agermanats, proveïda de canons i armes. Què féu cadascun dels cavallers, s'evidencia fàcilment, si se sap allò que feren a la mateixa lluita els fidels membres del poble que des del començament havien fugit de la ciutat cap al mateix duc Alfons. El primer d'aquests és Joan Guimerà,¹⁰⁷ un notari valencià. Aquest, en veure de lluny que el magnànim Francesc Despuig, comanador major de Montesa i capità general de l'exèrcit d'Alfons, abatut per un raig de foc i mort el seu cavall, difícilment podria defensar-se contra els que l'atacaven (vuit o deu d'entre els pèrfids i armats amb llances) esperonà el cavall i irrompé contra ells amb un atac fins a tal punt apressat, que els en féu fora. I amb això no n'hi hagué prou: car baixant del cavall, féu que Despuig hi pugés. En sortir d'allí, fou sorprès per alguns conjurats armats amb llances i hauria mort, si no l'hagués arrabassat a temps Mateu Ros, notari i escrivà general dels jurats de València, de l'antiga nissaga dels romans ursins,¹⁰⁸ arremetent el seu cavall contra els enemics i atravesant amb l'espasa un dels pèrfids. En aquesta batalla no només donà mostres públiques del seu llinatge dels ursins entre els nostres cavallers, sinó que també demostrà que ell era el besnét d'aquell magnànim cavaller Bernat Ros, el qual des de la seva joventut, participà a totes les guerres de l'invictíssim don Bernat, principal dels Centelles, sota el qual féu moltes coses insignes a Sardenya, Nàpols i Illes Balears, amb molta lloança immortal.

107. Joan Guimerà de Cabanes, originari de Catalunya. L'incident és recollit per M. de Viciano (IV, f. 158).

108. Mateu Ros d'Orsins, segons M. de Viciano (IV, f. 158).

Sed nec silentio praetereundum dignum fecerim, quantum fidei, quantum animi ubique Hieronymus quidam Ledesma ostendit, qui ante annos aliquot, quum singulari duello Vincentium Peres uulneratum uicisset, semper hostilissimum habuit. Quare et eodem die, quo a perfidis Valentiae Franciscus Salinas gladiis confossus interiit, tanquam alter Franciscus Salinas ad mortem ab iisdem coniuratis quaesitus, domo relicta cum uxore et paruulo nato Hieronymo Ledesma (qui nunc nostrae huius urbis litteris tam Latinis quam Graecis inter poetas philosophos atque medicos est ornamentum eximium) ad duces Alphonsum confugit. Quem ubique sequutus integerrimae fidei imperterritique animi sui inter equestres multiplex testimonium dedit, pugna maxime Saguntina. Tantaque fidei atque integritatis inde inter ciues fidos ab omnibus habitus fuit, ut soli illi Valentiae custodia capitalium coniuratorum credita fuerit.

Sed ne enarrandis fidelium ciuium laudibus nimius fiam, ut tandem ulterius procedat sermo, animaduertendum quanta quamque regia in duce Alphonso clementia fulsit, quanta in singulis equitum uictorum generosa in uictos pietas, eadem pugna. Vt quum omnes coniuratos pene fusos, huc illucque palantes passim sternere potuissent, misericordia deliniti, ut effugerent, permiserunt. Qua quidem fuga, siti, nimiaque lassitudine atque pauore germanorum misere [29r] perierunt plurimi. Qui uero in praelio occubuere millenarium expleuerunt numerum, quorum cadauera lata dispersa per arua ipse uidi.

Est ubi nunc stolidus germana superbia fastus?

Quom cecidit? Tumidae quom cecidere minae?

Alphonsum quare uinctis post terga lacertis

non agis, ut uictrix ante trophaea duces?

Imbelles miseros quae atrox occidis inermes

aris, insontes dira cruenta necas,

quor fugis a parua pauefacta misella phalange?

Vincere restanteis gloria maior erat.

I no consideraré digne de ser silenciats la gran fidelitat i el gran esperit que en tot moment mostrà un tal Jeroni Lledesma. Aquest, uns quants anys abans que fos vençut i ferit Vicent Peris en un únic duel, sempre el considerarà un gran enemic. Per això, també el mateix dia en què morí traspassat per les espases dels pèrfids de València Francesc Salines, igual que un altre Francesc Salines per al qual els mateixos conjurats havien demanat la mort, fugí cap al duc Alfons, deixant la casa amb la seva dona i un petit infant (Jeroni Lledesma, que ara, entre poetes, filòsofs i metges, és un ornament eximi per a les lletres d'aquesta nostra ciutat, tant llatines com gregues¹⁰⁹) i, seguint el duc, oferí entre els cavallers un testimoni molt variat de la seva fidelitat totalment íntegra, i del seu esperit imperterrit, especialment, a la batalla de Sagunt. Entre els ciutadans fidels, tothom el considerarà de tanta fidelitat i integritat que se li hauria pogut encomanar a ell sol la vigilància dels principals agermanats de València.

Però per no esdevenir excessiu en la narració de les lloances dels ciutadans fidels i poder continuar el meu discurs, cal advertir fins a quin punt resplandí la règia clemència en el duc Alfons, i quanta fou la pietat generosa de tots els cavallers vencedors envers els vençuts, a la mateixa lluita. Podent abatre tots els agermanats pràcticament foragitats i vagarosos sense rumb per tot arreu, tanmateix, ablanits per la misericòrdia, permeteren que fugissin. En aquesta fugida, per la set i pel gran cansament i por, [29r] moriren miserablement molts agermanats. Els que sucumbiren a la guerra, atenyeren el nombre de mil, els cadàvers dels quals he vist jo mateix dispersos pels amples camps.

On és ara la supèrbia agermanada, el seu orgull estòlid? Quan caigué? Quan caigueren les inflades amenaces? Per què no la portes, Alfons, amb els braços lligats rere l'esquena, com una vencedora porta un cabdill davant dels trofeus? Tu que

109. Jeroni Lledesma, humanista valencià format a València i a Alcalà. Catedràtic de grec a la Universitat valenciana del 1530 al 1547, any en què morí. Un dels renovadors de l'ensenyament, en contacte amb el cercle de la duquessa de Calàbria, Mencía de Mendoza. Doctor en medicina. Amic de l'erasmista valencià Joan Gelida.

Quaesiuit saxum frontem quo insana rebellem
 frangeret, ascendit, decidit unde ruens.
 An non Alphonsus scopulus tibi durus et altus,
 inuictus cui animus, pectus et indomitum?
 Inclyta Gotthorum ne hic stirps, regumque propago?
 Virtus en tanto surgit auita uiro.
 Pro patria haud timuit belli se offerre periclis,
 proque suo duxit Caesare dulce mori.
 Hinc tibi se debet diuus, dux inclite, Caesar.
 Iura tua inuicta sunt sua tuta manu.
 Debemus patriae pro libertate fideles
 nos tibi, tum patri tempus in omne tuo:
 patri quod patriam patrio seruarit ab hoste
 et tibi quod rapidis eripis ipse lupis.
 Proregi coeptos nam offers, Alphonse, triumphos,
 uictor dum Nublis in statione manes.
 Victricesque equitum praebes peditumque cohortes,
 queis prorex hostes uincet ubique suos.
 Primus adest animis Despugius acer et armis
 Montesiae, qui equitum dux fuit atque tuus.
 Hic tuus ergo equitum ductor peditumque tuorum
 Aemilius pugnax, Manlius alter erat.

Paulus Aemilius Macedonicus, Romanus praetor, in Hispania cruenta pugna Lusitanos domuit. Totam Hispaniam Romano iugo subaegit. Consul, legatus in Liguria inferior numero, hostes fudit et domuit, inde Macedones profligauit.

Titus Manlius Tor[29v]quatus, inuictissimus in hostes, in patrem pius, in filium feruens. Quem interfici iussit, quoniam contra iussum suum ab hostibus irritatus, in eos irrupit ac uicit.

Huicque magister erat campi Peregrinus Arago,
 atrocem Pyrrhum credere quem poteras.
 Huic nil inferior Peregrinus et ille, rebelles
 Sancti Matthei qui populos domuit.

mates als altars els dissortats no guerrers i indefensos, i mates els innocents, terrible i cruel, per què fuges d'una esporuguida, petita i miserable falange? Era millor la glòria de vèncer els contraris. Demanà una pedra amb la qual ferir, boja, el front rebel, pujà i caigué d'aquí precipitant-se. No t'és un dur i alt penyal Alfons, el d'esperit invicte i pit indòmit? Ni és de la nissaga dels gots i descendent de reis? Heus aquí que la virtut dels avantpassats es manifesta en un home tan gran. Per la pàtria, no temé lliurar-se als perills de la guerra, i pel seu Cèsar considerà dolç morir. Per això el Cèsar es deu a tu, ínclit duc. Els drets estan segurs amb la teva mà invicta. En virtut de la llibertat de la pàtria, nosaltres ens devem a tu, i després al teu pare, fidels en tot moment: al pare, el fet que preservés la pàtria del seu enemic i a tu, que la traguessis dels llops devoradors. Car ofereixes al virrei, Alfons, els triomfs obtinguts, mentre romans vencedor a la plaça de Nules. Proporciones les cohorts vencedores de cavallers i soldats d'infanteria, amb les quals el virrei venç a tot arreu els seus enemics. Està present l'impetuós Despuig, el primer en esperit i en armes, que fou el comanador major dels cavallers de Montesa, dels teus. Aquest conductor dels teus cavallers i dels teus soldats d'infanteria era un guerrer Emili, un altre Manli.

Pau Emili Macedoni, pretor romà, dominà a Hispània els lusitans en una guerra cruel. Sotmeté tota Hispània al jou romà. Com a cònsul i llegat a Ligúria, inferior en nombre, foragità i dominà els enemics, i a continuació abaté els macedonis.

Titus Manli Torquat, [29v] invictíssim contra els enemics, pietós cap al pare, sever cap al fill. Manà matar-lo, ja que irritat pels enemics, irrompé contra ells i els vencé, contra el seu manament.

Pelegrí d'Aragó¹¹⁰ era el seu mestre de camp: hom diria que era el ferotge Pirrus. I no fou inferior a aquest, el Pelegrí que dominà els pobles rebels de Sant Mateu. Brillen iguals en

110. Lluís Pelegrí, comanador de Montesa.

His animis, armisque pares Ferrarius urbis
 nostrae propraetor Mognociusque micant.
 Regius hic ne impar rationum quaestor, et isto
 Ramston magnanimus non Viciana minor.
 Hoc nihil inferior nomen cui Montisacuti:
 huic non Carrocios longius isse puta.
 Aure licet surda Masconius at Lodouicus,
 est inter primos connumerandus eques.
 Nec te deseruit uirtus, Fernande, tuorum,
 principio Alphonsi signa sequutus ades.
 Non Margaritus procul his abcessit, abiuit
 non huic Almenarae longius atque comes.
 Petrus at inferior non est Almunia primis,
 hoc nec uterque animis inferiorque nepos.
 Facta Morella suo est Ciurana insignis et Ondam
 ditarunt Falco Pegnaque marte suo.
 Sanchius effulsit tuus hic Peninsula praeses,
 hic Dertusa tuus fulsit Oliuerius.
 Quis te, Arnale, fuit pugna bellacior illa?
 Turolium est factis inelyta facta tuis.
 Quid Pegnaroiias memorem? Quis marte Sagunto
 illis plus habuit pectoris atque animi?
 Magnanimo quis Bernardo, quisue acrior illo
 Turcae cui nomen, trux animusque fuit?
 Francisco Solano animis quis maior et armis?
 Illo quis nomen cui quoque Cerua dedit?
 Occubuit pugna iuuenum pulcherrimus illa,
 qui Mercatorum spes erat atque decus.

esperits i en armes Ferrer, lloctinent de governador d'aquesta nostra ciutat,¹¹¹ i Munyós. I no és desigual a aquests el reial mestre racional,¹¹² i no menor el magnànim Rampston de Viciana.¹¹³ De cap manera inferior aquell que es diu Montagut:¹¹⁴ pensa que els Carròs¹¹⁵ no anaren més lluny que aquest. També Lluís Mascó, tot i tenir una orella sorda, s'ha de comptar entre els primers cavallers. I no t'abandonà la virtut dels teus, Fernando, que has seguit des del principi les insígnies d'Alfons. No s'allunyà d'aquests Margarit,¹¹⁶ ni anà més lluny el comte d'Almenara. Pere Almúnia¹¹⁷ no és inferior als primers ni són inferiors en esperit cadascun dels seus néts. Pel seu Ciurana, Morella esdevingué insigne, i Falcó¹¹⁸ i Peña¹¹⁹ amb les seves guerres enriquiren Onda. El teu Sanxis¹²⁰ brillà com a cap de Peníscola, el teu Oliver¹²¹ brillà a Tortosa. Qui fou més guerrer que tu, Arnal,¹²² en aquella guerra? Terol esdevingué ínclita pels teus fets. Què recordaré dels Penarroja? Qui tingué més pit i esperit que ells a la guerra de Sagunt? Qui en tingué més que el magnànim Bernat? qui fou més impetuós que aquell anomenat Turc, que tingué un esperit sanguinari? Qui fou més gran en esperit i armes que Francesc Solanes? Qui més que aquell, al qual es donà el nom de Cervató? Morí en aquella lluita el més bell dels joves, aquell que era l'esperança i l'honor

111. Jaume Francesc Ferrer.

112. El mestre racional Joan Escrivà de Romaní i Montpalau, baró de Beniparrell, que morí el 1548.

113. Rampson de Viciana, nascut vers 1467, heretà del seu pare, Martí de Viciana, el càrrec de governador de la Plana, càrrec que exercí des del 1492. A la mort del seu pare, el 1502, el conservà com a titular, fins que morí el 1529. Era oncle del cronista Martí de Viciana.

114. El comanador de Sant Jaume Guillem Montagut.

115. El batlle general de València Lluís Carròs i els germans Jeroni i Pere Carròs.

116. Lluís Margarit, segons M. de Viciana (IV, f. 155v).

117. Abans ha estat citat com Pere Lluís Almúnia.

118. Jaume Falcó, alferís d'Onda.

119. Peña, desconegut.

120. Lluís Sanxis, alcait de Peníscola.

121. El noble tortosí Lluís Oliver de Boteller.

122. Jerónimo Pérez de Arnal, batlle de Terol.

[30r] Despugius quamquam periit pietate parentem
 dum sequitur, fama nonne perennis erit?
 At Monsoruios gemino uiduata patrono
 flebilis, heu, luget Faura misella suos.
 Corpora si tristi mors inuida clauserit urna,
 fama immortalis sed super astra uolat.
 Pro patria, pro rege mori ac pro lege decorum est.
 Hinc illis uita mors preciosa magis.
 Hos habuit socios tua, dux, uictoria fidos,
 his poteris orbis subdere scepra tibi.
 Inde tuos illis debes, Alphonse, triumphos
 debent immo tibi tempus in omne suos,
 uictores fieri nam te didicere magistro.
 Nomine tum celebres sunt super astra tuo.
 In freta dum uario decurrent flumina lapsu,
 herbae dum flores, gramina terra feret,
 fulgida dum nitidum lustrarint sidera Olympum,
 Parrhasidos fuerit dum comes Arctophylax,
 inclyta uirtutis praeclarae haec fama manebit,
 et tibi perpetuae gloria laudis erit.

Hos habuit socios tua dux uictoria: Enumeratis illustrium notioribus, quoniam hoc opus in laudem excellentissimi inuictissimique Alphonsi Segobriae ducis, omniumque militum coeptum fuerat, in eorundem finiretur elogium, sed maxime incliti ipsius ducis in gloriam, consentaneum fuit. Quae licet communis omnium fuerit, singularis tamen uni adscribitur, ipsi duci. Nec plausibili quidem opinione, pleno sed merito, nec dignitatis ratione, sed factis. Quae adeo omnibus fuere conspicua, ut principibus omnibus regiae inuictissimaeque magnanimitatis immortalisque erga Caesarem fidelitatis, immortale in exemplar perennent. Quare omnium uictorum gloria iure uni ipsi Alphonso duci adscribitur, uelut primae praecipuaeque uictoriae causae atque auctori. Atque ideo laudem eius in aeternum duraturam adfirmat, quum dicit: *in freta dum uario.*

dels Mercader.¹²³ [30r] Tot i que Despuig morí mentre seguia el seu pare en pietat, no serà perenne la seva fama?¹²⁴ I la dissortada Faura plora, flebil, els seus Montsoriu, òrfena del seu doble patró.¹²⁵ Si la mort envejosa tancà llurs cossos en una trista urna, tanmateix llur fama vola immortal sobre els astres. Morir per la pàtria, pel rei i per la llei, és un honor. Per això, per a aquests, la vida no és més preciosa que la mort. La teva victòria, duc, els tingué com a socis fidels, els haguessis pogut confiar, en nom teu, els ceptres del món. Per la qual cosa, Alfons, els deus els teus triomfs, i ells deuran sempre els seus a tu, ja que apreueren de tu a esdevenir vencedors. Són cèlebres entre els astres pel teu nom. Mentre els rius corrin cap al mar amb un curs variat, mentre les herbes treguin flors i la terra herbei, mentre els astres facin voltes entorn del nítid Olimp, mentre l'Arctofilax sigui custodi de Parrasis, romandrà íncrita la fama de la vostra preclara virtut, i constituirà per a tu la glòria d'una lloança perpètua.

La teva victòria, duc, tingué aquests com a socis: Un cop enumerats els més coneguts dels il·lustres, com que aquesta obra havia començat en lloança de l'excel·lentíssim i invictíssim Alfons, duc de Sogorb, i de tots els cavallers, era conseqüent que acabés en l'elogi d'aquests però, especialment, en glòria del mateix íncrit duc. Aquesta glòria, tot i ser compartida per tots, tanmateix s'adscriu de forma singular a una sola persona, el mateix duc. I no pas per raó d'una opinió plausible, sinó per uns mèrits abundants, i no per raó de la dignitat, sinó pels fets. Aquestes coses foren fins a tal punt conspícues a tothom, que romandran per a tots els prínceps com a un model immortal de reial i invictíssima magnanimitat i de fidelitat immortal envers el Cèsar. Per la qual cosa la glòria de tots els vencedors s'atribueix amb justícia a un de sol, el duc Alfons, com a causa primera i principal i autor de la victòria. I d'aquesta manera afirma que la seva glòria durarà eternament, quan diu: «cap al mar amb un curs variat».

123. Joan Mercader, coronel de les banderes d'Onda i Serrans, segons M. de Viciàna (IV, f. 156). Era germà d'Àngela Mercader-Sabata.

124. El comanador de Montesa Francesc Despuig.

125. Els germans Montsoriu, senyors de Faura.

Parrhasidos, id est, Callistus, filiae Lychaonis, regis Arcadiae, quae ubi Ioui Arcadem peperit, a Iunone conuersa in ursam, a Ioue tandem pariter cum filio in ea conuersa fuit astra, quae Vrsa Maior ipsa dicitur, et filius Minor. Suntque ea astra quae polum arcticum depingunt, ἄρκτος itaque ursa latino sermone dicitur. Vnde polus borealis *Arcticus* adpellatur. De quo Cicero libro 2 *de natura deorum* ait: «Hunc circum Arctoe [30v] duae feruntur nunquam occidentes».⁴⁶ Ex his autem maior Elice dicta est ab oppido quodam Achaeorum in Peloponneso, ut ait Hyginus astronomicus, eo libello quem de astris aedidit deque figuris astrorum,⁴⁷ quia illo oppido Calisto nata fuerit. Est autem Elice quae ursa est maior, astrum illud stellarum septem, quod *plaustrum* dicitur. Altera uero ursa, quae dicitur minor, Arcas fuisse creditur, a Ioue parente suo in illud astrum conuersus, quod et Cynosura dicitur, uulgo dicta est *aquilonaris buccina* stellarum etiam septem. Quarum duae priores designant manus, reliquae ursae corpus, ultima, quae lucidior, extremum caudae, quam *Aquilonem* uulgo adpellat. Totum igitur astrum *Cynosura*, *Bootes* dicitur atque *Arctophylax*, id est, ursae custos (ἄρκτος ut dictum est ursa et φύλαξ custos a Graecis dicitur). Quod autem idem sit *Bootes* atque *Arctophylax*, probat T. Claudius Caesar in Arati *Phaenomena*,⁴⁸ e Graeco uertens: «Tardus in occasu sequitur sua plaustra *Bootes*». Id tamen hoc loco dissimulare nolim, *Cynosuram* *Archadem* esse *Calistus*, ob similitudinem a nonnullis creditam, negari ab Hyginio post *Aglasthanem*, qui *Naxica* scripsit, sed unam esse de Iouis nutricibus ex nymphis *Idaeis*, a Ioue (ut poetae aiunt) nutricatus beneficio in illud conuersam astrum.⁴⁹ Quo modo autem *Calisto*, quae *Parrhasis* dicta est, in ursam sit conuersa, *Pelignus* secundo cecinit *Metamorphosios*. *Calisto* autem dicta est *Parrhasis*, a *Parrhasia* ciuitate Arcadiae, quae etiam ante *Arcadem* *Parrhasia* dicebatur. Ipsam itaque *Arcas* de suo nomine *Arcadiam* adpellauit.

46. *De nat. deor.* 41 (105).

47. *Astron.* II 13.

48. *Phaen.* 91-92; 579-582.

49. Hygin. *De astron.* II 2.

De Parrasis, és a dir, de Cal·listo, filla de Licaó, rei d'Arcàdia, la qual, quan parí Arcas per a Júpiter, fou convertida en óssa per Juno, i finalment Júpiter, juntament amb el seu fill, la convertí en els astres que s'anomenen Óssa Major, i el fill, Menor. Són aquells astres que engalanen el pol àrtic, ja que *ἄρκτος* correspon en llengua llatina a *l'ursa* (ossa). Per la qual cosa el pol boreal s'anomena àrtic. Sobre això parla Ciceró en el llibre segon *Sobre la natura dels déus*: «Entorn d'aquest, es diu que les Arctoes [30v] són dues i que no declinen mai». D'aquestes la major rep el nom d'Èlice, a partir d'un cert llogarret aqueu del Peloponès, com diu l'astrònom Higini, en aquell llibret que compongué sobre els astres i sobre les formes dels astres, ja que Cal·listo havia nascut en aquell llogarret. Èlice és la que és l'óssa major, aquell astre de set estrelles que s'anomena «el Carro». L'altra óssa, que és la que s'anomena menor, es creu que fou Arcas, convertit per Júpiter, el seu pare, en aquell astre que també s'anomena Cinosura, i popularment rep el nom de «corneta boreal», també de set estrelles. D'aquestes, les dues primeres dibuixen les mans, les restants, el cos de l'óssa, la darrera, que és la que més lluu, la punta de la cua, que el poble anomena «Aquiló». La constel·lació, en la seva totalitat, s'anomena «Cinosura», «Bootes» i «Arctofilax», és a dir, custodi de l'óssa (els grecs, com hem dit, anomenen l'óssa *ἄρκτος*, i el custodi, *φύλαξ*). Que és la mateixa la Bootes i l'Arctofilax, ho demostra T. Claudi Cèsar en els *Fenòmens* d'Arat, traduint-los del grec: «el tardà Bootes segueix les seves zones pantanoses a l'ocàs». No vull tanmateix dissimular en aquest lloc que Higini, que escriví unes *Nàxiques*, nega, seguint Aglastenes, que Cinosura Arcas, filla de Cal·listo, presa per tal per alguns a causa de la seva similitud, afirmant que és una de les nodridores de Júpiter d'entre les nimfes de l'Ida, convertida per Júpiter (com diuen els poetes) en aquella constel·lació a causa del benefici de la nutrició. De quina manera Cal·listo, que rep el nom de «Parrasis», fou convertida en óssa, ho canta Pelignus en el segon llibre de la *Metamorfosi*. Cal·listo hauria rebut el nom de «Parrasis» per la ciutat d'Arcàdia que ja abans d'Arcas s'anomenava «Parràsia». Arcas va anomenar-la «Arcàdia» a partir del seu nom.

**Excellentissimo inuictissimoque principi domino
Alphonso Aragono, regio Segobriae duci. Ioannes Baptista
Agnesi, sacerdos et theosophus Valentinas.**

Hanc elegiam apologeticam pro equitibus in Valentinus germanos, excellentissime princeps, in perpetuum laudis tuae elogium, praecelso parenti tuo dicatam, Nublis Oliuae comitis oppido olim edideram, mense octobrio anni 1521 natalis Domini. Quam quum semel legissem illustri tuo Francisco nunc Oliuae comiti, tunc quidem puerulo qui inuidiosa factorum tuorum percepta fama (quum iam tunc tibi addictus, factus esset maximus uirtutis tuae aemulator) me persaepe rogauit, ut eandem elegiam in lucem emitterem, nec gloriam tanti principis inuidus absconderem. Atque ita probris persaepe stimulos addidit, uel pusillanimitatis, uel certe inuidiae, qui quasi aperte inuiderem laudi, non quidem meae, sed tuae. At ego non inscius tui praediuitis meriti, tenuisque meae supellectilis conscius, quoties ille improbus impulit, toties pedem timidus retuli. Tanti nam tua semper feci, ut certe [31r] uiderer mihi meo opere laudes tuas non tam illustrasse, quam decerpisse. Tandem ille, ut est arctiore tibi amoris connexus nodo, felici sorori excellentissimae coniugis tuae copulatus connubio, atque ideo tibi adfusius addictissimus, nolens laudes tuas apud me interire, tandem improbitate, uel certe amore uicit. Parui, iussa obiui, feci, ut et filii tui, posterique tuae uirtutis aemulum exemplum habeant. Et ego ut fidissimus patriae meae seruatori atque liberatori, praecelso parenti tuo tibi que fidelitatis debitum uidear persoluisse. Titulum tamen et nomen cui dicaueram non mutauit. Nam licet regius parens tuus fato functus fuerit, mihi mundoque augustis immortalis meritis uiuit ac semper inclitus fama uiuet. Tu autem obiter,

A l'excel·lentíssim i invictíssim príncep don Alfons d'Aragó, duc reial de Sogorb. Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià.

Aquesta elegia apologètica en defensa dels cavallers contra els agermanats valencians, excel·lentíssim príncep, dedicada al molt excels pare teu, en elogi perpetu de la teva lloança, la vaig compondre fa temps a Nules, al castell del Comte d'Oliva, el mes d'octubre de l'any 1521 del natalici del Senyor. Havent-la llegit una sola vegada a l'il·lustre teu Francesc, ara comte d'Oliva i aleshores infant, sovint em demanà, percebent la fama envejable de les teves gestes (quan, addicte ja a tu, s'havia convertit en el més gran emulador de la teva virtut) que la publicqués, i no amagués envejament la glòria d'un príncep tan important. I m'empenyé sovint amb tants d'estímuls, acusant-me de bones maneres, sigui d'apocament, sigui, certament, d'enveja, que gairebé obertament envejava la lloança, no pas la meua, sinó la teua. I jo, no desconeixent el teu mèrit esmentat anteriorment, conscient del meu tènue bagatge, tantes vegades com ell m'empenyia ímprobament, jo m'enretirava tímidament. Car sempre vaig valorar tant les teves gestes que em semblava [31r] que amb la meua obra, més que il·lustrar les teves lloances, les havia d'arruinar. Mentrestant aquell, com que està connectat a tu amb el nus més travat de l'amor, unit en casament amb la feliç germana de la teua excel·lentíssima dona,¹²⁶ i fins a tal punt t'és addictíssim d'una manera més devota, que no volia que les teves lloances es perdessin a casa meua, em vencé amb la seva tenacitat i, per descomptat, amb el seu afecte. Vaig cedir, vaig respondre als seus manaments, els vaig dur a terme, per tal que tant els teus fills com els posteriors tinguin un exemple de virtut a imitar. I jo crec que he acomplert estrictament el deure de fidelitat envers el conservador i alliberador de la meua pàtria, el molt excels pare teu, i envers tu mateix. Tanmateix, no he canviat ni el títol ni el nom d'aquell a qui l'havia dedicat. Car tot i que el teu regí pare ha mort, per a mi i per al món viu a causa dels seus mèrits, immortal, i viurà sempre ínclitament

126. Dues filles del duc Ferran de Cardona: Maria era casada amb el comte Francesc de Centelles i Joana, amb el duc de Sogorb, Alfons d'Aragó.

inclitissime princeps, regio, quo effulges, animo, Baptistae tui non opus, sed uotum suscipies. Immo tanquam tui Oliuae comitis munus amanter excipies. Namque obsequium eius est potius, non qui praestat, sed qui ui extorsit. Diu, militiae magister et uertex, felicissime uale. Valentiae, 9 Aprilis 1542.

per la seva fama. Tu, per la teva part, príncep inclitíssim, rep amb un esperit reial, amb el qual brilles, no pas l'obra del teu Baptista, sinó el seu desig; certament, el rebràs afectuosament com a ofrena del teu comte d'Oliva. Car l'obsequi és més d'aquell que obligà a la força que d'aquell qui el proporciona. Mentrestant, mestre i cap de la milícia, estigues bo felicíssimament. A València, 9 d'abril de 1542.

[Segona Apologia en lloança del marquès de Cenete]

Franciscus Oliuae comes Baptistae suo, pro apologetico aedito in laudem illustrissimi domini Rhoderici Zeneti marchionis, iugulato Vincentio Peres.

Quod scelus hoc, Baptista, tuum, dignumque flagellis?
 Inuidiae ne lues desidiaee? Refer.
 Alphonsi abscondisse mei praeclara potentis
 facta satis fuerat, carmine digna senis.
 Magnanimi celsas Rhoderici abscondere laudes
 quid iuuat? Indignum forte ne laude facis?
 «Laudaui» dices: non aequa at laude, tacebis?
 Laudandus nullis ergo erat ille modis.
 Non satis altiloqui hunc laudasset musa Maronis.
 Elinguis meritis huius Homerus erit.
 Laudasti, laudasse iuuet. Frustra ergo tyranno
 huic uicto laudes conciuisse fuit?
 Mentiae nescis quod sim addictissimus uni?
 Mitte illi, obsequio si cupis esse mihi.
 Te debere mihi fidei permulta profaris.
 Mentiae, debes quae mihi, pende meae.
 [31v] Quod si doctiloquae male culta uereris Athenae
 mittere, causae isthaec est tibi diffugii.
 Cedo libens: sed opus non despuet illa fidemque,
 nam solet Aoniis docta fauere suis.

Oliuae, 9 calendis Maii 1542.

Ad excellentissimam dominam Mentiam Calabriae ducem, unicum uirtutum atque musarum specimen, Ioannis Baptistae Agnesii sacerdotis ac theosophi Valentinatis.

Inclita magnanimi tibi me, si facta parentis
 non deuinxissent, celsa uirago, tui,
 certe addixisset uirtus, uirtutis amantem,
 Pieridesque tuae me sine fine tibi.
 Ignibus atque igneis stimulos calcaribus addens,
 me tibi dux totum uinxit ubique tuus.

[Segona Apologia en lloança del Marquès de Cenete]

Francesc, comte d'Oliva, al seu Baptista, en favor de la seva apologia composada antigament en lloança de l'il·lustre don Rodrigo, marquès de Cenete, un cop mort Vicent Peris.

Què és aquest teu crim, Baptista, digne de fuetejades? Estàs expirant l'enveja o la desídia? Conta-ho. Era suficient amagar els molt nobles fets del meu poderós Alfons, dignes d'un poema en hexàmetres. De què serveix amagar les excelses lloances del magnànim Rodrigo? El consideres, tal vegada, indigne de lloança? Dius: «l'he lloat»: però, amb una lloança no igual, el callaràs? En aquest cas, no l'havies d'haver lloat. No l'hauria lloat suficientment la musa de Maró, el d'altres paraules. Homer no tindria prou eloquència davant dels seus mèrits. Ja que e has lloat, que serveixi haver-lo lloat. Fou doncs en va que, vençut aquest tirà, cantares les seves lloances? No saps com aprecio moltíssim una persona, Mencía? Envia-li l'Apologia, si vols obsequiar-me a mi. Dius que em deus molts deures de fidelitat. A la meua Mencía n'hi deus els mateixos que a mi, tingues-ho en compte. [31v] Dius que tens por d'enviar coses mal conreades d'Atena, la de doctes paraules, però això només és una excusa per fugir. D'acord, cedeixo: però ella no et rebutjarà l'obra i la fidelitat, ja que, docta com és, acostuma a afavorir els seus aonis.

Oliva, 23 d'abril de 1542.

A l'excel·lentíssima dona Mencía, duquessa de Calàbria, una mostra única de virtuts i d'inspiració, de Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià.

La teva ínclita virtut i les teves pièrides sense fi m'haurien sens dubte consagrat a tu, jo que sóc amant de la virtut, si no guanyessin les gestes del teu magnànim pare, oh excelsa heroïna. Afegint estímuls de foc als esperons de foc, el teu duc

Igne suo flammisque meas comes auxit Oliuae,
 qui te, qui dotes tollit ubique tuas.
 Ecquis uirtutes toto non pectore amabit?
 Non, Mentia, tuas Castalidasque colat?
 Non tua dona colo, comitis ditatus Oliuae
 donis, nullius muneris indigeo.
 Virtutes, Mentia, tuas cultasque camoenas
 amplector; miror, diligo, adoro, cano.
 Iussis hinc nuper comitis compulsus Oliuae
 (uidit ubi libris scripta uetusta meis)
 mitto tibi laudum Rhoderico rustica quondam
 aedita uictori carmina dicta tuo:
 quem si non parili laudauit carmine (laudem
 uicit) laudauit sed tamen ut potui.
 Laudauit, laudes celauit hucusque, uel uni
 seruauit forsitan filia iure tibi.
 Mitto tibi, non ut laudes, Mentia, poetam
 sed fidam excipias ut bene grata fidem.
 Ista tuo debes comiti uernantis Oliuae,
 extorsit numeris nam tuus ille suis.

**[32r] Ad illustrissimum magnanimumque dominum
 Rhodericum Mendocium, olim Zeneti marchionem, con-
 gratulatorium apologeticum pro equitibus optimisque ciui-
 bus Valentinis, aeditum per eundem Ioannem Baptistam
 Agnesium, sacerdotem ac theosophum Valentinatem. Olim
 deuicto, interemptoque Vincentio Peres, impio germanae
 tyrannidis duce.**

[Primera part en lloança del marquès de Cenete]

Iam cecidit Babylon, geminam iam lucifer arcton
 implumis uoluit qui superare, iacet.
 Ecce tuus genitor luget, miser Icare, casus,
 en natum Climene moeret amara suum.
 Sic Phaetontiadum germani turba miselli
 tristibus, hei, lachrymis implet amica rogos.

em vencé totalment i en tot moment. El comte d'Oliva augmentà les meves flames amb el seu foc, ell que a tot arreu t'elevà a tu i a les teves dots. No estimà les teves virtuts amb tot el seu pit? No conrea, Mencía, les teves Castàlies? No conreo els teus dons, enriquit amb els dons del comte d'Oliva, no et demano cap obsequi. Les teves virtuts, Mencía, i les teves cultes camenes, les abraço, les admiro, les aprecio, les adoro, les canto. Obligat antigament pels mandats del comte d'Oliva (quan veié els antics escrits en els meus llibres) t'envio a tu uns poemes rústics laudatoris compostos per al teu Rodrigo vencedor: si no el vaig lloar com es mereixia en el meu poema (era més poderós el motiu de lloança), tanmateix, ho vaig fer com vaig poder. El vaig lloar i he mantingut les seves lloances secretes fins ara, o potser les he guardades amb raó per a tu, l'única filla seva. Te'ls envio, no pas, Mencía, perquè llois el poeta, sinó perquè rebis ben de grat la fidel fidelitat. Deus aquestes coses al teu comte de l'Oliva en primavera, car aquell, teu, m'obligà amb les seves consideracions.

[32r] Apologia congratulatòria per a l'il·lustríssim i magnànim don Rodrigo de Mendoza, antic marquès de Cenete, en favor dels cavallers i els ciutadans honrats de València, escrita pel mateix sacerdot i teòleg valencià Joan Baptista Anyés. Vençut de fa temps, i mort, Vicent Peris, cabdill impiu de la Germania tirana.

[Primera part en lloança del Marquès de Cenete]

Ja ha caigut Babilònia, i és mort el lucifer que volgué sense plomes atènyer les dues osses. El teu pare, Ícar, plany dissortat la teva caiguda, i Clímene, amarga, lamenta el seu fill. I una multitud de faetòntides omple de tristes llàgrimes les pires del dissortat agermanat, amic seu. I així també

Sic quoque natorum mala fausta Valentia triste
 lugubris excidium diraque fata dolet.
 Praedones lugent, reprobi, lugentque scelesti,
 flet patricidas turba cruenta suos.
 Exultant contra ciues equitesque fideles,
 exultat populi fida caterua pii.
 Gaudet inops diuesque simul, plauditque pusillus
 cum magno, adplaudit uir, puer atque senex.
 Sacrifici grates, resona summoque diales
 uoce Deo laudum carmina laeta canunt.
 Vrbs est nostra ualens duris erepta catastis.
 Vrbs libertati est reddita nostra suae.
 Praedonum est erepta manu, crudique tyranni
 e duro nostra est eruta uita iugo.
 Inuicta uictus dextra Vincentius ille
 perfidus occubuit, marchio magne, tua.
 Perculit Herculei Samsonis dextra leonem,
 hydra iacet Cadmi dilacerata manu.
 Alcidae Cacus charchesius atque triformis
 Zeneti stratus sub pede nonne iacet?
 [32v] Consule te, Rhoderice, ruit Catilina cruentus.
 Consilio tuta est patria nostra tuo.
 Extincta est germana tua uirtute procella,
 extincta est dextra saeua Megaera tua.
 Omnis abiuit hiems, imberque recessit, atroxque
 Mars cecidit, uictrix paxque beata redit.
 Marchio magnanimus uicta Rhodericus Erynne
 restituit nobis nos, patriamque pater.
 Principis Enrici sapienti adiutus ubique
 consilio, inuicto pectore magnanimus,
 inter Geryones urbem Cacosque cruentos,
 quanti est seruasti quod pater incolumem?
 Vni debemus tibi, nostram, urbis salutem.
 Debemus uitam, cunctaque nostra tibi.
 Nam nisi seruasses, vrbs, sacraque delubra flammis
 non absumpta semel: cuncta fauilla forent.
 Consilio quanto, quanto uitaeque periclo,
 seruasti sapiens, omnibus ecce palam est.
 At seruasse parum est: ipso eripuisse tyranno

València, de mals averanys, deplora, llòbrega, la trista fi dels seus fills, i en deplora els destins dissortats. Ploren els lladres, els malvats, i ploren els dolents, la gernació, plena de sang, plora els seus patricides.

Els ciutadans, en canvi, exulten, i els fidels cavallers, i exulta la fidel gernació del poble pietós. Gaudeix el pobre i el ric, i l'insignificant aplaudeix amb el poderós, aplaudeix l'home de mitja edat, l'infant i el vell. Els sacerdots que ofereixen sacrificis canten càntics de lloança plens de joia al Déu altíssim amb llur veu ressonant. La nostra ciutat s'ha envigorit, alliberada de les dures estrades. La nostra ciutat ha estat retornada a la seva llibertat. Ha estat alliberada de la mà dels lladres, i la nostra vida ha estat sostreta del dur jou d'un tirà cruel. Aquell pèrfid Vicent, vençut per la teva mà dreta, ha sucumbit a tu, oh gran marquès. La teva mà dreta ha abatut el lleó de l'herculi Samsó, l'hidra ha estat destruïda per la mà de Cadmos. I que no ho estan també el Cacus, carquesi i triforme, abaltit sota els peus de l'Alcida Cenete? [32v] Essent tu governador, Rodrigo, s'ha desmoronat el cruent Catilina. Amb el teu seny la nostra pàtria està segura. Amb la teva virtut s'ha extingit una doble tempesta, s'ha extingit per la teva mà dreta la furiosa Megera. S'ha dissipat qualsevol hivern, la pluja ha remès, ha caigut l'atroç Mart, i ha tornat, vencedora, la benaurada pau. Vençuda l'Erínia, el magnànim marquès Rodrigo ens ha restablert a nosaltres i a la nostra pàtria, talment un pare. Ajudat en tot moment pel savi consell de l'Infant Enric, magnànim i amb un pit invicte, quant no val que tu, pare, servessis incòlume la ciutat, entre Gerions i cruents Cacs? Només a tu et devem la salvació de la nostra ciutat. Et devem la vida i les coses que tenim. Car si no les haguessis servades, la ciutat, els temples sagrats no només els haurien cremat les flames: tot fóra pols. Amb quant de seny, amb quants perills per a la teva vida, les salvares sàviament, això és ben sabut de tothom. I és poc dir que les salvares: haver-les arrabassades

factis est reliquis nonne, age, maius opus?
 Extraemo impavidum mirum est uidisse periclo.
 Namque mori potuit, sed timuisse nihil.
 Pectus magnanimum nullus timor occupat, ipsa
 horrida nec terret mors, manet impavidum.
 Omni se ostendit Rhodericus ubique periclo,
 maiorem, inuictus uisus ubique fuit.
 Ignea rapta uia eripiens tormenta Sagunti,
 praedonum e manibus, pectore quantus erat!
 Hostiles quoties urbis placare tumultus,
 Sedare incensas nouit et ille faces!
 Quantum consilio dirum contra ille tyrannum,
 quantum animo ualuit denique nonne patet?
 Fidis magnanimus comitatus ciuibus hostem
 inuasit, fudit, uicit et enecuit.
 Sic urbs est illo tranquillae reddita paci,
 [33r] praedonum a duro est liberta facta iugo.
 Cynthius ut nebulas radiis expellit opacas
 et fugiunt borea nubila flante procul.
 Nec mora sic strato germana procella tyranno
 effugit trepido te, Rhoderice, gradu.
 Atque utinam non hinc refugas, falsum impia opertum
 regem excepisset Setabis ipsa suum.
 Non Alzira suos Algemiziraque, nec trux
 Setabis, heu, cesos fleret amara fatos.
 Fleret amara suos nec adusta Olearia natos,
 Belluti fleres nec miseranda tuos,
 nec cecidisset eques iuris doctissimus, heu, heu,
 Pontius occisus Setabis ante fores.
 Heu, heu, quot damna hinc, quot praedae, quot mala utrimque,
 quot caedes! Quanta hinc turba in auerna ruit!
 At Buriazoti ut cecidit rex falsus opertus
 haereseos poenas et dedit ille suae.
 Auri munificus, biscentos marchio nummos
 namque occisori pollicitus fuerat.
 Eruit a quanto nos tunc pater ipse periclo!
 Nocte illa urbs hosti praeda futura fuit:
 marchio defendit, crudelem munere ut hostem
 occidit, ciues eripuitque suos.

al mateix tirà no és, creus, una gesta encara més important que tota la resta de fets? És admirable que, en un perill extrem, se'l vegés impàvid. Car podia morir, però témer, no. Cap temor no fa preocupar un pit magnànim, i ni la mateixa horrible mort no l'aterra, ans roman impàvid. En qualsevol tipus de perill es deixa veure Rodrigo encara més gran, i a tot arreu se l'ha vist invicte. Camí de Sagunt, prenent les armes de foc de les mans dels lladres, quin gran coratge tenia! Quantes vegades apaivagà els aldarulls hostils de la ciutat i sabé sedar les teies enceses! Que no és prou manifest amb quin gran seny i amb quin gran esperit s'enfrontà a aquell terrible tirà? Acompanyat de ciutadans fidels, magnànim, s'abaté sobre l'enemic, el féu fora, el vencé i el matà. Així ha estat retornada la ciutat a una pau tranquil·la [33r] i ha estat alliberada del jou dur dels lladres. Amb els seus raigs, ha expulsat les denses boires com el Cinti i amb el seu buf fugen lluny els núvols boreals. I sense dilació, abatut el tirà, la tempesta agermanada ha fugit de tu, Rodrigo, amb el seu pas agitat.

I tant de bo que no haguessis marxat, la impia Xàtiva no hauria acollit el seu propi fals rei Encobert. No plorarien llur mala sort ni Alzira, ni Algemesí, ni la salvatge i amarga Xàtiva; ni l'amarga i adusta Olleria no ploraria els seus fills, ni ploraries els teus tu, Bellús, de qui ens hem de compadir; ni hauria estat abatut el cavaller doctíssim en dret, ai, ai, Martí Ponç, mort davant de les portes de Xàtiva!¹²⁷ Ai, ai, quants de danys, quantes rampinyes, quants de mals per a totes dues, quantes morts procedeixen d'aquí! Quina gran multitud caigué, aquí, als inferns! Però quan caigué el rei Encobert a Burjassot, també li inflingí el càstig per la seva heretgia. Car amb tant d'or com tenia, el marquès havia promès dues-centes monedes a l'assassí. Aleshores, el nostre pare, de quin gran perill ens deslliurà! Aquella nit, la ciutat havia de ser presa per l'enemic: el marquès la defensà, matà com a regal el cruel enemic, i en tragué els seus ciutadans.

127. Lluís Vives dedicà al jurista Martí Ponç el seu *Aedes legum* (*Temple de les lleis*) el 1519.

Secunda pars pro equitibus, in factiosos germanos

Quid stimulo prodest nudum germana dedisse
 sic ruitura pedem? Victa misella iaces.
 Multorum imperium quereris, moresque superbos,
 et tua praeduro saucia colla iugo.
 Haud ibo infitias equitum plerosque probrosis
 moribus a proavis degenerasse suis.
 Maxima pars quorum, plaebeio sanguine nati,
 diuitiis, empta nobilitate, tument.
 [33v] Pars alia est, quorum non ausim dicere laudes,
 orbis quos peperit moecha Ericyna malo,
 qui patribus quum sint dubiis, furtiua parentum
 nomina iactantes, cuncta licere putant.
 Paucorum at crimen coetum quid uertis in omnem?
 Spectandus meritis est tibi quisque suis.
 Non paribus rutilant celestia lumina flammis,
 non una currunt Phoebus et astra uia.
 Non una est rerum species, non temporis unus
 est modus, estque hominum ne una eadem facies.
 Praui nil superis, Erebi bona nulla sub umbris;
 est reliquum mundo sint mala mixta bonis.
 Bissenos inter docuit quos Christus alumnos
 delectos, an non pessimus unus erat?
 Quid mirum, si militiae de stirpe scelestus
 est aliquis? Multi nobilitate nitent.
 Multos ut taceam, quorum me copia uincit,
 est quorum uirtus carmine digna Lini.
 Cui tua terrarum non regia cognita uirtus
 Magne Alphonse, decus, gloria, luxque ducum?
 Nec uiuarigenum integritas tibi auita tuorum
 defuit, Hesperiae lux, Rhoderice, tuae.
 Et tua, te comite, est ter Consentania felix
 prima Corellarum lux, patriaeque decus.
 Nec procul est merito, cui Albaida fidefraga seruit
 clara Milanorum lampas et ipse comes.
 Nec tua magnarum recinam praeconia laudum
 Petre o Maza, uetus nobilitatis honos:

*Segona part en defensa dels cavallers i en contra dels
agermanats facciosos*

De què serveix que la Germania posés en peu de guerra la seva infanteria, l'únic que tenia, quan d'aquesta manera havia de destruir-se? Ara, dissortada, has estat vençuda. Et planys de l'abús de poder de molts, i dels seus superbs costums, i els teus colls estan ferits per un jou duríssim. No negaré que molts dels cavallers han degenerat els costums íntegres dels seus avantpassats. Una gran part d'aquests, nascuts d'una sang plebea, i havent comprat la noblesa amb diners, són ben altius. [33v] N'hi ha una altra part, dels quals no gosaria pas fer cap lloança, que parí l'adúltera Ericina per gran mal del món i que, com que són de pares incerts, gallegen d'uns cognoms furtius, i els sembla que tot els està permès. Però per què converteixes el crim de pocs en un crim de tothom? Cal que valoris cadascú pels seus mèrits. Els astres del cel, en girar, no fan la mateixa llum, i no van per un únic camí Febus i els altres astres. No és una sola la imatge de les coses, no és un sol el compàs del temps, i tampoc no és una sola la cara dels homes. A dalt, no hi ha res de dolent, ni res de bo sota les ombres de l'Èreb; en canvi, és propi del món que els mals es barregin amb els béns. Entre els dotze deixebles escollits per Crist, no n'hi havia un de pèssim? Doncs què hi ha d'estrany que, entre l'estament militar, n'hi hagi algun de malvat?

Molts tenen una noblesa ben fonamentada. N'haig de callar molts, perquè me n'abassegaria el gran nombre i perquè la seva virtut és digna d'un cant de Linos. Qui no coneix, a la terra, la teva règia virtut, magne Alfons, honor, glòria i llum dels cabdills? No t'ha faltat la integritat familiar dels teus avantpassats de Vivar, Rodrigo, llum de la teva Hespèria. I amb tu al davant, Cocentina és tres vegades feliç, primera llum dels Corella, i honor de la pàtria. I no es pot menystenir que se't sotmetés l'Albaida, que havia trencat la fidelitat, a tu, clara llum dels Milà i comte tu mateix. I no cantaré de nou les teves grans lloances, o Pere Maça, honor de l'antiga noblesa: el

exuperat uires meritorum summa tuorum
 et grandi e cumulo est pauca referre, pudor.
 Praetereo Alphonsum, clarum Cardonia uirtus
 inter primates quem facit esse uiros.
 Inclitus et quo non Ludouicus Carrociorum
 primas est laudis dignior elogio?
 Quid regale canat Dixarum musa? uetustum
 [34r] Villaracutorum Lanzoliumque genus?
 Quid Casteluinos, quid Pardos, quidue Latrones?
 Quid Monpalauos, quid referamue Boues?
 Nonne Palomitas praeclaros Proxita misit?
 Laude Perillosos fama uetusta canit.
 Est Pertusarum Valterrarumque uetustum
 nomen, et Exarchis gloria multa uiris.
 Quo celebrem Scribas, Crispinos, quoue Aquilonum
 eloquio recinam Pallariumque genus?
 Quis non laudabit Marradas, Bilbilitanos,
 Puiadasque et non, hos tacuisse, nefas?
 Nec tua, Balthasar, est uirtus Masconia certe
 laude indigna omni, nec Lodouice tua est.
 Quis meritis recinat Catalanos Villanouasque,
 quis Granollesios Sanoguerasque modis?
 Omneis Ferrandes laudes Haeredia uincit.
 Pegnarroiarum fama perennis erit.
 Praeteream Mercatores clarosque Boilos,
 quorum Argiritae filius unus erat,
 Angela cui soror est musarum prima, pudoris
 exemplar, primus uirginitatis honos.
 Finollete tuas canerem, Ludouice tuasque
 Ferrari laudes, sed mea curta lyra est.
 Longa mora est graphio reliquum perstringere laudes,
 quorum laus tempus multa per omne manet.
 Quos inter meritis Aquilarius ille Iacobus
 altis, Meonia est dignus ubique tuba.
 At furor insanus, uulgi furialis Enyo,
 unquam quae nulla scit ratione regi.
 Coeca equitum damnat cruda nemus omne securi.
 Quod uitio uirtus prisca abolita iacet.

conjunt dels teus mèrits depassa la meua capacitat, i em fa vergonya de contar-ne només una petita part, d'entre una gran quantitat. Deixo de banda l'insigne Alfons, al qual la virtut de Cardona el fa estar entre els homes principals. I l'inclit principal Lluís de Carròs, que no és digne d'elogi? Quina cosa de reial podrà cantar la musa dels d'Íxer? Tal vegada l'antic [34r] llinatge dels Vilaragut, dels Llançol? I els Castellví, i els Pardo, i els Lladró? I els Montpalau o els Bou? Que no ens envià Pròixita els insignes Palomites?¹²⁸ La fama canta els Perellós amb una antiga lloança. És antic el nom de Pertusa, de Vallterra, i molt gran la glòria d'Eixarc. Amb quin elogi celebraré els Escrivà, els Crespí, o cantaré novament el llinatge dels Aguiló i els Pallars? Qui no lloaria els Marrades, els Calataiud, els Pujades? Fóra sacríleg que me'ls callés. La teua virtut de Mascó, Baltasar, prou es mereix tota mena de lloances, certament, i també la teua, Lluís. Qui cantarà altra vegada els Català, pels seus mèrits? O bé els Vilanova, o els Granollers, o els Sanoguera, amb versos? Ferrandis d'Heredia¹²⁹ s'ha guanyat tota mena de lloances. Serà perenne la fama dels Penarroja. Deixo de banda els Mercader, i els coneguts Boil, l'únic fill dels quals era el senyor d'Argeleta, la germana del qual, Àngela, és la millor poetessa, un exemple de pudor, una de les millors mostres de castedat.¹³⁰ Cantaria les teves lloances, Fenollet, i les teves, Lluís Ferrer, però la meua lira està escapçada.¹³¹ D'altra banda, porta un gran temps de resumir les lloances amb la ploma, quan llur glòria tan gran dura per sempre. Entre aquests, pels seus mèrits és digne de la tuba meònia l'alt Jaume d'Aguilar. Però és enfollit el furor, i furiosa Enió, que no sap governar mai amb cap raó. Cega i cruel, condemna a la seva destralt tot un bosc de soldats. Per això, l'antiga virtut està

128. Palomites, els homes del coronel agermanat Palomino que intentà entrar a Xàtiva, assetjada per les forces reialistes, a través d'una mina, tot i que fou descobert i mort. Desembre de 1521.

129. El poeta Joan Ferrandis d'Herèdia, present a la batalla de Gandia i després vinculat a la cort de Germana de Foix.

130. Sobre la humanista Àngela Mercader-Sabata i Boil, vegeu la Introducció i més endavant.

131. La nòmina de nobles es troba a la llista de nobles presents a la batalla de Gandia aportada per M. de Viciano (IV, ff. 162-162v).

Deliquit quid Gandensis dux, quid Seraphinus,
 quid, germane, mali commeruere tibi?
 Quando hos deseruit uirtus, germane, fidesque,
 hos quando pietas liquit honosque uiros?
 [34v] Cui non Gandensis ducis est uenerabile nomen,
 nomen cui celebre est non Seraphine tuum?
 Vos uirtutis honos, specimen, morumque magistri
 militiae, niueum Pieridumque iubar.
 Vos cupit omnis homo, nigris tam natus in Indis
 quam satus occiduo climate seruat, amat.
 Vobis una (nefas) quid iniqua Valentia saeuit?
 Primus uterque tibi nonne patronus erat?
 Tantis pro meritis, furiis agitata Megaerae
 in uos, proh, rabido coeca furore ruit.
 Ecquid militiae male sana Valentia culmen
 es tam uaesanis uertere nisa modis?
 Vnde tibi illustris domus est inuisa Craonum?
 Borgia quando manus non tibi amica fuit?
 Primus honos unde est? Vnde est tibi gloria prima?
 Sextus Alexander Borgius enituit.
 Et quis Gotthorum genus alto a sanguine regum
 reges inuictos magnanimosque dedit?
 Et quis Fernandos primum dedit atque secundum,
 cum fratre Alphonsus? Carolus unde potens?
 Quantus honos nobis, quanta hinc, io, gloria nostris?
 Hinc Scintillarum splendor ab igne micat.
 Primum Fernandum sceptris adduxit Iberis
 en Bernardus auus nam, Seraphine, tuus.
 Marte nouo ac populos domuit pro rege feroces,
 subdidit et regi regna superba suo.
 Magnanimi et quis facta tui, Seraphine, parentis,
 eius quis recinat clara trophaea modis?
 Quantum inuicta huius uirtus terraque marique,
 indomitus ualuit pectoris atque uigor!
 Paciferae titulo Alphonsus testatus Oliuae est,
 belli cui fuerat fidus ubique comes.
 His tu Scintillis ortus, Seraphine, coruscis,
 ut duos toto clarus in orbe nites.

abolida pel vici. Quin mal ha fet el duc de Gandia o quin, Serafi, quin mal t'han fet, agermanat? Quan els ha abandonat la virtut i la fidelitat, oh agermanat? Quan, a aquests homes, els ha abandonat la pietat i l'honor? A qui no és venerable el nom del duc de Gandia, a qui no és conegut el teu nom, Serafi? Vosaltres sou l'honor de la virtut, éssers únics, mestres de costums militars, la blanca resplendor de les Pièrides. A vosaltres us ama i us serva qualsevol home, tan el negre nascut a les Índies com el nascut a Occident. Per què només la malvada València (o sacrilegi!) us avorreix? No n'éreu, l'un i l'altre, els primers patrons? En recompensa per tants mèrits, moguda per les fúries de Mègara contra vosaltres, oh, se us tira al damunt engegada per un furor encolerit. Estàs tan boja, València, que respons al millor de la teva milícia d'una manera tan cruel? Per què t'és detestable el casal dels Craons? Quan deixà de ser-te amiga la mà dels Borja? On és l'honor d'antany? On és la teva glòria primitiva? Prou que brillà Alexandre Sisè, d'entre els Borja. Qui et donà la nissaga dels reis gots, d'una alta sang, reis invictes i magnànims? Qui et donà els Ferran primer i [Joan] segon, i el germà d'aquest, Alfons? D'on sorgí el poderós Carles? Quin honor en tenim, quanta glòria ens en resta? L'esplendor dels Centelles brilla amb llur foc. Car Bernat (el teu avi, Serafi), investí amb els ceptres reials Ferran, el primer rei dels ibèrics. I amb una nova guerra dominà els ferotges pobles en nom del rei, i sotmeté al seu rei regnes magnífics. I qui canta les gestes del teu magnànim pare, oh Serafi, qui canta amb versos els seus coneguts trofeus? Que poderosa que fou la seva virtut invicta, tant per terra com per mar, així com la vigoria del seu pit indòmit! Alfons féu testament a favor d'Oliva, el portador de pau, de qui havia estat a tot arreu un fidel aliat de guerra. Tu, Serafi, et mous nascut d'aquestes

Scintillas patrias cinerum latitare sepulchro
 [35r] non passus uitio es turpiter atque mori.
 Accendis meritis, auges, uirtutibus ornas.
 Illustras musis, moribus atque piis.
 Primos sic inter primos heroas haberis.
 Obseruant omnes te, uenerantur, amant.
 Ergo boni quum sint plures, germane, scelestis,
 debeat innocuus nec mala ferre mali.
 Percitus insano quare ergo furore Megaerae
 contra equites omneis coecus in arma ruis?

Pars tertia, carptim mala recenset, quae germani patrarunt

Nec modo iura equitum, multo olim parta cruore,
 usurpas (nummis emeris ipse tuis)
 proh facinus, magni sed stemmata celsa prophano
 ausus es Augusti suppeditare pede.
 Proregem Didacum, quo non praestantior alter
 bello nec pace est, perfidus urbe fugas.
 Setabis augustam inuadis temerarius arcem.
 Crispinum interimis, proh, data inique fide.
 Haec tua palma: acies equitum, infidasque phalanges
 marte quod inuictas, fratre Synone, fugas.
 Gandenseis nudas, uernam popularis Oliuam.
 Atria deuastas, diruis atque domos.
 Das cererem flammis, oleum, fundisque phalernum,
 sacrilega, ah, spolias phana prophane manu.
 Haec sanctam inclammans Mariam, patraueris ut nil.
 Fractis e tumulis impie quaeris opes.
 Perge, age, ne trepida, uultu quid pallida tristi
 formidas? Retrahis cur, age, musa pedem?
 Mens facinus meminisse tuum, Polloppe, cruentum
 exhorret, trepidat scribere et ipsa manus.

centelles, de manera que brilles amb claredat per tot el món. No has suportat que les centelles de les cendres dels pares romanguin amagades en un sepulcre, [35r] ultratjades de qual-sevol manera, i que morin. Hi afegeixes mèrits, les envigoreixes, i les omplés de virtuts. Les il·lustres amb les muses i amb els teus pietosos costums. D'aquesta manera, seràs comptat entre els principals herois. Tothom et té respecte, tothom et venera i t'estima. Per tant, agermanat, com que n'hi ha més de bons que de dolents, tampoc no ha de fer mal aquell que està lliure de mal. Per què, doncs, pres pel foll furor de Megera, et llances a les armes, cec, contra tots els cavallers?

Tercera part: esmenta punt per punt els mals que feren els agermanats

No només usurpes els drets dels cavallers, que havien guanyat antigament amb tanta sang (els deus haver comprat amb els teus diners), sinó que també, oh crim, has gosat de supeditar els excelsos llinatges del gran August a la teva profana infanteria. Foragites de la ciutat, pèrfida, el virrei Diego, millor que el qual no n'hi ha cap ni en la guerra ni en la pau. Ocupes temeràriament l'august castell de Xàtiva. Fas matar Crespí, havent-li ofert la confiança, iníquament. Aquests són els teus trofeus, essent Sinó¹³² el teu germà: posar en fuga les tropes de cavallers i les formacions infidels, invictes en la guerra. Despulles els de Gandia, destrueixes l'Oliva primaverall. Devastes els atris, i anorreies també les cases. Dones pàbul i oli a les flames, vesses el vi i, ai las!, expolies i profanes els temples amb la teva mà sacrílega. Fas tot això com si res, aclamant Santa Maria. Expolies impiament les tombes i les profanes. Au, vinga, no tremolis, per què tens por amb una cara entristida i tota pàl·lida? Per què retrocedeixes, digues, musa? La ment

132. Sinó és l'espia que els grecs havien deixat a Troia quan fingiren partir amb tota la flota i aixecar el setge. Sinó els havia d'avisar quan els troians haguessin entrat el cavall de fusta a la ciutat.

O germanorum uirtus, diua unio, sanctum
 o sceptrum, o supera dignaque laude fides!
 [35v] Quum Polloppaeas armis diffideret arces
 expugnare tuus dux ualidusque pedes,
 proh scelus horrendum, pacis das foedera, sacris
 inuitos lymphis abluis, inde necas.
 Diro ita sexcenta immanis das corpora leto,
 praedarum rapida te stimulante fame.
 Inclita uirtutis germanae haec facta phalangis,
 magni haec Hannibalis clara trophaea tui.
 Quis non felicem te, augusta Valentia, dicat,
 omnibus et dignam laudibus usque ferat?
 Partu uno es taleis enixa puerpera fratres,
 altis qui meritis te super astra beant,
 quique tuam Fabia ditant uirtute coronam.
 Teque implent spoliis, omnibus atque bonis,
 antiquis redimunt matris qui colla catastis.
 Vnde equitum excusso es libera facta iugo.
 Scilicet haec fidis parta est tibi gloria natis,
 haec ea proueniunt commoda magna tibi.
 Absumptis opibus satura ut de diuite pauper,
 et pereas tristi subiuga facta fame.
 Vrbes quae fueras princeps una inter Iberas,
 axe sub Hesperio stemmate sola nitens,
 quomodo strata iaces, patriis uiduata trophaeis?
 Cogeris, heu, uinctas et dare uicta manus?
 Quom regina potens facta est subiecta tributo?
 Quomodo diues opum libera seruit inops?
 Sic libertatis merito ius perdit, ineptis
 sceptrum qui meritis uindicat immeritus.
 Suplex iure malis paret seruitque superbus,
 iniuste uoluit qui imperitare bonis.
 Iure luis meritas germana insania poenas,
 et mala sunt factis praemia digna tuis,
 qui propriam temere mensuram excedit ineptus,
 uires qui supra nititur atque suas.
 Subsodat par est, retrocedatque, ruatque,

s'horroritza de recordar el teu crim sangonós, oh Polop, i fins i tot la mà tremola en escriure-ho. O virtut dels agermanats, unió santa, o ceptre sagrat, o fidelitat excelsa i digna de lloança! [35v] Com que el teu cabdill i la coratjosa infanteria desconfiaven d'expugnar amb les seves armes el castell de Polop, oh crim horrible, fas tractats de pau, bateges els qui no ho volen amb aigües sagrades, i aleshores els mates. Així, lliures bàrbarament sis-cents cossos a la terrible mort, mentre t'estimula la ràpida fam de rapinyes. Són ínclites les gestes virtuoses del bàndol agermanat, són coneguts aquests trofeus del teu gran Hanníbal. No t'ha d'anomenar feliç l'augusta València, i no t'ha de considerar sempre digna de tota mena de lloances? En un sol part tu, partera, has engendrat uns agermanats que et portaran fins als astres per uns mèrits altíssims, i que enriquiran la teva corona amb una virtut fàbia. T'omplen amb tota mena d'expolis, alguns dels quals són fins i tot bons, i sostreuen els colls de la mare als antics cadafalcs. Per això has estat alliberada del rígid jou dels cavallers. Certament t'has guanyat la glòria amb aquests fills teus, que et forneixen tots aquests grans avantatges. Sadollada amb els teus recursos exhaurits, pobra i creient-te rica, tant de bo moris sotmesa a una trista fam. Tu que fores l'única reina entre les ciutats ibèriques, brillant en el cel hesperi tu sola per la teva nissaga, de quina manera estàs vençuda i buidada dels trofeus dels teus avantpassats? Se t'ha obligat també a donar, vençuda, les mans encadenades? Com ha pogut ser sotmesa a aquest tribut una reina poderosa? Com aquella que fou rica i lliure, es veu reduïda a l'esclavatge, sense recursos? És així com perd merescudament el dret de la llibertat aquell que reclama el ceptre sense merèixer-lo pels seus mèrits ineptes. El superb cedeix suplicant, amb justícia, als seus propis mals, i esdevé esclau, quan vol manar injustament sobre els bons. Expies justament i per dret propi les penes pels disbarats agermanats, i els mals d'ara són dignes premis per als teus fets: per a tu que, inepta, has dépassat a cegues la teva pròpia mesura i vas més enllà de les teves forces. Convé que es deturi, que retrocedeixi i que es desmoroni, [36v] que

[36r] stultitiae poenas det licet atque suae.
 An sanum est stimulo nudos dare perfida calces,
 ire equites contra, Caesareasque manus?
 Ardens nonne tibi est ignis Seraphinus Oliuas?
 Vnde cinis uisus, parua fauilla, tibi?
 Haec tibi, quam diro es molita extinguere flabro,
 accendit magnos parua fauilla rogos.
 Inde tuo incensis consumeris ignibus igne,
 hostiles patrias passa, misella, manus.
 Quod non sis absumpta malis (licet infida flammis
 consummi fueris dignior una tuis)
 debes Enrico, Alphonso, debes Rhoderico
 atque animis equitum tempus in omne piis.
 Nonne omneis poterant crudos delere rebelles
 atque urbem flammis uertere uindicibus?
 Aduersas pietate manus sed uincere praestat
 quam patriae crudo perdere marte satos.
 Hostibus hac Alphonsus enim ratione pepercit,
 seruauit, posset perdere quum miseros.
 Hacque retrectauit pugnam ratione cruentam
 expertus prorex non semel, haud pavidus.
 Quur Pallas dicta est soror atque auriga Gradiui?
 Belli prudentes quod decet esse duces.
 Semper enim dubia est belli fortuna, nec ulli
 tuta salus, nulli certaue palma duci.
 Vis ubi nulla urget, pudor est nec cedere pugnae.
 Ad pugnam non est praecipitanda manus.
 Qui pietate potest, non debet uincere ferro.
 Parcere nonne ipso caedere quam melius?
 Nonne unum praestat ciuem seruare, cruentus
 quam si hostes dederis denique mille neci?
 Exemplo es post Alphonsi, Rhoderice, triumphum
 proregem patria sub pietate tenens.
 Sic animos solita superas pietate feroces,
 sic iras animo uincis ubique tuo.
 [36v] Hostiles pietate manus ut uincere clemens
 malis, quam diro perdere marte ferox.
 Hostibus e rabidis placidos ita reddis amicos.
 Regi restituis sic sua regna tuo.

se la castigui per la seva estultícia. És assenyat que ofereixis a l'agulló uns peus nus, pèrfida, i que vagis contra els cavallers i les mans del Cèsar? Que no t'és, per a tu, un foc ardent Seraff Oliva? Per què et sembla cendra i pols insignificant? Aquesta pols insignificant, que t'has esforçat a extingir amb un buf terrible, atia en tu grans focs. D'aquesta manera, ets consumida pel teu foc, entre uns focs encesos i dissortada, has hagut de patir les mans hostils de compatriotes. Que ara no estiguis destruïda pels teus mals (per la teva infidelitat mereixeries com ningú ser consumida per les teves flames) ho deus a Alfons, ho deus a Enric, ho deus a Rodrigo, i als esperits en tot moment pietosos dels cavallers. O és que no haguessin pogut destruir tots els rebels cruels i lliurar la ciutat a les flames venjadores? Però és millor vèncer les mans adverses amb pietat, que no pas perdre els fills de la pàtria en una guerra cruel. Per aquest motiu Alfons tingué pietat dels enemics i els salvà, tot i que els podia haver dut a la perdició, dissortats. I per aquesta raó l'expert virrei evità sense por una guerra cruel, no només una vegada. Per què s'anomena Pal·las la germana i l'auriga de Mart? Perquè cal que els cabdills de la guerra siguin prudents. Sempre és incerta la sort de la guerra, i la salvació no és segura per a ningú, ni per a cap cabdill no és certa la palma. On no hi ha cap poder, tampoc no hi ha cap pudor de lliurar-se a la lluita. No cal allargar la mà a la lluita. Allò que pot ser vençut amb la pietat, no ho ha de ser amb l'espasa. Què hi ha de millor que estalviar-se la pròpia mort? No és millor salvar un sol ciutadà que lliurar a la mort, cruelment, com a mínim mil enemics? Constitueixes un exemple, Rodrigo, després del triomf d'Alfons, per haver mantingut el virrei sota una pietat pàtria. Així amb la teva pietat habitual apaivagues els ànims enfurits, així, amb el teu esperit, derrotes les ires a tot arreu. [36v] Prefereixes vèncer amb clemència les mans hostils amb la teva pietat que no pas anorrear-les enfurida en una guerra terrible. D'uns enemics rabiosos, així, en fas uns pacífics amics. Així tornes al teu rei els regnes que li pertocuen. Des d'aleshores, el Cèsar, Rodrigo, i el virrei, un heroi famosíssim, se't deuen a tu per

Hinc Caesar, Rhoderice, tibi, hinc clarissimus heros
se prorex debet tempus in omne tibi,
principe te indomitos quod agente subaegerit hostes,
caesareo uictor reddideritque iugo.
Dedecore abstereso, instauratos miles honores
exultat, grates gratus amicus habet.
Letali e tabo, crudis erepta tyrannis
se debet meritis patria et ipsa tuis.
Perpetuosque eadem, o prorex, tibi debet honores,
debet se uobis coetus equestris ouans.
Debet se atque suam ciuis patriaeque salutem,
laudum ac pro meritis munera grata refert.
Obstrita est uestro germana superbia ferro,
candida Pax rediit, Marsque cruentus abit.

Finis Apologiae.

sempre. Essent tu príncep, aconseguires que sotmetés els enemics indòmits, i que els tornés, vencedor, al jou del Cèsar. Dissipat el deshonor, el soldat es gauba dels honors que se li reten, i un amic agraït els rep amb agraïment. Procedent d'una infecció mortal, també la pàtria, sostreta als cruels tirans, se't deu als teus mèrits. I ella mateixa, o virrei, et deu uns honors perpetus, i se us deu a vosaltres l'aplec dels cavallers que us aplaudeix. I el ciutadà us deu la salvació seva i de la ciutat, i us ofereix pels vostres mèrits testimonis de lloances. La vostra supèrbia agermanada ha estat anorreada amb l'espasa, ha tornat la càndida pau, i ha fugit Mart sanguinari.

Final de l'Apologia.

[37r] [Tercera Apologia a favor i en contra de les aus]

Franciscus a Scintillis, Olivae comes, excellentissimo domino Ferdinando Aragoneo, Calabriae duci.

Quum uenatorum primates inter Iberos
 et primus primas duxque habeare ducum,
 nil tibi desuetum uideatur, maxime princeps,
 causam tutelae si tibi mitto meam:
 quin pariterque tuam. Crudo uenatio iure
 interdicta mihi est: nonne eadem tibi?
 Causa eadem certe est nostrum communis utrique,
 dexter ades, parteis ut tueare tuas.
 Est Baptista tuus uolucrum defensor at idem
 fidus, ut ipse ego sum tempus in omne tuus.

[37r] [Tercera Apologia a favor i en contra de les aus]

Francesc de Centelles, comte d'Oliva,¹³³ a l'excel·lentíssim don Ferran d'Aragó, duc de Calàbria¹³⁴

Com que ets el principal caçador¹³⁵ entre els principals caçadors ibèrics i ets tingut com a cabdill de cabdills, no et semblarà estrany, príncep màxim, que et sotmeti la causa de la meva protecció: més ben dit, també de la teva.¹³⁶ La caça m'està prohibida segons el dret de la natura: no t'ho està també a tu?¹³⁷ La causa, certament, és la mateixa i comuna a tots dos: cal ser hàbil a vetllar per allò que pertany a cadascú.¹³⁸ El teu Joan Baptista és un defensor de les aus i els és fidel,¹³⁹ de la mateixa manera que t'ho sóc a tu en tot moment.

133. El comte d'Oliva Francesc de Centelles, en la seva qualitat de mecenes de l'edició de l'obra de J.B. Anyés dedica, el 1542, la tercera Apologia d'aquest darrer al duc Ferran d'Aragó.

134. El duc de Calàbria Ferran d'Aragó (1488-1550) fill del darrer rei de Nàpols Frederic II, casat, el 1540, es casà amb Mencía de Mendoza, filla del marquès de Cenete Rodrigo de Mendoza. El 1542, data de la dedicatòria, era, per tant, lloctinent general del regne de València.

135. Caçadors en el sentit de nobles repressors. *L'Apologia* utilitza l'al·legoria de caçadors i aus per indicar nobles i agermanats.

136. *La causa de la meva protecció*: la justificació de la pròpia actitud durant la guerra que podia ser tinguda per ambigua i per tant subjecte a càstig. El mateix cas per al duc que estigué empresonat a Xàtiva durant la guerra i mantingué relació amb els agermanats.

137. La repressió contra els agermanats havia estat canalitzada per Germana de Foix cap a multes pecuniàries imposades de manera indiscriminada a tots els gremis considerats còmplices. I s'havia prohibit tota venjança personal per part dels nobles (E. Duran, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona 1982, pp. 315-333).

138. Els agermanats saquejaren els béns dels nobles i costà moltes reclamacions perquè aquests fossin indemnitzats posteriorment per les pèrdues sofertes. La màxima aconsella, per tant, vetllar per defensar els propis béns.

139. Les aus, és a dir, els agermanats, en general menestrals, és a dir, gent de classe «menuda».

**Ad illustrem dominum Franciscum Scintillarum
primatem, Oliuae comitem, Ioannis Baptistae Agnesii,
sacerdotis et theosophi Valentinatis in uenatores pro
auius apologia.**

Mira tibi referam dictu, comes optime, mystes
et uates: dictis deme, adhibeque fidem.
Seria narrabo flamen, commenta poetas.
Dulciaque ex uno fonte et amara fluent.
Sum Christi ac Phoebi uates, iure unus utroque
fungar, ut una idem ueraque ficta canam.
Litore soliuagus nuper spaciabar oberrans,
qua Sucro exonerans in mare fundit aquas,
collis ubi huc Herae nomen manet usque uetustum,
cui denum ad stadium diruta Lauron abest,
quonam ubi Pompeius Sertoria castra subegit
aegit et a uicto clara tropaea duce.
Praeceptis occiduas Phoebus uergebat ad oras,
est ubi flammiumis pascua gramen equis.
Extemplo fessos torpor grauis occupat artus,
furtiusque rapit lumina pressa sopor.
Vnde, inquam, somnus uigiles obrepat ocellos?
[37 r] illa gustaram non ego luce Tethym:
quin crebris Bromio pateris persaepe litaram,
feruebatque intra uiscera farta pater.
Stabam uix pedibus, gressu titubante lababam,
crebra micant media sidera luce mihi.
Prospicio quo diffugiam, miser arctor ab undis;
Sucro una claudit parte, aliaque salum.
Verto fugam ad collem trepidus, ne obuolucrer unda:

A l'il·lustre don Francesc de Centelles, primat i comte d'Oliva. Apologia de Joan Baptista Anyés, sacerdot i teòleg valencià, contra els caçadors i en favor de les aus.

Jo, sacerdot i profeta, t'explicaré coses admirables, comte òptim; deixa't estar d'enraonies, i creu-me. Com a sacerdot, explicaré coses serioses i, com a poeta, hi afegiré ficcions. D'una mateixa font en brollaran coses dolces i amargues. Sóc profeta de Crist i d'Apol·lo, i, essent una sola persona, serviré un i altre, cantant coses vertaderes i fingides alhora.¹⁴⁰

Fa poc caminava errant, solitari, pel litoral, allí on el Xúquer desemboca i fon les seves aigües amb les del mar, allí on encara es conserva el nom antic de Cullera, a deu estadis de la destruïda Lauro.¹⁴¹ Allí on, temps era temps, Pompeu sotmeté els campaments sertoris, i s'emportà els insignes trofeus d'un general vençut.¹⁴² Febus declinava abocant-se a les riberes de ponent, allí on l'herbei fa de pasturatge per als cavalls de jous de flames, i on un entorpiment s'apodera immediatament dels membres cansats, i el sopor rapeix furtivament els ulls i els tanca. D'on deu venir el somni que s'apodera dels ullets en vigília? Jo, amb aquells ulls, no havia conegut mai el mar: ben al contrari, havia fet ofrenes a Bromi amb pàteres abundoses, i el pare s'encenia entre vísceres farcides.¹⁴³ Amb prou feines m'aguantava dret, tintinejava amb pas titubejant. [37v] Els abundosos astres em lluen a mitja llum. Busco on poder fugir, però sóc atrapat, dissortat, per les onades; el Xúquer em tanca per una part, i l'alta mar, per l'altra. Fujo,

140. Apol·lo, com a fill de Zeus era equiparat a Crist, fill de Déu en l'intent de molts humanistes de casar paganisme i cristianisme.

141. Ciutat ibèrica (potser Llúria) presa per Sertori l'any 76 a. Cr. (Plut. *Sert.* 19; *Pomp.* 18; Appian. *Bell. ciu.* I 109; Front. II 5 31; Oros. V 23 6). Va encunyar monedes amb la llegenda ibèrica *Lauro* i fou coneguda especialment pels seus vins. Anyés la identifica amb Llaurí (Ribera Baixa), seguint P. A. Beuter, *Primera part de la història de València*, València, 1538, capítol onzè.

142. P. A. Beuter, *ibidem*, en parlar de la victòria de Pompeu sobre Sertori a la ribera del Xúquer afegeix, citant Plini: «Pompeyo posà lo trofeu de la sua victòria en los cerros dels Pirineus».

143. L'autòr compara l'estat de sopor en què es troba en aquell indret amb l'estat, igualment de sopor, provocat per l'embriaguesa. Diu que una sensació com aquella no l'havia sentida mai a plena natura, i sí, en canvi, havent begut massa.

quam tangat, facio dulcius ante mori.
 Aggere arenarum uideo palmeta: «latebo
 hic», inquam, «rapidis ne obruat aequor aquis».
 Hic uix porrectum palmis, sopor occupat altus,
 nec mora, uisa auium plurima turba mihi.
 Circumstant hinc perdices, hinc ortygometae,
 ioniae uolucres, hinc quoque pica loquax.
 Hinc aquilae uolitant, uultur circumuolat. Adsunt
 cum miluo morphnos, fuluiaque ipsa Iouis.
 His minimis praegrandis adest percnopterus alis,
 huicque pigargus adest, gnesiaque altiuolax.
 Accipitrum genus hincque triorcha, cruentus atrocis
 alaudaeque hostis, aesalo et ipse uorax;
 Chalcis, erodius et rex, unguibus acer aduncis,
 qui pugnax aquilas uincere saepe solet.
 His nec circus abest, fuluis nec galgulus alis,
 ardeolaeque aderat pipo inimicus atrox.
 Hic albardeolae, mergi, gauiaequae larique,
 hic fulicae atque anates, anser et hic phalarix.
 Adsunt cum cinclis flori, cum crece calidres,
 bosae, penelopes, palmipedumque rupex.
 Nec modo ficedolae, meropes, modo nec uireones,
 infamis coccyx, pictae aderantque epopes.
 Quin aderat uinago, columbi, aderantque palumbes,
 scisurae, spini, luteolae atque pari.
 Fringillaeque aderant, altrix curuca cuculi.
 Cum philomela aderat peruaga hirundo soror.
 [38r] Quid moror innumeras auium numerare phalanges?
 Hic nocturnarum denique nulla aberat:

tremolant, cap al coll, per no ser engolit per l'onada: preferiria morir abans que em toqués. Veig palmerars en un sorral i em dic: «m'amagaré aquí, perquè el mar no em cobreixi amb les seves ràpides aigües». En aquest lloc, un alt sopor s'apodera de mi, que estic ajagut entre les palmeres i ben aviat veig una gran gernació d'aus.¹⁴⁴

Hi ha al voltant les perdius; aquí, guatlles mareses, francolíns, allí, la garsa xerraire. Aquí voletegen les àguiles, i vola al seu entorn el voltor. Al seu costat, el *morphnos*, amb el milà, i fins la *fulvia* de Júpiter. Al costat d'aquests petits, el grandíssim aufrany d'ales immenses. Al costat d'aquest, el pigarg, i l'àguila legítima, que vola enlaire. I entre els ocells de presa, heus ací l'aligot, enemic cruent i cruel de l'alosa, i l'esmerla, voraç ella també; l'òliba, l'*erodius* i el reietó, cruel per les seves ungles ganxudes que, lluitador, sol vèncer sovint les àguiles. Tampoc no hi falta l'arpella, ni l'oriol, d'ales groguenques. Al costat de l'esplugabous hi havia el picot, que li és atroç enemic. També hi havia agrons, becs de serra, calàbries, gavines, fotges i ànecs, i també l'oca i el flamenc. Hi ha els *flori* al costat de les merles d'aigua, i els territs amb la guatlla maresa, els xarxets, els ànecs xiuladors, i el rústec dels palmípedes. Hi havia igualment els papamosques, els abellerols, igualment els verdums, l'infame cucut i els puputs pintats. Fins i tot el colomí vermellós, i els coloms, i també hi havia tudons, cueretes blanques, lluers, mallerengues i mallerengues de muntanya. Hi havia també pinsans, i el tallarol, nodridor del cucut. Amb el rossinyol, hi havia l'oreneta, la seva germana. [38r] Però, per què m'entretinc a enumerar les innombrables cohorts d'aus? D'altra banda, tampoc no en faltava cap de les nocturnes: ni el mussol, ni el gamarús, ni

144. S'inicia ací una visió en somni, recurs poètic freqüent. Potser tingué present el comentari de Lluís Vives al *Somni de Scipió* de Ciceró publicat el 1520 i dedicat a l'arquebisbe electe de València Erhard de la Marca (J. Ll. Vives, *Obras completas*, Madrid, 1947, trad. de Ll. Ribet, I, p. 610) on enumera una sèrie d'aus que acompanyen Morfeu i el caçador Icèlas.

lesbia nyctimene, nec aluco, cicunia, bubo,
 non aurita asio, cui quoque nomen otis.
 Ante omnes sed erat bene grata ciconia, pennis
 albus olor niueis, longus et ordo gruuum.
 Communi hinc coruo pro causa ubi copia fandi
 est data, quod reliquis doctior unus erat,
 accedens propius me motis excitat alis
 atque animo pauidum me iubet esse bono:
*Ne timeas, Baptista inquit non adsumus hostes
 huc tibi. Te adflictis scimus adesse patrem.
 Tu nocuus nulli, clemens quin unus amico
 suppetias miseris pectore ferre soles.
 Hac spe omnes ad te uelut ad pietatis asylum
 confugimus: miseris excipe nos, opifex,
 heu! desolatas nos excipe tutor inermes.
 Defende innocuas nos pater ecce tuas.
 Quid nos imbelles omni sine crimine Oliuas
 heu comes ille tuus marte cruentus agit?
 Impetit ignitis nos heu! heu! glandibus atrox,
 deturbat telis, transadigit iaculis.
 Primas ille ducum Calaber Fernandus ab altis
 inclitus Ausoniis regibus ortus auis,
 regius et multis praedignus ubique coronis,
 uirtutum exemplar, Pieridumque pater
 insequitur quanquam crebro nos marte, sed aequo,*

l'òliba, ni el duc, ni el mussol banyut, que rep també el nom d'*otus*. Però davant de totes hi havia la ben agradable cigonya, el blanc cigne de plomes blanques, i l'extens ordre de les grues.

I heus aquí que el corb, com que li fou concedida major fluïdesa de paraula en favor de la causa comuna, en ser l'únic més intel·ligent que els altres, acostant-se a mi, m'estimula amb les seves ales i em mana, atemorint-me, que sigui complaent:

«No temis, Joan Baptista, digué, no hem vingut aquí com a enemigues teves. Sabem que estàs al costat dels afligits com un pare. Tu no fas mal a ningú, ets tan clement que ajudes a suportar les dissorts amb un cor amical. Amb aquesta esperança, totes ens refugiem en tu com en un asil de pietat: rep-nos a nosaltres, que som aus dissortades, oh menestral, acull-nos com a tutor, a nosaltres que estem desolades i sense armes. Defèn-nos com un pare, ja que som teves i inofensives.

»Per què aquell teu comte d'Oliva no para d'assetjar-nos cruelment a nosaltres, que som pacífiques i no hem comès cap crim?¹⁴⁵ Atroç, ens ataca, ai!, ai! amb espases plenes de foc, ens abat amb fletxes i ens travessa amb armes llançadisses. L'ínclit Ferran, principal dels ducs de Calàbria, nascut d'alts avantpassats, els reis ausonis,¹⁴⁶ el de nissaga reial i dignificat amb moltes corones, l'exemple de virtuts i pare de les muses, ens persegueix amb una guerra, certament, sens treva, però

145. Es refereix a Serafi de Centelles, oncle de Francesc de Centelles. L'estiu del 1521 s'agermanaren dotze persones de Gandia; el capità dels agermanats de Gandia fou el sucrer Bartomeu de Cas (o Quas) que seria executat a València l'1 de març de 1524 (Guillem Ramon Català, *Breu relació de la Germania de València*, dins E. Duran, *Cròniques de les Germanies*, València, 1984, p. 170).

El comte d'Oliva féu primer de mitjancer però finalment combaté els agermanats junt amb el duc de Gandia i altres nobles. Segons M. de Viciàna (*Crònica de València* IV, f. 134v) els agermanats de Gandia eren «personas poderosas y parientes de los más principales agermanados de València».

146. Reis ausonis. Possiblement referència als comtes de Barcelona tinguts segons una tradició com originaris d'Ausa (Vic). La confusió podria provenir del nom de la llengua. Francesc Comte, a les seves *Il·lustracions dels comtats de Rosselló i Cerdanya* argumenta que la llengua llimosina o auxitana era dita també llengua ausonesa (ff. 45 i 46v). Vegeu l'estudi de Joan Tres, pp. 122-123. Era de nissaga reial ja que procedia de la línia dels reis de Nàpols iniciats amb un fill natural d'Alfons el Magnànim.

*nec nos tormentis, missilibusque premit,
 namque auibus depugnat aues nec saeuit in omneis
 in nos bella pius nec diuturna gerit.
 Circis ardeolas, miluos stellaribus urget,
 uixque galeritas illi haliaetus agit.
 Non curae est fringilla illi, non ipse tyrannus.
 Hunc crex non hostem, nec cataracta timet.
 Tuta rubetra illi est, rubicilla immunis ubique est,
 [38v] gallinago rubis absque pauore latet.
 Summates imis minimisque saeuire tyrannos,
 fortes imbelles laedere, nonne nefas?
 Magnates inter magnus quur ergo pusillas,
 quur imbecilles persequiturque potens?
 Quid male commeruimus? Quid deliquimus illi?
 Patratum a nobis, dicit, quod scelus est?
 Cui nocuae sumus? aut hominum quem laesimus unquam?
 Cui sua surripimus? Cui noceamus, abest.
 Non odium contra quenquam exercemus atroces.
 Proelia sunt nobis nonne aliena procul?
 Non urbes oppugnamus, non oppida bombis
 diruimus, praedas non agimusue neces.
 Pacis cultrices omnes sumus, usque feraces
 agros, annonam frugiferam cupimus.
 Neue graues hominum cuiquam sumus: auia saxa,
 tectaque pars, agros, pars quoque stagna colit.
 Istis pisciculi, grana illis, glis et acetae his,
 sorex his, extae sunt cibus atque mihi.
 Quod si perdices aquilae, planci si anatesque
 praedantur, comedunt si sata grana grues,
 nobis ac uobis Deus haec communia magnus
 condidit, usurpat quur homo cuncta rapax?
 Condita cuncta homini dices, at non ad abusum
 utaris rebus: crimen abusus habet.
 Condita cuncta homini sunt subdita, subditus uni
 si permansisset tempus in omne Deo:
 ille iugo plastrae subtraxit colla, rebellis
 subtracere hominis se omnia iure iugo.*

justa, i no ens abat amb turments o projectils,¹⁴⁷ car enfronta unes aus amb les altres, i no és feroç amb totes, ni ens fa, pietós com és, una guerra duradora. Enfronta esplugabous amb arpelles, i els milans amb bitons, i difícilment l'àguila pescadora ataca les cogullades. No es preocupa pel pinsà, ni tampoc pel reietó. Ni la guatlla maresa ni el mascarell no el temen. El bitxac rogenic està segur amb ell, i el bitxac és immune a tot arreu, [38v] el becadell s'amaga del perill als matolls.

»No és un sacrilegi que els més alts sobirans s'acarnissin contra els més humils i insignificants i que els forts fereixin els pacífics? Per què, doncs, essent gran entre els més grans, persegueix les aus diminutes, per què ens encalça amb poder, a nosaltres que som inofensives? Quin mal hem fet? En què hem delinquit contra ell? Quin crim hem comès, digueu? A qui som perjudicials? A qui hem mai ferit? A qui li hem pres el que era seu? No hi ha ningú a qui haguem fet mal. No exercim amb atrocitat l'odi contra ningú. Que no ens són ben alienes i llunyanes les guerres? No expugnem ciutats, no destruïm ciutadelles amb bombes, no ens n'emportem botins o morts. Totes som conreadores de la pau, únicament delegem els camps feréstecs, i la collita portadora de fruits. I no molestem ningú: habitem les unes els pedregars intransitables, les altres, els masos, les altres, els camps i d'altres els estanys. Ens alimentem les unes de peixets, les altres, de grans, les de més enllà, de lirons i cigales cantaires. Per a unes, el menjar són els ratolins; per a mi, les entranyes. Per què, si les àguiles apresen perdus, i les àguiles pescadores ànecs, si les grues mengen els grans conreats, i el gran Déu establí tot això per a compartir-ho entre nosaltres i vosaltres, ho usurpa tot l'home rapaç?

»Hom pot dir que tot ha estat establert per a l'home, però no que se'n pugui abusar: qualsevol abús implica un crim. Totes les coses estarien subordinades a l'home, si romangués en tot moment súbdit de l'únic Déu. Però com que l'home sostragé el seu coll del jou del modelador, totes les coses es van sostroure

147. Ferran de Calàbria lluità no amb les armes –estava empresonat– sinó amb la intriga i la diplomàcia, enfrontant uns amb els altres. La seva actuació de mecenes «pare de les muses» seria posterior al seu alliberament i des que es casà amb la reina Germana de Foix.

*Plasma periere suum Plastes non siuit, ad usum
 illi concessit pabula iusta pius.
 Hinc homini rerum conceditur usus, abusus
 est interdictus, lege uetante Dei.
 Aequo quod plus est usu, laudabile non est:
 quod superest, uitio nam datur atque probro.
 [39r] Omnia non damno: uitae quod iure necessum est,
 cuique ego permittam, cetera damno libens.
 Piscibus ut pisces, uolucres sunt utque uolucrum,
 utque ferae esca feris, omnia sic homini.
 Non sed ad ingluuiem, turpem concessaue luxum,
 quin iusto ad uictum pondere cuique suum.
 Vnde homines igitur rationis lege reiecta,
 natura est clemens, mens quibus atque animus,
 pro saeua ingluuie, pro deliciisque cruenti
 ah pecudum caedes, atque auium sitiunt?
 Quod si permittam crudis lanionibus ultro,
 sunt qui extremorum fex, et amurca hominum.
 Quur haec insignis tabes corrumpit iniqua,
 natiuus quorum est nobilitatis amor?
 Certe nobilium prima est clementia uirtus,
 qua parcunt nocuis, hostibus atque suis:
 saeuire innocuis nil se laedentibus, hoc ne
 extremum facies impietatis opus?
 Parcere si nocuis atque hostibus inclita laus est,
 infandum insontes nonne necare nefas?
 Crudele est hostem iugules si percitus ira:
 absque ira innocuas quid lacerare putas?
 En sumus imbelles, quenquam nec laedimus hostes:
 hostes persequitur quid tuus ergo comes?
 Indomitum belli fulmen, lux prima Craonum,
 Scintillarigenum uiuaque imago patrum,
 pectore cui inuicto pietas, clementia, cuique*

amb dret del jou de l'home. L'Artesà no va permetre que es destruís la seva obra d'art i, pietosament, va concedir-li queviures per a usar-los. D'aquí es concedeix a l'home l'ús de les coses, l'abús li està prohibit perquè ho veta la llei de Déu. Allò que va més enllà d'un ús igual, no mereix cap tipus de lloança, ja que el que sobra es lliura al vici i al mal. [39r] No ho condemno tot: tolero tot allò que sigui justament necessari per a la vida, però la resta, la condemno ben conscientment. De la mateixa manera que els peixos són el menjar dels peixos, els ocells, dels ocells i les feres, de les feres, així s'esdevé també amb l'home. No per a la gula, o concedit per al luxe degenerat, sinó amb un equilibri just per a la subsistència de cadascú.

»Per què doncs aquells homes que són per natura clements de ment i d'esperit, llevada tota llei racional, a causa de la gula salvatge i de les delícies de la sang, ai! també estan assedegats de matar ramats i aus? I si continuo fent concessions als botxins, n'hi ha que són el residu i la taca d'oli dels últims homes. Per què aquesta malvada putrefacció corromp homes insignes, que tenen per natura l'amor de la noblesa? Certament, la clemència és la primera virtut dels nobles, amb la qual hom s'apiada dels altres i dels seus enemics: acarnissar-se contra els inofensius que no li han fet cap mal, en canvi, no és la mostra més gran d'impietat? Apiadar-se dels ofensius, i fins i tot dels enemics, comporta una lloança ínclita, i no és, en canvi, un sacrilegi impronunciable matar els innocents? Hom és cruel si, arborat per l'ira, mata l'enemic: per què penses ferir les aus, que no coneixen l'ira? Vet aquí que no som guerreres, ni ens mostrem enemigues de ningú: per què, doncs, el teu comte ens persegueix com a enemigues?

»Raig indòmit de la guerra, primera llum dels Craons,¹⁴⁸ viva imatge dels primers Centelles, que abrigues en el teu pit

148. Fa referència a Còtal de Craó, llegendari avantpassat dels Centelles i cap dels Nou Barons de la Fama de l'època carolíngia. El mateix Anyés a *l'Apologia in defensionem virorum* (vegeu més amunt, foli 17) cita un diploma llatí expedit per la cancelleria de Carlemany del 25 de febrer del 792 que atorga a Còtal de Craó la vila i el castell de Centelles. Maxime Chevalier (*L'Arioste en Espagne, 1530-1650*, Bordeus 1966, p. 113) es pregunta si Anyés no s'havia inventat aquest diploma; en tot cas és el primer a citar-lo. El també valencià Nicolau Espinosa convertí Craon en un heroi èpic en la seva *Segunda parte de Orlando*, Saragossa, 1555.

*natiua est uirtus omnis, et omne bonum,
ingenio qui animis cultis, qui denique musis
ut sol praerutilat, sed pietate magis,
comis, munificus; miseros qui mitis in omneis,
parcit deuictus qui pietate reis:
ecquis in insonteis rabidas exciuit in iras,
crudeleis hostes faxit ut ille suas?
Quique rei miseret pius, in nos crudus inermes
[39v] saeuiet? illaesus proh laniabit atrox?
Nec quadrageni ieiunia temporis obstant,
neue dies fasti, quin fera bella gerat.
Cui occassemus naros, si utrumque parentem,
num uindex posset crudior esse? Nihil.
Nam modo nos iaculis, tento modo nos petit arcu,
Vulcani et miseram fulmine dilacerat.
Heu miseri nuper collum truncauit oloris
glande grues quoties sic laniauit atrox!
Quas non ille aquilas, non barbatasque peraemit?
Quot dedit heu! brenthos, mollicipesque neci?
Non harpis, non cypsellis, non ille canoris
parcit lusciniis, carduelisque ferox.
Gracculus et quoties transacta monedula telo!
Quot tringae fato sic periere pari!
Longa mihi nimis est querimonia, singula cruda
illius si in nos dicere facta uelim.
Quoque magis doleas Gandensem uertit in hostem
ille ducem, nobis praelia dura gerit:
agnum, proh, mitem, crudum immanemque leonem
in nos effecit, caede paremque sibi.
Nobilitate pari illustres, illustribus aequae
moribus, aequae unum quos facit unus amor:
in nos, heu!, studium sic unum iunxit utrumque,
nobis ut dicas impietate pares.
Num ducis ignita non glande ciconia nuper
traiecto heu petiit pectore ab arce solum?
Atque hinc quid reliquum credis fore? crudior in nos
inque dies miseram fiet, atroxque magis.
Serior accipitrum emissus pellam ille frequenter
ocius asteriamque ardeolamque rapit.*

invicte pietat i clemència, que posseeixes per natura tota virtut i tot bé, amb un enginy que es gira com el sol entre muses i ànimes cultes, empès sobretot per la pietat; afable, munificent, que t'ablanes davant de tots els dissortats, que, vençut per la pietat, s'apiada dels reus: qui és qui t'ha agullonat a irar-te amb ràbia contra els innocents i a convertir els teus en cruels enemics? Aquell que, amb pietat, s'havia compadit de l'afer, [39v] serà cruel contra nosaltres, que som inofensives? Ho esberlarà atroçment tot a trossos sense rebre'n cap dany? No li impedeixen que faci la guerra ni els dejunis de la Quaresma, ni les festivitats religioses. Si li oferíssim els fills, si li oferíssim tots dos pares, podria ser un venjador més sanguinari? En absolut. Car ens persegueix amb armes llençadisses, ens persegueix amb un arc tensat, i ens destrossa, dissortades, amb el llamp de Vulcà. Ai, fa poc tallà amb una bala el coll del dissortat cigne, i les grues, quantes vegades així les ha migpartides a trossos amb bales! Quines àguiles, quins trencalossos no ha destruït? Quantes oques marines, quants dels que mengen moluscs no ha enviat a la mort? Feroç, no ha tingut pietat ni de les arpelles, ni dels falziots, ni dels rossinyols cantadors ni de les cadernereres. Quantes vegades han estat atravesats per les fletxes el gaig i la gralla! Quantes *tringae* no han mort amb un destí semblant!

»Però la meua complanta fóra molt llarga, si volgués enumerar els fets cruentos un per un. El que és més de doldre és que convertís en enemic el duc de Gandia,¹⁴⁹ que ens fa guerres dures: ha transformat en contra nostra un anyell mansuet en un lleó cruel i enorme, igual a ell en capacitat de matar. Il·lustres per una noblesa igual, i amb costums igualment il·lustres, un sol amor els fa solidaris: així, un mateix afany els ha unit tots dos contra nosaltres, i hom pot dir que ens són iguals en impietat. Que no ha estat abatuda a terra la cigonya, amb el pit atravesat fa poc per l'espasa fogosa del duc, des dels cimals? I què et penses que passarà? Esdevindrà cada dia més cruel i més atroç cap a nosaltres, dissortades. Havent entrat més tard, aquell encalça amb més insistència, d'entre els rapinyaires, l'agró, el bitó i l'esplugabous. Aquell que

149. Durant les Germanies, el duc de Gandia era Joan de Borja i Enríquez, nét d'Alexandre VI. Morí el 1543.

*Virtutem, aut uitium sequitur feruentius ille,
 coepit qui gelidus, tardius atque sequi.
 Borgius hinc dux est tam formidabilis unus
 iam nobis hostis, quam comes ipse tuus.
 [40r] Coepit nam sero nos Marte lacessere crudo,
 crudior impetere desinet haud citius.
 Infensi indutias toties dant hostibus hostes,
 atque ineunt laesi foedus amicitiae.
 Saeuiet et semper nobis Mars? Semper anhelus
 ah nostram sitiet saeuus uterque necem?
 Ergo comes quoniam tuus est, Baptista, patronus
 illius et mystes tu, pater atque cliens,
 praenarrata illi memora, certe ille benigna
 suscipiet quicquid dixeris aure pius.
 Paciferae quurnam comes ille est dictus Oliuae,
 in miseros crudo pectore si usque furit?
 Vel pacis titulos mittat, uel fiat Athenae
 cultor: quod non est, quur, age, nomen habet?
 Innocuis miseris pacem concedat, amicum
 Gandensem nobis restituatque ducem.
 Si saeuire cupit pugnax, ac crudus uterque,
 saeuat in Turcas hostis uterque feros.
 Pacificis nam pacificos decet esse potentes,
 in duros duri sint licet atque truces.
 Denique compellunt Christi ieiunia lege
 caedibus abstineant, omnibus atque malis.
 Et uenatores prohibent percurrere saltus,
 inferre alitibus proelia, bella feris.
 Christi quur fidus miles non seruet amicus,
 obseruant etiam quae pia iussa mali?
 Parcere deliciis tempus, multoque piacla
 diluere ac fletu turpia facta licet.
 Innocuis ergo alitibus, comes optime, parce,
 coruus pro alitibus praecipit ista precer.
 Iusta quidem postcit, iustam quoque postulo pacem:
 exaudere pium te quoque iusta decet.
 Foedera si pacis refugis concedere bellax,
 inducias saltem iure negare nequis.*

comença a perseguir sense passió o més tard, exerceix amb més fervor tant la virtut com el vici. Des d'ara només el duc de Borja és per a nosaltres un enemic tan terrible com aquest comte teu. [40r] Car ha començat tard a assetjar-nos amb guerra cruel i, més cruel, no deixarà abans d'investir. Quantes vegades els enemics hostils no ofereixen treves als enemics, que introdueixen com a pacte en una amistat trencada. És que sempre ens ha de ser cruel Mart? Sempre un i altre anhel cruel estarà assedegat de la nostra mort?

»Per tant, Joan Baptista, com que el comte és el teu patró i tu ets el seu sacerdot, pare i client,¹⁵⁰ recorda-li el que he explicat, i sens dubte aquell assumirà amb una orella benigna tot allò que tu li puguis dir pietosament. Per què se li diu "Comte d'Oliva, portador de la pau" si sens pausa s'acarnissa contra els dissortats, amb un pit sanguinari? Que abandoni els títols al·lusius a la pau, o que esdevingui conreador d'Atena; per què, digues-me, rep un nom que no és? Que concedeixi la pau als dissortats inofensius, i que ens retorni com a amic el duc de Gandia. Si desitgen, lluitadors, d'acarnissar-se, i són sanguinaris tots dos, que s'acarnissin com a enemics contra els turcs salvatges. Car cal que els poderosos siguin pacífics envers els pacífics, que siguin durs i assassins envers els durs. A més, els dejunis de la llei de Crist els obliguen a abstenir-se de fer matances i també de qualsevol mal i prohibeixen que els caçadors recorrin els boscos lliurant batalla als ocells i fent la guerra a les feres. Per què el soldat no continua essent amic fidel de Crist, si també els dolents n'observen els pietosos mandats? Tant de bo vulgui el temps portar la pietat amb les seves delícies i aminorar, amb molt de plor, les expiacions i les malifetes.»

Tingues pietat, per tant, comte òptim, dels ocells innocus; el corb, en representació de les aus, em manà que t'ho pregués. Sens dubte demana coses justes, i també jo demano una pau justa: cal que tu, que ets pietós, escoltis també allò que és just. Si no pots concedir, guerrer com ets, la pau als fugitius, com a mínim la justícia no et permet de negar-los una treva. I tingues

150. El comte d'Oliva Seraff de Centelles és considerat com a patró respecte a Anyès.

Et mihi parce, pia uictus pietate rogau.
 [40v] Mystes ac uates, ueraque ficta tuli.
 Quod mihi et alitibus clementi pectore parces,
 uirtus concipiam spem tua celsa facit.
 Hac quoque spe uolucrum coetus abiere, remansit
 mecum in me coruus garrulus. Ergo, uale.

**Franciscus a Scintillis, Oliuae comes, obseruando suo
 Ioannis Baptistae Agnesii pro uenatoribus, contra alites.**

A miti mitis quum sis Agnesius agne,
 castis et castus moribus agnus ades.
 Indomitas quur mansuetus, clemensque cruentas,
 demiror, rapidas quur tuearis aues?
 Nonne agnos aquilae rapiunt persaepe, uorantque?
 Quae pietas hostes ut tueare tuos
 atque hostes contra fidos tuearis amicos?
 Quaenam iusta hominum, dic, age, scita iubent?
 Quin mandant nocui e medio tollantur ubique.
 Quos leges damnant, ergo tuere pius?
 Iam rabidos defende lupos, uulpesque rapaces.
 Viuat sub clipeo praedo, homicida tuo:
 iusta ergo in nocuos legumque est poena cruentos.
 Hoc, quando inclammans contionare, iubes.
 Nonne bonos laedit, nocuis qui parcat iniquus?
 Parce malis: tutum nil erit inde bonis.
 Ergo nos contra uolucrum tutela tuarum
 est tua iustitiae dissona, iniqua nimis.
 Plectendi sunt iure mali, tollenda scelestum
 perniciis, ut sit uita quieta probis.

pietat de mi: t'ho he demanat vençut per la pietat. [40v] Com a sacerdot i com a profeta, he explicat coses vertaderes i coses fingides. La teva excelsa virtut fa que pugui concebre l'esperança que tindràs pietat de mi i dels ocells amb un pit clement. També amb aquesta esperança marxaren els aplecs d'ocells, i romangué amb mi, vora meu, un corb garlaire.¹⁵¹ Per tant, adéu.

Francesc de Centelles comte d'Oliva al seu Joan Baptista Anyés en senyal de respecte. En favor dels caçadors, contra les aus.

Com que ets el mansuet Anyés, un anyell mansuet pel teu nom,¹⁵² et presentes també com un cast anyell de castos costums. Em pregunto: per què et preocupes amb tant d'amansiment per les ràpides aus indòmites i ets tan clement envers les aus sanguinàries? És que les àguiles no rapeixen molt sovint els anyells i els devoren? Quin tipus de pietat és que protegeixis els enemics i que els protegeixis en contra dels amics fidels? Quines sentències justes dels homes, digues-me, ho prescriuen? Aquestes manen, ben al contrari, que els malfactors siguin trets del mig a tot arreu. És que vetlles amb pietat per aquells a qui condemnen les lleis? Defèn els llops rabiosos i les rapaces guineus. Que visquin doncs sota la teva protecció el lladre i l'homicida: aleshores, serà justa la pena de les lleis contra els malfactors sanguinaris. Això és el que prescrius, quan parles públicament a crits. Car, que no fa mal als bons aquell malvat que té pietat dels malfactors? Tingues pietat dels dolents, i no hi haurà res de segur per als bons.

Per tot això, va en contra nostra la protecció dels teus ocells, no s'acorda amb la justícia i és totalment malvada. Els malvats s'han de vinclar amb el dret, s'ha de foragitar la perdició dels crims, per tal que la vida sigui tranquil·la per als bons. Aquell que no corregeix els mals que pot esmenar, els comet

151. Si la identificació del corb amb Joan Llorenç és certa, Anyés s'incorpora així a la tradició dels cronistes de les Germanies de posar en boca de Joan Llorenç discursos ideològics en defensa de la causa agermanada.

152. Joc de paraules entre el nom llatí de l'autor (*Agnesius*) i *agnus*, anyell. El joc es repeteix en algun altre lloc del poema.

Qui mala quae emendare potest non corrigit, ipse
 committit; reprobos qui fouet, ille facit.
 Atque malos qui tutatur fauet atque scelestis,
 illorum Christo crimina nonne luet?
 Parce igitur uolucrum crudam defendere causam.
 Viuere fasque bonos, fasque periere malos.

**[41r] In uenatores Ioannis Baptistae Agnesii illustri
 domino suo Francisco Oliuae comiti.**

Martis militiae comitem quis dixit Oliuae
 tantum, et non Phoebi, Pieridumque ducem?
 Militia dubium, qua nam sit maior Athenae,
 an Martis, pugna uincit utraque pugil.
 Sed me nil uincis, Phoebi etsi Martius armis
 deterres, causa est nam mea iusta quidem.
 Libera ubi ratio nulla est, rationis et usus,
 nullum noxae auibus crimen inesse potest.
 Natio impulsu carpunt sua pabula, et inde
 non rapiunt, capiunt sed sua iure suo.
 Qui sua, non aliena, capit, non peccat, inique
 ergo damnatur turba misella auium.
 Quod si aquilis haedi, mites raptantur et agni,
 quur aquilis non est saeuior unus homo,
 cuius ad ingluuiem tellus desudat et aer,
 cuius sufficiunt aequora nulla gulae?
 Quod si aquilae rapiunt agnos, quid saeuus olores
 interimis, globulis transadigisque grues?
 Hinc nil terreres inuictum, ni impius esses
 Nemrotus Cephalo par, ego mite pecus.
 Quid paueat xylon crudi nisi fulgura Martis?
 Sum tibi gossipium, tu mihi fulmen ades.
 Sum tibi mite animal, trux tu uenator atroxque,
 inde tua timeo fulmina missa manu.
 Ingenio tamen adplaudo, cultisque Camoenis.
 Me qui te docui, nonne docere potes?
 Recte actum sed erit, clemens tua dicta sequare
 si iustus, parcas cum tamen innocuis.

ell mateix, i aquell que fomenta els reprobables, s'hi converteix ell mateix. Aquell que protegeix els dolents, afavoreix també els malvats: que no pagarà a Crist pels crims d'aquells? Abstén-te, per tant, de defensar la sanguinària causa de les aus. És llei de vida que visquin els bons, així com que morin els dolents.

[41r] Contra els caçadors, de Joan Baptista Anyés, al seu senyor Francesc, comte d'Oliva.

Qui hagués dit que era tan bel·licós el comte d'Oliva,¹⁵³ i no cabdill d'Apol·lo i de les Muses Pièrides? El dubte de si és més gran en la milícia d'Atena o en la de Mart el venç com a púgil en totes dues lluites. Però a mi no em guanyes, encara que m'apartis marcialment de les armes d'Apol·lo, car la meva causa és justa. Allí on la raó no és lliure ni hi ha un ús lliure d'aquesta, no es considera cap crim de perjudicar les aus. Per impuls natural prenen el seu menjar i, per tant, no rapeixen, sinó que agafen el que és seu per dret propi. Aquell que agafa allò que és seu, i no d'altri, no peca, i per tant és amb malícia que es condemna la desgraciada munió d'aus. Perquè, si els cabrits són raptats per les àguiles, i també els mansuets anyells, no és més feroç que les àguiles qualsevol home, que per sadollar la seva goluderia, treballa la terra i l'aire i no en té prou amb tots els mars per a la seva gula? Si les àguiles rapten els anyells, per què mates, salvatge, els cignes i traspasses les grues amb bales?

No em faries cap por, invencible com sóc, si no fossis l'ímpiu Nemrot igual que Cèfal, i jo un be pacífic. Què tem el cotoner llevat dels trons del cruel Mart? Et sóc cotó, i tu te'm mostres com un llamp. Et sóc un pacífic animal, i tu, en canvi, un caçador matador i atroç, i per això temo els llamps enviats per la teva mà. Tanmateix, t'aplaudeixo pel teu enginy, i per les cultes camenes. No em podries ensenyar a mi, que et vaig ensenyar a tu? Però fóra actuar amb rectitud, si seguís clement i amb justícia el que em dius, ja que vetlles, al capdavant, pels inofensius. Faràs bé en no tractar amb les mateixes lleis els no culpables i els culpables, si et mostres

153. Francesc de Centelles.

Insontes sontesque pari non iure grauantur,
 hinc recte facies, si omnibus aequus ades.
 Iustus enim rerum permittitur omnibus usus,
 inuisus uitio semper abusus erit.
 Ast auium quoniam omnia nomina dicis
 [41v] nota tibi, scholio me ipsa aperire iubes.
 Quaeris erodius ut doceam sit ne ardea Gazae,
 uel fulica, ut cuidam sic placuisse refers.
 Rem petis haud facilem, saltem mihi, quam, nisi fallor,
 nec plane attigerit Plinius ipse satis.
 Plurima graeca quidem sunt paucis cognita Graiis,
 quae nil sunt nostris, uel male nota sophis.
 Ergo tuis quoniam iussis parere coarctor,
 paucis sub uerbis quae mihi uisa feram.

**Eiusdem Ioannis Baptistae Agnesii scholia in eas
 aues, quae in praecedente opere describuntur, ad eundem
 dominum Franciscum a Scintillis, illustrem Oliuae comitem,
 cultissimum musarum patronum.**

Rem tuo iussu adgredior, spectatissime comes, non
 tam facilem quam difficilem, usqueadeoque difficilem, ut doc-
 tissimos diligentissimosque omnium auctorum in multis uel
 ambiguos fecerit, aut certe sibi diuersos, ut Aristotelem et Pli-
 nium in otide, ulula et asione, atque diuum magnumque
 Hieronimum, Augustinum et Cassiodorum in erodione. Quum
 ut idem diuus Hieronimus in *Zachariae* capitulo 5 ait,
 hebraeum *hasida*, Hebraei interpretati sunt miluum,
 Septuaginta *upupam*, Aquila, Symmachus et Theodotio
έρώδιον.⁵⁰ Erodium autem diuus Augustinus in Psalmo 103
 interpretatus est *fulicam*,⁵¹ quem sequutus est Cassiodorus in

50. *Commentariorum in Zachariam* I 5: iuxta Hebraicum *asida*, quod Aquila, Symmachus, et Theodotio *herodionem*; soli LXX *upupam* transtulerunt. Asidam Hebraei miluum putant, auem rapacissimam, et semper domesticis auibus insidiantem.

51. *In Psalmo* CIII 17: Fulica, sicut omnes nouimus, marina auis est; uel in stagnis est, uel in mari est. Habet quamdam domum non facile in littore terrae, aut numquam, sed in iis quae in media aqua circumdat. Intellegimus ergo petram esse idoneam fulicae domum, nusquam fortius et firmitus habitat, quam in petra.

equitatiu amb tots. Car serà permès a tothom un ús just de les coses, i l'abús viciós sempre serà mal vist.

Però com que dius que tots els noms de les aus [41v] et són coneguts, em manes que els expliqui en un escoli. Demanes que expliqui si l'*erodius* és l'*ardea* de què parla Teodor de Gaza¹⁵⁴ o la *fulica*, com contes que ha semblat a algú. Demanes una cosa no pas fàcil, almenys per a mi car, si no m'erro, ni el mateix Plini no acabà de tractar completament aquest tema. Hi ha molta literatura grega poc coneguda pels mateixos grecs, que no representa res o és poc sabuda entre els nostres savis. Tanmateix, com que estic obligat a obeir els teus manaments, t'explicaré amb poques paraules allò que me n'ha semblat.

Escolis del mateix Joan Baptista Anyés a aquelles aus que es descriuen en l'obra anterior, adreçats al mateix don Francesc de Centelles, il·lustríssim Comte d'Oliva i cultíssim protector de les Muses.

Acometo per mandat teu, oh digníssim comte, una tasca més difícil que pas no fàcil, i tan difícil, que autors doctíssims i molt diligents s'hi han mostrat ambigus o fins i tot diversos en molts aspectes, com ara Aristòtil i Plini sobre l'*otis*, l'*ulula* i l'*asio*, i el gran i magne Jeroni, així com Agustí i Cassiodor sobre l'*erodius*, perquè, com diu el mateix sant Jeroni en el capítol 5 del llibre de Zacaries,¹⁵⁵ el nom hebreu *hasida*, els hebreus l'han interpretat com a milà, els Setanta, com a *upupa* i Aquila, Símac i Teodotí com a *ἐρωδιον*. L'*erodius*, Sant Agustí, en el Psalm 103, el traduí per *fulica*, i Cassiodor el va seguir en el mateix llibre: en efecte, el pare més sant de tots els pares, Jeroni, sembla indicar que l'*erodius* és el rei de les aus –però no pas el *senator* (capsigrany) que s'endinsa en els matolls, anomenat també *trochilus* (mosquiter) i *regulus* (reietó) tal com

154. Teodor de Gaza (*Salònica 1400-Salern 1476). Humanista bizantí format a Constantinoble i després a Itàlia des del 1438. Foren mecenes seus Nicolau V, Alfons el Magnànim i el cardenal Bessarió. Traduí les obres zoològiques d'Aristòtil.

155. Zacaries, 5: *Visio de uolumine uolante*.

eodem.⁵² Quum diuus pater patrum Hieronimus, erodium in eodem Psalmo regem auium indicare uideatur⁵³ –non tamen qui rubetis incursitat *senator, trochilus* et *regulus* dictus, ut suo loco dicetur fusius; uerum, ut idem diuus Hieronimus ait, qui aquilam uincit et comedit–, in *Zacharia*⁵⁴ tamen pellam ex ardeolarum esse genere erodium putat. Quoniam eam Aristoteles atque Plinius cum aquila pugnare dicant.

Sed quorsum haec tam longo deducta prologio? Scilicet, ut si cui in hac mea lectione dubius mihi, uel certe aliquibus auctoribus in nonnullis contrarius uisus fuero, temeritatis non arguar. Quum hanc prouinciam inanis gloriolae cupiditate raptus mihi non arrogauerim, sed solo studio ueritatis addiscendae. Vt, quoniam ante annos plurimos, de floribus multa in horto natiuitatis uirginis cecini, deque gemmis aequae multa, in triumpho assumptionis eiusdem, demum nonnihil de alitibus isto opello studiosis, ut multa lectione colligi, narrarem. Quare beneuolum lectorem obsecro ne statim sententiam suam praecipiet, damnandumque actutum putet quod sibi non placuerit, sed maturus, tranquillo [42r] animo, scripta nostra discutiat atque singula cum scriptis grauium auctorum solerter conferat. Cui si tandem labor meus minus placuerit, saltem (nisi *ἀδίδακτος* omnino, atque *ἄμωκος* fuerit) studium displicere non poterit; cui grauissimos atque sanctissimos Christianae religionis doctores desudasse non puduit.

52. *Expositio in Psalterium*, Psalmus CIII: Sequitur; *fulicae dux est eorum*. Fulica mansueta auis et nigra est, anate quidem paruior, sed corporis positione consimilis, quae in stagnis delectabiliter commoratur. Haec ad baptizandos bene refertur, qui in sacratissimi fontis gratia perseverant. Horum itaque mansiones, id est baptismatis perseveratio, dux est passerum qui in cedris nidificant; scilicet quia omnium Christianorum sacer fons dux est, dum eos ad coelorum regna perducit.

53. *Breuiarium in Psalmos*, Psalmus CIII: *Erodii domus dux est eorum*. Erodium maior est omnibus uolatilibus, qui aquilam uincit et comedit. Igitur talis homo, qui in domo Dei habitat, ducatum praebeat ad uincendum diabolum, quia aquila saepe pro diabolo ponitur.

54. *In Zachariam* I V 9: Asidam Hebraei miluum putant, auem rapacissimam et semper domesticis auibus insidiantem; erodionem uero, hi qui de uolucrum scripsere naturis, tria genera autumnant: unum album, aliud stellatum, tertium nigrum, quod et saeuissimum est et sanguinarium, et pugnans, et ad coitum impatiens, ita ut ex oculis eorum erumpat cruor.

es dirà més detingudament més endavant— sinó, com diu el mateix Sant Jeroni, aquell que venç l'àguila i se la menja; en el llibre de Zacaries, en canvi, considera que l'erodius és un agró del gènere dels ardèids, per la qual cosa Aristòtil i Plini diuen que lluita amb l'àguila.

Però per què he portat aquest pròleg tan lluny? Certament, perquè ningú, si en aquesta meva lliçó semblo dubtar jo mateix o contrarijar en algunes afirmacions la resta d'autors, no imputi el dubte a la meva temeritat. No m'hauria encarregat pas d'aquest estudi empès pel plaer de la petita vanaglòria, sinó, ben al contrari, per l'afany d'assolir la veritat. De la mateixa manera que, fa molts anys, vaig cantar diverses coses sobre les flors del jardí del naixement de la Verge,¹⁵⁶ i també d'altres sobre les gemmes, en el triomf de la seva assumpció,¹⁵⁷ també ara narraré, en aquesta petita obra d'estudiós, algunes informacions sobre les àguiles, en la mesura que les he pogudes arplegar en moltes lectures. Per la qual cosa, demano al benèvol lector que no precipiti ràpidament la seva sentència i condemni immediatament allò que no li agradi, sinó que, madurant-ho i amb un ànim tranquil, [42r] discuteixi els nostres escrits i cadascun d'ells els compari enginyosament amb els escrits d'autors rigorosos. A aquest lector, si la meva tasca no li agrada (a no ser que fos totalment ἀδίδακτος i ἄμoucos¹⁵⁸) haurà d'agradar-li, com a mínim, la meva dedicació. Aquest lector no s'averkonyirà tampoc que hagi treballat amb esforç els importantíssims i santíssims doctors de la religió cristiana.

156. Arxiu de la Catedral de València, ms. Panthalia, 21v-41, llibre III en prosa llatina. Cf. G. Hijarrubia, *El códice Panthalia del venerable Juan B. Agnesio*, València, 1948.

157. J. B. Anyés, *Gemmatas Diuae Mariae Assumptionis triumphus*, València, Joan Jofré, 1527. El dedicà el 1504 a la seva deixebra Jerònima Eixarc.

158. És a dir, totalment ignorant i sense sensibilitat.

Circumstant hinc perdices: Perdix omnibus est notissima auis. Dicta est Palladis, quoniam Perdix Dedali ex sorore nepos ingeniosus, e turri inuidia ab ipso praecipitatus Dedalo atque a Pallade in auem sui nominis conuersus, quoniam serrae et circini inuentur fuerit. Auctor est Naso 8 *Metamorphoseon*.⁵⁵

Ortygometra: Coturnicum dux a Plinio dicta est libro 10 *Naturalis Historiae* capitulo 23.⁵⁶ Coturnix graece ὄρτυξ. Eodem auctore damnatur mensis, quoniam ueneni uescitur semine et morbo laborat comitali.

Ionis uolucris: Ea est attagen, ut a Martiale in distichis.⁵⁷ Cuius primam longat, quoniam a Graecis cum duplici *t* scribitur, ἀτταγήν. Vnde et diuus Hieronimus *attagen* protulit.⁵⁸

Pica et picus dicitur et *Martius* a nonnullis. Pica notissima est, a nostris Valentinis uulgo *blanca* est dicta. De

55. *Metam.* VIII 250-259:

Daedalus inuidit sacraque ex arce Mineruae
praecipitem misit, lapsum mentitus; at illum,
quae fauet ingeniis, excepit Pallas auemque
reddidit et medio uelauit in aere pennis.
Sed uigor ingenii quondam uelocis in alas
inque pedes abiit; nomen, quod et ante, remansit.
Non tamen haec alte uolucris sua corpora tollit
nec facit in ramis altoque cacumine nidos;
propter humum uolitat ponitque in saepibus oua
antiquique memor metuit sublimia casus.

56. [Coturnices] austro non uolant, humido scilicet et grauiore uento; aura tamen uehi uolunt propter pondus corporum uiresque paruas -hinc uolantium illa conquestio labore expressa-, aquilone ergo maxime uolant, ortygometra duce.

57. II 37 1-6:

Quidquid ponitur hinc et inde uerris,
mammis suminis imbricemque porci
communemque duobus attagenam,
mullum dimidium lupumque totum
muraenaeque latus femurque pulli
stillantemque alica sua palumbum.

58. *In Zachariam* III 14: Haec Iudaei iuxta litteram somniant, et nostri χιλιασταί, qui rursus audire desiderant: «Crescite et multiplicamini, et replete terram, et pro huius uitae continentia breuique ieiunio, bulbos sibi, et uuluas, et aues Phasidis, et attagenem, nequamquam ionicum, sed iudaicum repromittunt».

Epist. 79 7: Procul sint a conuiujs tuis Phasides aues, crassae turtures, attagen Ionicus, et omnes aues quibus amplissima patrimonia auolant.

Hi ha al voltant les perdius: La perdiu és una au conegudíssima de tothom. És diu que és de Pal·las, ja que Pèrdix, essent un nebot enginyós de la germana de Dèdal, fou llençat de la torre per aquest mateix Dèdal per enveja, i convertit per Palas en una au del seu nom, ja que havia estat inventor de la serra i del compàs. Això ho diu Ovidi en el llibre vuitè de les *Metamorfosis*.

*La guatlla maresa:*¹⁵⁹ Plini l'anomena el *cabdill de les guatllas* en el capítol 23 del llibre 10 de la *Història Natural*. La guatlla en grec es diu ὄρνις. Segons el mateix autor, no es porta a taula, ja que s'alimenta de llavors verinoses i sofreix epilèpsia.

*El francolí:*¹⁶⁰ És l'*attagen*, com consta en els dístics de Marcial. La primera síl·laba és llarga, perquè els grecs l'escriuen amb dues tes, ἀτταγῆν. Per això Sant Jeroni dóna *attagen*.

La *garsa* i el *picot*¹⁶¹ alguns l'anomenen picot negre. La garsa és molt coneguda, els nostres valencians vulgarment l'anomenen *blanca*. Sobre l'una i l'altra escriviren Aristòtil en

159. La identificació de la guatlla maresa (*Crex crex*) no ofereix cap dubte, tant pel seu nom grec, *ortygometra* («guatlla mare») com pel seu equivalent de «cabdill de les guatllas» que li dóna Plini, significats que retrobem modernament en el francès «roi des cailles», en l'italià «re di quaglie» i en el castellà «guión de codornices». Aquests noms al·ludeixen al fet que s'han observat guatllas mareses enmig dels vols de guatllas en migració, tot i que ambdues espècies pertanyen a ordres diferents. En canvi, és obviament absurda l'afirmació de Plini sobre el perill de menjar guatllas mareses. A. Menegaux afirma que la seva carn és excel·lent, i A. Toussenel explica que nombrosos gastrònoms li assignen el primer lloc com a rostit.

160. El *Francolinus francolinus* pertany a la família de les perdius i la seva àrea de distribució s'estén des dels països de la Mediterrània oriental fins al nord de l'Índia. A la Mediterrània occidental fou introduït pels croats com a peça de caça. Gaspar de Escolano, a principis del segle XVII, el cita a la devesa de l'Albufera de València, on el cerca endebades l'any 1856 l'ornitòleg anglès Lord Lilford, ja que feia molts anys que s'havia extingit d'aquella localitat. La denominació d'*attagen*, referida al francolí, també l'empra el famós Conrad Gesner en el tercer volum de la *Historia animalium* (1555).

161. La garsa (*Pica pica*) queda prou ben identificada, a l'inrevés d'allò que s'esdevé amb el picot. De picots n'hi ha diverses espècies (gèneres *Picus*, *Dendrocopus* i *Dryocopus*). El «picot negre» esmentat només podria encaixar amb el gran picot negre (*Dryocopus martius*), propi del Pirineu, els Alps, els Balcans, inclosa Grècia, a més del centre i nord d'Europa, però absent de les comarques valencianes. La descripció del «picot» que efectua el Sipontí correspon efectivament al *gayo*, això és, al gaig (*Garrulus glandarius*).

utraque scripsere Aristoteles libro 8 de *Natura Animalium* capitulo 3⁵⁹ et Plinius 10 capitulo 18.⁶⁰ Sipontinus picum palumbi esse magnitudine dicit, alis uario distinctis colore, praecipue caeruleo, uerba humana imitantem. Qua quidem descriptione satis aperte patet eam esse auem, quam nostri *gaium* uulgo dicunt.

Hinc aquilae uolitant: Plura aquilarum genera numerantur ab Aristotele 9 de *Natura Animalium* 32⁶¹ et a Plinio 10 capitulo

59. Ἄλλα δ' ἐστὶ σκίπποφάγα, ἃ τοὺς σκίππους θηρεύοντα ζῆ μάλιστα, οἷον πιπὼ ἢ τε μείζων καὶ ἢ ἐλάττων· καλοῦσι δέ τινες ἀμφότερα ταῦτα δρυκολάππας· ἕμοια δ' ἀλλήλοισ, καὶ φωνὴν ἔχουσιν ὁμοίαν, πλὴν μείζω τὸ μείζων· νέμεται δ' ἀμφότερα ταῦτα πρὸς τὰ ξύλα προσπετόμενα.

60. Sunt et paruae aues uncorum unguium, ut pici Martio cognomine insignes et in auspiciis magni; quo in genere arborum cauatores scandentes in subrectum felium modo, illi uero et supini, percussi corticis sono pabulum subesse intellegunt. Pullos in cauis educant auium soli. Adactos cauernis eorum a pastore cuneos admota quadam ab his herba elabi creditur uulgo. Trebius auctor est clauum cuneumue adactum quanta libeat ui arbori, in qua nidum habeat, statim exilire cum crepitu arboris, cum insederit [clauo aut cuneo]. Ipsi principales Latio sunt in auguriis a rege qui nomen huic aui dedit. Vnum eorum praescitum transire non queo: in capite praetoris urbani Aelii Tiberonis in foro iura pro tribunali reddentis sedit ita placide, ut manu prehenderetur. Respondere uates exitium imperio portendi, si dimitteretur, at si exanimaretur, praetori; et ille auem protinus concepsit nec multo post impleuit prodigium.

61. Τῶν δ' ἀετῶν ἐστὶ πλείονα γένη, ἔν μὲν ὁ καλούμενος πύγαργος· οὗτος κατὰ τὰ πεδία καὶ τὰ ἄλση καὶ περὶ τὰς πόλεις γίνεται· ἐνιοὶ δὲ καλοῦσιν νεβροφόνον αὐτόν. Πέτεται δὲ καὶ εἰς τὰ ὄρη καὶ εἰς τὴν ἕλην διὰ τὸ θάρσος· τὰ δὲ λοιπὰ γένη ὀλιγάκις εἰς πεδία καὶ εἰς ἄλση φοιτᾷ.

"Ἐτερον δὲ γένος ἀετοῦ ἐστὶν ὃ πλάγγος καλεῖται, δευτέρος μεγέθει καὶ ῥώμῃ· οἰκεῖ δὲ βήσσας καὶ ἄγκη καὶ λίμνας, ἐπικαλεῖται δὲ ηητοφόνος καὶ μορφνός· οὗ καὶ Ὀμηρος μέμνηται ἐν τῇ τοῦ Πριάμου ἐξόδῳ.

"Ἐτερος δὲ μέλας τὴν χροάν καὶ μέγεθος ἐλάχιστος, κράτιστος τούτων· οὗτος οἰκεῖ ὄρη καὶ ἕλας, καλεῖται δὲ μελανδέτος καὶ λαγωφόνος. Ἐκτρέφει δὲ μόνος τὰ τέκνα οὗτος καὶ ἐξάγει. Ἔστι δ' ὠκυβόλος καὶ εὐθήμων καὶ ἀφθονος καὶ μάχιμος καὶ εὐφημος· οὐ γὰρ μιυρίζει οὐδὲ λέληκεν.

"Ἐτι δ' ἕτερον γένος περκινόπτερος, λευκὴ κεφαλῇ, μεγέθει δὲ μέγιστος, πτέρα δὲ βραχύτατα καὶ οὐροπύγιον πρόμηκες, γυπὶ ὅμοιος· ὄρειπέλαργος καλεῖται καὶ ὑπάετος. Οἰκεῖ δ' ἄλση, τὰ μὲν κακὰ ταῦτά ἔχων τοῖς ἄλλοις, τῶν δ' ἀγαθῶν οὐδέν· ἀλίσκεται γὰρ καὶ διώκεται ὑπὸ κοράκων καὶ τῶν ἄλλων· βαρὺς γὰρ καὶ κακόβιος καὶ τὰ θενωτά φέρων, πεινῆ δ' αἰεὶ καὶ βοᾷ καὶ μιυρίζει.

"Ἐτερον δὲ γένος ἐστὶν ἀετῶν οἱ καλούμενοι ἀλιάετοι. Οὗτοι δ' ἔχουσιν αὐχένα τε μέγαν καὶ παχὺν καὶ πτερὰ καμπύλα, οὐροπύγιον δὲ πλατύ· οἰκοῦσι δὲ περὶ

el llibre 8 capítol 3 sobre la natura dels animals i Plini en el capítol 8 del llibre 10. El Sipontí diu que el picot és del tamany del tudó, amb ales de diferents colors, bàsicament blaves, i que imita les paraules humanes. Amb aquesta descripció, queda força clar que és l'au que els nostres popularment anomenen *gayo*.

*Aquí volen les àguiles:*¹⁶² Aristòtil, en el capítol 32 del llibre 9 *Sobre la natura dels animals* i Plini, en el capítol 3 del llibre

162. Les denominacions de les àguiles que donen Aristòtil, Homer, Plini i Teodor de Gaza no permeten cap identificació mínimament fiable.

3.⁶² Quarum est *μορφνός*, quae et *morphna* a Theodoro Gaza dicta *naeuia*, ab Homero, ut Aristoteles ait, *parenos*, *clauca* ab aliis, etiam *plancus*, ut refert Plinius. Ab omnibus tamen dicitur anataria et lacustris, quae palustres uenatur aues.

Miluius notissimus est, de quo Aristoteles et Plinius multa. Fuluia ab eodem Aristotele ibidem *μελαιναετός*, ut etiam

θάλατταν καὶ ἀκτάς, ἀρπάζοντες δὲ καὶ οὐ δυνάμενοι πολλάκις καταφέρονται εἰς βυθόν.

"Ἐτι δ' ἄλλο γένος ἐστὶν ἀετῶν οἱ καλούμενοι γνήσιοι· Φασὶ δὲ τούτους μόνους καὶ τῶν ἄλλων ὀρνίθων γνήσιους εἶναι· τὰ γὰρ ἄλλα γένη μέμικται καὶ μεροίχεται ὑπ' ἀλλήλων, καὶ τῶν ἀετῶν καὶ τῶν ἱεράκων καὶ τῶν ἐλαχίστων. Ἔστι δ' οὗτος μέγιστος τῶν ἀετῶν ἀπάντων, μείζων τε τῆς φήμης, τῶν δ' ἀετῶν καὶ ἡμιόλιος, χρώμα ξανθός. Φαίνεται δ' ὀλιγάκις, ὥσπερ ἡ καλουμένη κύμινδις.

"Ὡρα δὲ τοῦ ἐργάζεσθαι ἀετῶ καὶ πέτεσθαι ἀπ' ἀρίστου μέχρι δείλης· τὸ γὰρ ἔωθεν κῆθηται μέχρι ἀγορᾶς πληθιοῦσης. Γηράσκουσι δὲ τοῖς ἀετοῖς τὸ ρύγχος αὐξάνεται τὸ ἄνω γαμφούμενον αἰεὶ μᾶλλον, καὶ τέλος λιμῶ ἀποθνήσκουσι. Ἐπιλέγεται δὲ τις καὶ μῦθος, ὡς τοῦτο πάσχει διότι ἀνθρωπός ποτ' ὦν ἠδίκησε ξένου. Ἀποτίθεται δὲ τὴν περιπτέουσαν τροφήν τοῖς νεοττοῖς· διὰ γὰρ τὸ μὴ εὐπορον εἶναι καθ' ἑκάστην ἡμέραν αὐτὴν πορίζεσθαι, ἐνίοτε οὐκ ἔχουσι ἐξωθεν κομίζειν. Τύπτουσι δὲ ταῖς πτέρυξι καὶ τοῖς ὀνυξίν ἀμύττουσι, ἂν τινα λάβωσι σκευωρούμενον περὶ τὰς νεοττίας. Ποιοῦνται δ' αὐτάς οὐκ ἐν πεδινοῖς τόποις ἀλλ' ἐν ὑψηλοῖς, μάλιστα μὲν ἐν πέτραις ἀποκρήμιοις, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ δένδρων. Τρέφουσι δὲ τοὺς νεοττοὺς ἕως ἂν δυνατοὶ γέωνται πέτεσθαι· τότε δ' ἐκ τῆς νεοττίας αὐτοὺς ἐκβάλλουσι καὶ ἐκ τοῦ τόπου τοῦ περὶ αὐτὴν παντὸς ἀπελαινοῦσι. Ἐπέχει γὰρ ἐν ζεύγος ἀετῶν πολὺν τόπον· διόπερ οὐκ ἐὰ πλησίον αὐτῶν ἄλλους αἰλιεσθῆναι.

Τὴν δὲ θήραν ποιεῖται οὐκ ἐκ τῶν κύνεγγυς τόπων τῆς νεοττίας, ἀλλὰ κυχνόν ἀποπτάς. Ὅταν δὲ κυνηγήσῃ καὶ ἄρῃ, τίθησι καὶ οὐκ εὐθὺς φέρει, ἀλλ' ἀποπειραθεὶς τοῦ βάρους ἀφήσει. Καὶ τοὺς δακύποδας δ' οὐκ εὐθὺς λαμβάνει, ἀλλ' εἰς τὸ πεδίον ἑάσας προελθεῖν· καὶ καταβαίνει δ' οὐκ εὐθὺς εἰς τὸ ἔδαφος, ἀλλ' αἰεὶ ἀπὸ τοῦ μείζονος ἐπὶ τὸ ἕλαττον κατὰ μικρόν. Ἄμφω δὲ ταῦτα ποιεῖ πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ μὴ ἐνεδρεῦεσθαι. Καὶ ἐφ' ὑψηλῶν καθίζει διὰ τὸ βραδέως αἰρεσθαι ἀπὸ τῆς γῆς. Ὑψοῦ δὲ πέτεται, ὥπως ἐπὶ πλείστον τόπον καθορᾷ· διόπερ θεῖον οἱ ἀνθρωποὶ φασὶν εἶναι μόνον τῶν ὀρνέων.

Πάντες δ' οἱ γαμφώνυχοι ἦκιστα καθίζουσι ἐπὶ πέτραις διὰ τὸ τῆ γαμφότητι ἐμπόδιον εἶναι τὴν σκληρότητα. Θηρεύει δὲ λαγῶς καὶ νεβροῦς καὶ ἀλώπεκας καὶ τὰ λοιπά, ὧων κρατεῖν οἶός τ' ἐστίν. Μακρόβιος δ' ἐστίν· ἄλλων δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ τὴν νεοττίαν τὴν αὐτῶν ἐπὶ πολὺ διαμένειν.

62. Ex his quas nouimus aquilae maximus honos, maxima et uis. Sex earum genera. *Melanaetos* a Graecis dicta, eadem *leporaria*, minima magnitudine, uiribus *praecipua*, colore *nigricans*, sola *aquilarum* fetus suos alit -ceterae, ut dicemus, *fugant-*, sola sine clangore, sine murmuratione; conuersatur autem in montibus. Secundi generis *pygargus* in oppidis et in campis, albicante cauda. Tertii *morphnos*, quam Homerus et *percnum* uocat, aliqui et *plangum* et *anatariam*, secunda magnitudine et ui; huic uita circa lacus. *Phemonoe*, *Apollinis* dicta filia, dentes

10, enumeren diversos gèneres d'aguiles. Una d'elles és la *μορφνός*, que Teodor de Gaza, sota el nom de *morphna*, anomena *naeuia*, Homer, com diu Aristòtil, *parenos*, d'altres, *clauca*, també *plancus*, com conta Plini. Tothom coincideix a afirmar, tanmateix, que caça ànecs, és lacustre, i que caça aus de pantans.

El *milà*¹⁶³ és molt conegut. Aristòtil i Plini en diuen moltes coses. Aristòtil anomena la *fulvia*, en el mateix lloc, *μελαιναετός*,

163. El nom llatí *milvus* correspon indubtablement al milà, rapinyaire del qual en la fauna europea hi ha dues espècies: el milà (*Milvus milvus*) i el milà negre (*Milvus migrans*), molt més abundant que l'anterior. Les altres denominacions, així com les explicacions, no són més que confusions i mitologia.

Plinius refert. A Latinis *pulla* seu *fulua* dicitur atque *ualeria*. Eadem etiam a Graecis *λαγφόνος ἀετός*, id est, aquila dicta est leporaria. Corpore minima, uiribus praestans, colore nigricans, montes et siluas incolens, pernix, polita, concinna, apta, intrepida, strenua, nihil inuida nec petulans, uerum liberalis atque modesta, ab Aristotele describitur, quippe quae non plangit nec lipit. Vnde iure Iouis dicitur armigera. Quoniam, ut Plinius ait, sola a fulmine semper fuit intacta.

esse ei prodidit, mutae alias carentique lingua, eandem aquilarum nigerrimam, prominentiore cauda; consensit et Boeus. Huius ingenium est et testudines raptas frangere e sublimi iaciendo, quae fors interemit poetam Aeschylum, praedictam fati, ut ferunt, eius diei ruinam secura caeli fide cauentem. Quarti generis est *percnopterus*, eadem *oripelargus*, uulturina specie, alis minimis, reliqua magnitudine antecellens, sed inbellis et degenerer, ut quam uerberet coruus; eadem ieiunae semper auuditatis et querulae murmurationis; sola aquilarum exanima fert corpora; ceterae, cum occidere, considunt. Haec facit ut quintum genus *gnesion* uocetur uelut uerum solumque incorruptae originis, media magnitudine, colore subrutilo, rarum conspectu. Superest *haliaetus*, clarissima oculorum acie, librans ex alto sese uisoque in mari pisce praiceps in eum ruens et discussis pectore aquis rapiens. Illa, quam tertiam fecimus, aquaticas aues circa stagna adpetit mergentes se subinde, donec sopitas lassatasque rapiat. Spectanda dimicatio, aue ad perfugia litorum tendente, maxime si condensa harundo sit, aquila inde ictu abigente alae et, cum adpetit, in lacus cadente umbramque suam nanti sub aquam a litore ostendente, rursus aue in diuerso et ubi minime se credat expectari emergente. Haec causa gregatim auibis natandi, quia plures simul non infestantur respersu pinnarum occaecantes. Saepe et aquilae ipsae, non tolerantes pondus adprehensum, una merguntur. Haliaetus tantum inplumes etiamnum pullos suos percutiens subinde cogit aduersos intueri solis radios et, si coniuentem umectantemque animaduertit, praecipitat e nido uelut adulterinum atque degenerem; illum cuius acies firma contra stetit, educat. Haliaeti suum genus non habent, sed ex diuerso aquilarum coitu nascuntur. Id quidem, quod ex his natus est, in ossifragis genus habet, e quibus uultures minores progenerantur et ex his magni, qui omnino non generant. Quidam adiciunt genus aquilae quam barbatam uocant, Tusci uero ossifragam.

Tribus primis et quinto aquilarum generi inaedificatur nido lapis aetites, quem aliqui dixere gagiten, ad multa remedia utilis, nihil igne deperdens. Est autem lapis iste praegnans intus alio, cum quatiat, uelut in utero sonante. Sed uis illa medica non nisi nido dereptis. Nidificant in petris et arboribus, pariunt et oua terna, excludunt pullos binos; uisi sunt et tres aliquando. Alterum expellunt taedio nutriendi, quippe eo tempore ipsis cibum negauit natura, prospiciens ne omnium ferarum fetus raperentur. Vngues quoque earum inuertuntur diebus his, albescunt inedia pinnae, ut merito partus suos oderint. Sed eiectos ab his cognatum genus ossifragi excipiunt et educant cum suis. Verum adultos quoque persequitur parens et longe fugat, aemulos scilicet rapinae, et alioqui unum par aquilarum magno ad populandum tractatu, ut satiatur, indiget; determinant ergo spatia nec in proximo praedantur. Rapta non protinus ferunt, sed primo deponunt expertaeque pondus tunc demum abeunt. Oppetunt non senio nec aegritudine, sed fame, in tantum superiore adrescente rostro ut aduncitas aperiri non queat. A meridiano autem tempore operantur et uolant; prioribus horis diei, donec impleantur hominum

com també conta Plini. Els llatins l'anomenen *pulla* o bé *fulvia* o *valeria*. És el mateix que els grecs anomenen λαγωφόνος ἀετός, és a dir, àguila llebrera. Té un cos molt petit, destaca per la seva força, és de color negre, habita les muntanyes i les selves, és veloç, polit, proporcionat, ben construït, intrèpid, fort, gens envejós ni petulant: ben al contrari, Aristòtil el descriu com a noble i modest. Per això ni plora ni se li entelen els ulls, i per això se n'hi diu amb dret «portador de les armes de Júpiter». També per això, com diu Plini, és l'únic que no fou mai colpit pel llamp.

El mateix Plini, en el capítol 5, conta que aquesta àguila fou educada prop de Seston per una noieta i que va donar les

Refert idem capitulo 5⁶³ aquilam a uirgine apud Seston educatam, nutrici suae retulisse non modo aues ei deferebat, uerum etiam uenatus. Quae tandem defuncta, quum ex more gentis posita super lignorum struem igne supposito cremaretur, et aquila ex alto circumuolans despiceret, repente sese in accensum rogam demisit praecipitem, pariterque cum dulci altrice sua flagrauit. Immortale certe gratissimi amoris exemplum, quo mortalium infida ingratitude damnatur. Rem etiam miram idem Plinius capitulo 3 refert, aquilarum pennas aliarum [42v] mistas alitum uorare.

Percnopterus: Perperam atque mendose *percepterus* apud Plinium, ab Aristotele namque Graeco περκινόπτερος ubique scribitur. Species aquilae est forma uulturina. A Plinio dicitur lacustris, contra ab Aristotele. Ciconia montana dicta est, quoniam montes incolat. Capite esse dicit albicantem, magnitudine reliquas omnes antecellentem, longiore cauda. Alioqui degenerem atque imbellem, quam scilicet coruus uerberet, aliaeque id genus alites abigant. Hunc ego incunctanter eam dicerem alitem, quae uulgo a nostris est dicta *avantol*. Tametsi aliquando opinatus fuerim eundem esse, quem nostri adpellant *bitorem*, et rusticorum mulierculae idiomate suo dicunt *milochiam*.

Pygargus: Etiam species aquilae est apud Aristotelem. In oppidis et campis, ut Plinius ait, circumuolans, albicante cauda. Quam, ut Gaza addit, *albicillam* dicere potes. Ab eodem Aristotele νεβροφύουο etiam dicitur. Theodorus in *hinnulariam* transtulit.

conuentu fora, ignauae sedent. Aquilarum pinnae mixtas reliquarum alitum pinnas deuorant. Negant umquam solam hanc alitem fulmine exanimatam; ideo armigeram Iouis consuetudo iudicauit.

63. Est percelebris apud Seston urbem aquilae gloria: educatam a uirgine retulisse gratiam aues primo, mox deinde uenatus adgerentem, defuncta postremo in rogam accensum eius iniecisse sese et simul conflagrasse. Quam ob causam incolae quod uocant heroum in eo loco fecere, appellatum Iouis et Virginis, quoniam illi deo ales adscribitur.

gràcies a la seva nodrissa perquè no només li portava aus, sinó també caça. Un cop morta, mentre, segons el costum d'aquell poble, era cremada amb foc, posada sobre una pila de soques, l'àguila, que la veié volant des de dalt, es llançà sobtadament de cap sobre la pira encesa i es consumí juntament amb la seva dolça dida. Una mostra certament immortal d'un amor molt agraït, amb la qual es condemna la infidel ingratitud dels mortals. Plini comenta en el capítol 3 una cosa admirable, i és que les plomes de les àguiles destrueixen les de les altres aus [42v] quan s'hi barregen.

*L'aufrany:*¹⁶⁴ De forma equivocada i errònia apareix com a *perceperus* en Plini, perquè Aristòtil, en grec, l'anomena *περκνόπτερος*. És una espècie d'àguila que té forma de voltor. Plini diu que és lacustre; en contra, Aristòtil. Se l'anomena *cigonya de muntanya*, perquè habita les muntanyes. Té un cap blanquinós i supera totes les altres en tamany, amb una cua més llarga. Pel que fa a la resta, és poc digna i mansa: el corb l'assota, i altres ocells d'aquesta mena la fan fora. Actualment jo, sense cap dubte, diria que és la rapaç que vulgarment els nostres anomenen *avantol*. Tanmateix, en alguna ocasió havia pensat que no fos la que els nostres anomenen *bitor*, i les dones dels pagesos humils, *miloc* en el seu parlar.

*L'àguila marina:*¹⁶⁵ En Aristòtil també apareix com un tipus d'àguila. Vola al voltant de les ciutats i els camps, com diu Plini, amb una cua blanquinosa. Hom podria dir, com afegeix Teodor de Gaza, que és l'*albicilla*. El mateix Aristòtil l'anomena també *νεβροφόνος*. Teodor de Gaza la va traduir per *hinnularia*.

164. Correspon al *Neophron percnopterus*, petit voltor migrador que havia estat molt comú a tota l'Europa mediterrània, on encara és present. El nom local d'«avantol» confirma plenament aquesta atribució, així com el de «miloca». En canvi, «bitor» designa un ardèid, el *Botaurus stellaris*.

165. No hi ha dubte que es tracta de l'*Haliaeetus albicilla* —que no s'ha de confondre amb la més petita àguila pescadora—, actualment raríssima al nostre litoral, però encara present a la Mediterrània oriental, inclosa Grècia. És del tot erroni l'hàbitat que li assigna Plini, però l'atribució de la cua blanca és del tot exacta i coincident amb la identificació proposada.

Gnesia: Haec ab omnibus legitimum aquilarum genus adseritur, quasi eam legitimam dixeris ingenuamque: hoc utique significat γνήσιος. Una siquidem, ut Aristoteles et Plinius dicunt, incorruptibile seruat originis genus, quum cetera aquilarum genera adulterina et promiscua procreentur. Hanc Plinius magnitudine media dicit. Contra Aristoteles maximam aquilarum esse adfirmat, quae ceteras portione sesquialtera excedat. Colore subrutilo, raraque aspectu, more cymindi.

Accipitrum genus: Non facilis difficultas occurrit, quum accipitrum Plinius eodem 10 capitulo 8 sexdecim proponat genera, et tertium uix genus enumerat.⁶⁴ Idipsum paene philosophus libro 9 capitulo 36⁶⁵ ubi accipitrum decem esse genera dicit, nec disserit. Quorum primus occurrit triorcha, τριόρχης a Graecis, a Romanis *buteo* dictus, a nostris autem idiomate nostro *assor*.

Cruentus alaudae hostis apud Nasonem libro 8 *Metamorphoseon* est haliaetus,⁶⁶ in quem conuersus fuit Nisus, rex Megarae. Cuius crinem fatalem Scylla eius filia, Minois parentis hostis amore correpta, abscidit, secumque simul cum regno proditrix infando patricidii scelere hosti tradidit. Quae quum a Minoe ob tam crudele piaculum omnino propulsa in undas immersa, puppem fugientis ascendere furibunda contenderet, et pendens rostro a parente iam in haliaetum conuerso,

64. Accipitrum genera sedecim inuenimus, ex his *aegithum*, claudum altero pede, prosperrimi augurii nuptialibus negotiis et pecuariae rei; *triorchem* a numero testium, cui principatum in auguriis Pheomonoe dedit; *buteonem* hunc appellat Romani, familia etiam cognominata, cum prospere auspicio in ducis nauis sedisset. *Epileum* Graeci uocant qui solus omni tempore apparet; ceteri hieme abeunt.

65. Τῶν δ' ἱεράκων κράτιστος μὲν ὁ τριόρχης, δεύτερος δ' ὁ αἰσάλων, τρίτος ὁ κίρκος. Ὁ δ' ἀστερίας καὶ ὁ φασσοφόνος καὶ ὁ πτέρυξ ἄλλοιοι. Οἱ δὲ πλατύτεροι ἱέρακες ὑποτριόρχαι καλοῦνται, ἄλλοι δὲ πέρκοι καὶ σπιζῖαι, οἱ δ' ἔλειοι καὶ οἱ φρυολόγοι· οὗτοι εὐβιώτατοι καὶ χθαμαλοπτήται. Γένη δὲ τῶν ἱεράκων φασὶ τινες εἶναι οὐκ ἐλάττω τῶν δέκα, διαφέρουσι δ' ἀλλήλων· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς γῆς καθήμενην τύπτουσι τὴν περιστερὰν καὶ συναρπάζουσι, πετομένης δ' οὐ θιγγάνουσι· οἱ δ' ἐπὶ δένδρου μὲν ἢ τινος ἄλλου καθήμενην θηρεύουσι, ἐπὶ τῆς γῆς δ' οὐσης ἢ μετεώρου οὐχ ἄπτονται· οἱ δ' οὐτ' ἐπὶ τῆς γῆς οὐτ' ἐπ' ἄλλου καθήμενης θιγγάνουσι, ἀλλὰ πετομένην πειρῶνται λαμβάνειν. Φασὶ δὲ καὶ τὰς περιστερὰς ἑκάστον τούτων τῶν γενῶν, ὥστε προσπετομένων, εἰ μὲν ἢ τῶν μετεωροθήρων, μένειν ὅπου ἂν καθήμεναι τύχῳσι, εἰ δ' ἢ τῶν χαμαιτύπων ὁ προσπετόμενος, οὐχ ὑπομένειν ἀλλ' ἀναπέτεσθαι.

66. Cf. *Metam.* VIII 1-151.

*L'àguila reial:*¹⁶⁶ Tothom afirma que aquesta constitueix el gènere legítim de les àguiles, com si n'hi diguéssim «la legítima» o «la de noble família». Això és el que normalment significa *γνήσιος*. És l'única, com diuen Aristòtil i Plini, que conserva incorromput el llinatge de l'origen, ja que els altres gèneres d'àguiles procreen adulterinament i promiscuament. Plini diu que té un tamany mig; en contra, Aristòtil afirma que és la més gran de les àguiles. Supera les altres amb una part sesquiàltera. Té un color vermellós i un aspecte estrany, semblants als del duc.

El gènere dels rapinyaires: Es presenta una dificultat no pas fàcil de resoldre, perquè Plini, en el capítol 8 del llibre 10, proposa setze gèneres de rapinyaires, i amb prou feines arriba a enumerar-ne tres. Passa pràcticament el mateix amb el filòsof, en el capítol 36 del llibre 9, on diu que hi ha deu gèneres de rapinyaires, i no en parla. El primer d'ells és l'aligot, que els grecs anomenen *τριόρχης* i els romans *buteo*, mentre que els nostres, en la nostra modalitat, *assor*.

L'àguila marina és, en el llibre 8 de les *Metamorfosis* d'Ovidi, un enemic cruel de l'alosa. Hi fou convertit Niss, rei de Mègara. La seva filla Escil·la, corsecada per l'amor envers l'enemic del seu pare Minos, li va tallar la fatal cabellera, i juntament amb ella i el regne, la va lliurar amb traïdoria a l'enemic, cometent un crim impronunciable de parricidi. Minos, en expiació d'un acte tan cruel, la va llençar al mar, però en maldar aquesta, furibunda, per pujar a la popa de la nau

166. Sembla referir-se a l'*Aquila chrysaetos*, la gran àguila reial o daurada, present a tot el nostre continent. No cal insistir en el caràcter legendari de les afirmacions d'Aristòtil i de Plini.

impeteretur, in ultionem patradi facinoris in alaudam conuersa fuit. Vnde et haliaetus alaudam tanquam hostilissimus, impudentissimam atque infensissimam hostem cruentus, cruento adeo bello insectatur ubique. Vt saepe (quemadmodum a uenatoribus non semel accepi) haliaetum alauda effugiens, ad uenatores confugiat, proiectumque sibi calceum intret et se capi permittat.

Quum igitur ex Ouidii dictis, publico uenatorum attestante periculo, constet haliaetum esse genus accipitrum, apud omnes Hispanos notissimum, uulgo ab ulterioribus Hispanis dictum *smereion*, a nostris quidem *smirlam*. Contra Aristoteles atque Plinius aquilarum attestantur genus. Atque marinam aquilam Aristoteles dicit, ceruice magna et crassa, alis in [43r] curuis, cauda lata. Plinius autem clarissimam oculorum acie esse adfirmat, et quae proprios pullos implumes aduersum solis radios compellit inspicere, et quem conuiuentem flentemue deprehenderit, e nido tanquam degenerem atque adulterinum praecipitat. Eiectos autem haliaeti pullos excipere ossifragam atque ut suos educare idem Plinius refert. Quid tandem de haliaeto sit uerus, an sit secundum Ouidium et publicum uenatorum experimentum *smirla*, ut diximus, et accipitrum genus, uel aquilarum (ut Aristoteles atque Plinius), qui certius nouerit, definiet.

Alaudarum autem ab Aristotele 9 capitulo 25 duo esse genera feruntur.⁶⁷ Quae tandem omnibus est notissima, ab eodem *κορύς*, ab Ouidio *ciris* ἀπὸ τοῦ κείρειν, id est, a tondendo est dicta. A Latinis uero *alauda* dicitur, et *galerita* a plumeo quo insignitur galero. A nostris dicitur *cugullada*, quasi dixeris *cuculatam*.

67. Κορυδάων δ' ἐστὶ δύο γένη, ἡ μὲν ἑτέρα ἐπίγειος καὶ λόφον ἔχουσα, ἡ δ' ἑτέρα ἀγελαία καὶ οὐ σποράς ὡς περ ἐκείνη, τὸ μόντοι χρώμα ὅμοιον τῇ ἑτέρᾳ ἔχουσα, τὸ δὲ μέγεθος ἀλάτων· καὶ λόφον οὐκ ἔχει· ἐσθίεται δέ.

que fugia, i ser agafada, penjada de la nau, pel bec del seu pare, que ja s'havia convertit en àguila marina, fou convertida en alosa en càstig del crim perpetrat. D'aquí que l'àguila marina sigui molt hostil a l'alosa i li sigui cruel com a un enemic totalment desvergonyat i perillós, i traven arreu una guerra sanguinolent. Així sovint (ho he sentit dir dels caçadors no pas una sola vegada) l'alosa, fugint de l'àguila marina, va a parar als caçadors, entra dins del parany que li han parat, i es deixa capturar.¹⁶⁷

Consta pels escrits d'Ovidi –i ho rebla el perill que representa per a tots els caçadors– que l'àguila marina és del gènere dels rapinyaires, conegudíssim per tots els hispans, anomenat popularment pels castellans *esmerejón*, i pels nostres, *esmirla*.¹⁶⁸ En contra, Aristòtil i Plini la testimonien dins del gènere de les àguiles. També diu Aristòtil que és una àguila marina, amb un coll gran i gruixut, ales corbes [43r] i cua llarga. Plini, en canvi, afirma que és destacadíssima per l'agudesesa de la seva vista, i que obliga les seves pròpies cries sense plomes a mirar els rajos del sol, de manera que, aquella que sorprèn tancant els ulls o plorant, la llença del niu com a indigna del gènere i adulterina. Els pollets llançats de l'àguila marina els agafa el trençalòs, i els cria com si fossin seus, com diu Plini. Què pot ser veritat sobre l'àguila marina, si correspon a l'*esmirla*, com seria segons Ovidi i la coneguda experiència dels caçadors, com hem dit, i del gènere dels esparvers, o de les àguiles (com diuen Aristòtil i Plini), que ho diguin aquells que en sàpiguen més.

Aristòtil, en el capítol 25 del llibre 9, diu que hi ha dos gèneres d'aloses. Un és conegutíssim de tothom: ell l'anomena *κορύς* i Ovidi, *ciris*, ἀπὸ τοῦ κερρεῖν, ço és, prenent el nom del verb *aixollar*. Els llatins l'anomenen *alauda*, o bé *galerita* pel barret de plomes que la caracteritza.¹⁶⁹ Els nostres l'anomenen *cugullada*,¹⁷⁰ que és com dir *feta de cogulla*.

167. Aquesta afirmació obeeix a una confusió. L'àguila marina és pescadora i no empaïta moixons com ara l'alosa.

168. És el *Falco columbarius*, que ara s'anomena *esmerla* erròniament, en lloc del correcte *esmirla*.

169. Un barret de plomes es diu en llatí *galerus*.

170. Es tracta d'un moixó terrenejant molt comú en els nostres conreus de secà, la *Galerida cristata*, molt semblant a l'alosa.

Aesalo: Ab Aristotele αἰκάλων.⁶⁸ Quod sit accipitrum genus Plinius etiam dicit. Qui semper apparet, quum ceteri, ut idem ait, abeant hieme.

Chalcis, erodius et rex: Chalcis ab Ionibus est dicta *cymindes*, ut apud Aristotelem 9 capitulo 12.⁶⁹ Testatur Homerus in *Iliade*, hoc uersu Gaza interprete: «Chalcida dii prohibent, homines dixere cymindem».⁷⁰ Aristoteles ibidem nocturnum accipitrem dicit, accipitris magnitudine, colore nigro, forma longa ac tenui, monteis incolere, raram aspectu, quoniam alluscinatur interdium, noctu ideo uenari more aquilae. Cum qua (ut idem addit) pugnat, atque (ut Plinius ait) bellum gerit internecium. Vsqueadeoque acriter cum ea pugnat, ut saepius ambae ad terram deuoluantur, implexaeque a pastoribus capiantur uiuae.

Sed iure mirabere, comes cultissime, ad quid cymindem introduxerim, alitem nobis ignotissimam. Verum ratione eadem mirari etiam poteris inter plerasque alias incognitas aues, erodii quare meminerim, super quo tam multiplex est uarietas apud auctores grauissimos, ut quidam dicant *erodium*, *urupam*, *miliuum*, alii *asionem*. Nec defuerint ex insignioribus qui putauerint *fulicam*, quum certe earum erodius neuter habeatur, quod omni absque ullius tantorum patrum iniuria, ratione ac certa ueritatis auctoritate persuadebimus. Neque enim mihi temeritas nomen quaeritur, sed certior indago ueritatis, indignum ratus, ut erodius quaenam sit alitum certo non habeatur, cuius nomen crebro sacris inferitur lectionibus.

68. Cf. HA IX 1; IX 34.

69. Ἡ δὲ κύμινδις ὀλιγάκις μὲν φαίνεται (οἰκεῖ γὰρ ὄρη), ἔστι δὲ μέλας καὶ μέγεθος ἕκον ἰέραξ ὁ φασσοφόνος καλούμενος, καὶ τὴν ιδέαν μακρὸς καὶ λεπτός. Κύμινδιν δὲ καλοῦσιν Ἴωνες αὐτὴν ἦς καὶ Ὅμηρος μέμνηται ἐν τῇ Ἰλιάδι εἰπὼν 'χαλκίδα κικλήσκουσι θεοί, ἄνδρες δὲ κύμινδιν'.

70. Π. XIV 289-91:

ἐνθ' ἦστ' ὄζοισιν πεπυκασμένος εἰλατίνοισιν,
ὄριθι λιγυρῇ ἐναλίγκιος, ἦν τ' ἐν ὄρεσσιν
χαλκίδα κικλήσκουσι θεοί, ἄνδρες δὲ κύμινδι.

L'esmirla:¹⁷¹ Aristòtil l'anomena αἰκάλων. També Plini diu que és del gènere dels rapinyaires. Apareix sempre, com diu, quan els altres migren a l'hivern.

El duc,¹⁷² l'erodius i l'àguila reial: El duc els jonis l'anomenen *cymindes*, com diu Aristòtil en el capítol 12 del llibre 9. Està testimoniats en la *Ilíada* d'Homer, essent Teodor de Gaza intèrpret d'aquest vers: «els déus prohibeixen anomenar-lo duc, els homes en digueren *cymindes*». Aristòtil, en el mateix lloc, diu que és una au nocturna, del tamany de l'esperver, de color negre, de forma llarga i minsa, que viu a les muntanyes, d'aspecte estrany, ja que de dia sofreix al·lucinacions i caça de nit al mode de les àguiles. Lluita amb aquestes, com afegeix ell mateix i, com diu Plini, hi fa una guerra a mort. Hi lluita d'una forma tan aferrissada que sovint totes dues rodolen per terra, i els pastors les agafen vives i abraçades.

Però amb raó et preguntars, comte cultíssim, per què he fet referència al *cymindes*, que és una au totalment desconeguda entre nosaltres. També amb la mateixa raó et pots preguntar per què he fet esment de l'erodius, entre moltes altres aus desconegudes, sobre la qual hi ha una varietat tan gran en autors de molt de pes, que alguns l'anomenen *erodius*, d'altres *puput*,¹⁷³ d'altres *milà*, d'altres *mussol*.¹⁷⁴ I no falten entre els més insignes els qui l'han considerada una fotja, quan ni una ni l'altra no es consideren *erodius*, cosa que demostrarem, lluny de la injustícia d'algun de tan grans pares, amb la raó i l'autoritat segura de la veritat. I no se'm titllarà de temerari, sinó d'indagador segur de la veritat, ja que he considerat indigne que no se sàpiga del cert quin tipus d'au és l'erodius, el nom del qual es troba sovint a les lectures sagrades.

171. El *Falco columbarius*, que com hem dit ara rep la denominació equivocada d'esmerla, és un petit falcó que, efectivament, és hivernal a les nostres latituds.

172. El *chalcis* del text llatí sembla referir-se al duc, *Bubo bubo*, la més grossa de les rapinyaires nocturnes, de la mida de l'àguila daurada o reial, que efectivament l'escomet si la sorprèn de dia, com és habitual en les rapinyaires diürnes respecte de les nocturnes.

173. *Upupa epops*.

174. *Athene noctua*.

Quod autem erodius earum alitum, quarum paulo ante meminimus nulla sit, primum probant uerba magni patrum patris Hieronimi in uersu Psalmi 103 «erodii domus dux est eorum» dicentis. Erodium maior est omnibus uolatilibus qui, inquit, aquilam uincit et comedit. Quae quidem uerba neoterici paene omnes usurpant. Sed upupa non cum aquila pugnat, non asio, nec quidem miluus. Et quidem minus fulica, quae, ut omnibus conspicuum est, aues natura imbelles sunt ac, dempto miluo, omnes humipetae, nec quidem carniuorae: nulla ergo illarum erodius est qui aquilam uincit et uorat. Neque hinc quidem mi[43 v]ror quare diuus Augustinus, quem Cassiodorus imitatus est, erodium sit in eodem psalmo interpretatus *fulicam*, quum hebraicum חַסִּידָה id est, *hasida*, in *Zacharia* Hebraei interpretati sunt *miluum*, Septuaginta, ἔρωπα (id est, upupam) et Aquila, Symmachus et Theodotio, ἔρωδιον. Erodium tamen ibidem diuus ipse Hieronimus pella ardeolarum genus putauit, quod forte Theodorum Gazam atque Sipontinum in eandem traxit opinionem, ut erodium *ardeam* dixerint. Verum quod erodium ardeolarum nulla sit, tametsi pella cum aquila pugnare feratur, iisdem diui Hieronimi probabitur uerbis, quae ex psalmo 103 ante hac asportauimus, quibus dictum est erodium aquilam uincere atque uorare.

Sed ne in his diutius immoremur, solerter notandum, tres tantum inueniri alites (ut multa lectione deprehendi) quae cum aquila dicuntur pugnare: cymindes, quae et *chalcis* apud Aristotelem 9 capitulo 12 et Plinium libro 10 capitulo 8,⁷¹ cuius hac ratione paulo ante meminimus; pella, qui et *pellus*, ex ardeolis primum genus, et hic secundus; tertius autem est auium regulus, qui apud Aristotelem eodem 9 capitulo 11 *trochilus* dicitur atque *senator* et *rex*.⁷² Quod tandem, ut paulo

71. Accipitres auium non edunt corda. Nocturnus accipiter *cymindis* uocatur, rarus etiam in siluis, interdium minus cernens; bellum internecium gerit cum aquila, cohaerentesque saepe prenduntur.

72. Ὁ δὲ τροχίλος καὶ λόχμας καὶ τρώγλας οἰκεῖ· δυσάλωτος δὲ καὶ δραπέτης καὶ τὸ ἦθος ἀσθενής. εὐβίωτος δὲ καὶ τεχνικός. Καλεῖται δὲ πρέσβυς καὶ βασιλεύς· διὸ καὶ τὸν ἀετὸν αὐτῷ φασὶ πολυμείν.

D'altra banda, que l'*erodius* no és cap d'aquelles aus que hem recordat anteriorment, en primer lloc ho demostren les paraules del gran pare dels pares Jeroni, al vers 103 dels *Salms*, que diuen «la casa de l'*erodius* és llur cabdill». L'*erodius* és més gran que totes les aus i, segons que diu, venç l'àguila i se la menja. Gairebé tots els moderns prenen aquestes paraules. Però el puput no lluita amb l'àguila, ni el mussol, ni tan sols el milà. I encara menys les fotges¹⁷⁵ que, com és ben conegut de tothom, són aus pacífiques per natura i, llevat del milà, totes són de potes humides i en absolut carnívores. Per tant, cap d'aquestes no és l'*erodius* que venç l'àguila i se la menja. I no m'estranya [43v] que Sant Agustí, que fou imitat per Cassiodor, hagués entès en el mateix psalm que l'*erodius* corresponia a la fotja, ja que els hebreus, en el llibre de Zacaries, van interpretar el nom hebreu יִנְיָשׁוּרִי, és a dir, *hasida*, com a milà, els Setanta, com a *ἔρωμα* (ço és, *puput*) i Aquila, Símac i Teodotí, com a *ἔρωδιον*. Tanmateix, Sant Jeroni va considerar que l'*erodius* pertanyia al gènere dels ardèids, i potser també Teodor de Gaza i el Sipontí foren de la mateixa opinió d'anomenar *ardea* l'*erodius*. Que l'*erodius* no és cap ardèid, encara que es digui que l'agró¹⁷⁶ lluita amb l'àguila, es demostra per les mateixes paraules de Sant Jeroni, que hem citat anteriorment en relació amb el Salm 103, en les quals es diu que l'*erodius* venç l'àguila i la devora.

Però, per no entretenir-nos més en aquestes coses, cal fer l'enginyosa remarca que només es troben tres ocells, d'aquells que hagi tret de les meves moltes lectures, dels quals es digui que poden lluitar amb l'àguila: el *cymindes*, que en el capítol 12 del llibre 9 d'Aristòtil i en el capítol 8 del llibre 10 de Plini també s'anomena duc (d'aquest ja n'hem fet esment fa poc per aquest motiu); l'agró, anomenat també *pellus*, que constitueix el primer gènere dels ardèids i, en la nostra llista, és el segon; el tercer es el reiet de les aus,¹⁷⁷ que en Aristòtil

175. *Fulica atra*.

176. Pot tractar-se de l'agró roig (*Ardea purpurea*) o bé del berrat pescaire (*Ardea cinerea*), ambdós gairebé idèntics quant a mida i diferenciats per la coloració general del seu plomatge.

177. Les dues espècies de reietons (*Regulus regulus* i *Regulus ignicapillus*) són els moixonets més menuts de l'avifauna europea.

ante tetigimus, erodius pella non sit, diui Hieromimi diffinitione probatur, quoniam erodius aquilam non modo impugnat, sed uincit et comedit. Pella licet cum aquila pugnet, non tamen uincit, sed uincitur, nec comedit, quum carniuora non sit, sed ab aquila quidem facta praeda uoratur. Non ergo erodius pella est. Sed mentiar, nisi Aristotelis uerba probauerint, quae ipsa eadem hinc inferentur, ex libro 9 capitulo 1:⁷³ ardeolarum, inquit, tria sunt genera: *pella*, *alba* et *stellaris*, *piger* cognomine. Pellae coitus difficilis est, uociferatur enim, et sanguine ex oculis, ut aiunt, emittit. Quum coit, perit, etiam aegre summoque cum dolore. Proelium cum iis init, a quibus laeditur, hoc est, cum aquila, a qua rapitur, cum uulpe, a qua capitur noctu, cum alauda, a qua eius oua diripiuntur. Quod igitur pella cum aquila, quum ab ea inuaditur pugnet, facit ut se defendat, non ut uincat, nam misera uincitur atque perit. Non ergo erodius est pella, ut diuus magnusque pater Hieronimus in *Zacharia* opinatus est et Gaza atque Sipontinus dixerunt. Quod si erodius pella non est, nec miluus, nec upupa, nec quidem fulica, certe nec trochilus est, qui rex auium ab Aristotele dictus est, id est, βασιλεύς, ut libro 9 capitulo 11, quem Theodorus alibi in *regulum* uertit. Et quidem una

73. Τῶν δ' ἐρωδιῶν ἐστὶ τρία γένη, ὃ τε πέλλος καὶ ὁ λευκὸς καὶ ὁ ἀστερίας καλοῦμενος. Τούτων ὁ πέλλος χαλεπῶς εὐνάζεται καὶ ὀχεύει. Κράζει τε γὰρ καὶ αἶμα, ὡς φαεῖν, ἀφήσιν ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν ὀχεύων, καὶ τίκτει φαύλως καὶ ὀδονηρῶς. Πολεμεῖ δὲ τοῖς βλάπτουσιν, ἀετῶ (ἀρπάζει γὰρ αὐτόν) καὶ ἀλώπεκι (φθεῖρει γὰρ αὐτόν τῆς νυκτός) καὶ κορύδῳ (τὰ γὰρ ψά αὐτοῦ κλέπτει).

capítol 11 llibre 9 s'anomena *trochillus*,¹⁷⁸ *senator*¹⁷⁹ i rei. En la definició de Sant Jeroni, tanmateix, es demostra que l'agró no és un *erodius*, com hem explicat poc abans, ja que l'*erodius* no lluita amb l'àguila, sinó que la venç i se la menja. És cert que l'agró lluita amb l'àguila, però no la venç, ans és vençut, ni se la menja, ja que no és carnívor, sinó que és devorat per l'àguila i convertit en presa. Per tant, l'*erodius* no és un agró. Ara bé, mentiria si no demostrés l'anterior amb les paraules d'Aristòtil, que expliquen el mateix sobre els ardèids en el capítol 1 del llibre 9: d'ardèids, diu, hi ha tres gèneres: l'agró, l'agró blanc¹⁸⁰ i el bitó,¹⁸¹ que rep el cognom de *mandrós*. L'agró fa el coit amb dificultat, crida i treu sang pels ulls, segons que diuen. En acabar-lo, mor, i encara aquí amb dificultat i amb un gran dolor. Fa la guerra amb aquells que el fereixen, és a dir, amb l'àguila, per la qual és raptat; amb el llop, pel qual és capturat de nit; amb l'alosa, que li pren els ous. Per tant, el fet que l'agró lluiti amb l'àguila quan és envaït per aquesta es justifica com a defensa, no com a revenja, perquè n'és miserablement vençut i mor. Així doncs, l'*erodius* no és un agró, com va pensar el gran Sant Jeroni en el *Comentari a Zacaries*, i digueren Teodor de Gaza i el Sipontí. Conseqüentment, si l'*erodius* no és un agró roig, tampoc no ho són el milà, ni el puput, ni la fotja. Certament, tampoc no és el reietó, que Aristòtil anomena *rei de les aus*, ço és, βασιλεύς (per exemple, en el capítol 11 del llibre 9) i Teodor, en un altre lloc, tradueix per *regulus*. Certament, una sola i la mateixa au és el rei i el

178. La denominació de *trochillus* només ens suggereix un altre moixó gairebé tan petit com el reietó, el mosquiter (*Phylloscopus trochilus*) o bé qualsevol dels altres tres representants d'aquest gènere (*Phylloscopus collybita*, *Phylloscopus sibilatrix* i *Phylloscopus bonelli*).

179. Desconeixem a quina espècie podria correspondre el *senator*, però podria referir-se a un capsigrany. En efecte, en la nomenclatura científica tenim el *Lanius senator*, moixó predador com tots els altres del seu gènere.

180. És l'*Egretta alba*, el gran agró blanc del sud-est europeu, d'aparició excepcional als nostres aiguamolls.

181. És l'ardèid, ja esmentat, *Botaurus stellaris*. El qualificatiu de «mandrós» que li adjudica Aristòtil podria derivar del fet que aquest gros i agressiu ocell viu amagat entre les canyès, d'on costa molt de llevar-lo.

eademque auis rex et regulus est, sed quod ea erodius non sit, Aristotelis uerba ipsa probabunt, ex eodem libro et capitulo excerpta: trochilus, inquit, et frutera incoluit et foramina. Capi difficile potest (fugax atque infirmis moribus est) sed uictus probitate, et ingenii sollertia praeditus. Vocatur, inquit idem, et *senator* et *rex*. Quam ob rem cum eo aquilam pugnare referunt.

Sed, obsecro, qui sit, ut auicula, qua nulla magis pusilla, quae foramina incolit, et fruteris incursat, fugax et infirmis moribus, quae cum aquila pugnet, uindicat et comedat, ut diffinitione diui Hieronimi dicatur *erodius*, qui aquilam uincit et comedit? Regulus itaque iste qui *tro[44r]chilus* dictus est *senator* et *auium rex*, a nostris Valentiatis rusticis patrio sermone *reyet* dicitur et omnibus notissimus est. Quem quot annis in Christi Iesu nataliciis rusticorum iuuenum qui prior coeperit *rex passer* uulgo appellatus, ab aliis honoratur usque ad sanctae Epiphaniae Domini diem. Nec quidem aquila cum regulo, ut citat Aristoteles, pugnat, nec cum aquila regulus, sed quidem circumuolitans ludit, nec aquila illum laedit, ut a rusticis aliquando sciscitatus accepi, atque ego ipse semel per agros oberrans uidi, uideruntque simul mecum alii.

Quum igitur ex dictis constet, erodium nullam earum esse auium, quarum meminimus, relinquetur sub dubio, utrum cymindus sit, de qua supra diximus, Aristotelis atque Plinii dictis, qui nocturnus accipiter dictus, cum aquila bellum internecium gerit, cumque ea adeo hostiliter pugnat, ut saepius implexae deuoluantur in terram, et a pastoribus capiantur uiuae. Quod si non admiseris erodium scilicet esse cymindem, saltem compelleris credere eum esse accipitrem, quem diuus Aquinas⁷⁴ post Nicolaum Lyram⁷⁵ adfirmat super Iob capitulo

74. *Super Iob 39: Penna strutionis similis est pennis herodii*, idest nobilissimi falconis qui *girfalcus* dicitur, et *accipitris*, qui est auis nota, et ambae sunt aues boni uoltatos. Est autem et alia proprietas strutionis diuersa ab aliis auibus, quod scilicet sua oua non fouet sed fodiens in arena ea dimittit et operit sabulo, unde subdit.

75. *Super Iob 39: Penna strutionis similis est pennis herodii*, qui alio nomine dicitur *gelfodius*, et *accipitris*, gallice *ostour*, et utraque auis optime et celeriter uolat. Et ideo mirabile est quod pennae strutionis quae sunt similes non deseruiunt ei ad

reiet, però que no és l'*erodius*, això ho demostren les mateixes paraules d'Aristòtil, tretes del mateix llibre i capítol. Diu que el reietó habita els fruiterars i els forats. Difícilment pot ser capturat, ja que és fugisser i de costums dèbils. Tanmateix, se'l venç amb probitat, tot i estar dotat de sagacitat d'enginy. Diu que se l'anomena tant *senador* com *rei*. Per la qual cosa diuen que l'àguila hi lluita.

Però, pregunto, quin tipus d'au és aquesta, la més petita de totes, que viu en forats i freqüenta els fruiterars, que és fugissera i de costums dèbils, que lluita amb l'àguila, la venç i se la menja, que aconseguix ser anomenada *erodius* en la definició de Sant Jeroni i que venç i devora l'àguila? Doncs és el reietó, que també s'anomena [44r] *trochilus*, *senador* i *rei de les aus*, i que els nostres pagesos valencians, en la llengua d'aquí, anomenen *reiet*, i és conegut per tothom. Cada any, el primer dels pagesos joves que l'agafa en el dia del natalici de Jesucrist, és anomenat entre el poble «moixó rei», i alguns l'honoren fins al dia de la santa epifania del Senyor. I l'àguila no lluita amb el reiet, com diu Aristòtil, ni el reiet amb l'àguila, sinó que hi juga tot volant, i l'àguila no li fa mal, com he sabut quan ho he preguntat als pagesos, i jo mateix he vist anant pels camps, i han vist d'altres amb mi.

Així doncs, en constar pel que hem dit que l'*erodius* no és cap d'aquelles aus que hem esmentat, queda el dubte de si és un duc, del qual hem parlat abans, amb paraules d'Aristòtil i de Plini, atès que s'hi diu que és un ocell de presa nocturn i que fa una guerra a mort amb l'àguila i hi lluita hostilment, de manera que molt sovint rodolen llaçats per terra, i són capturats vius pels pastors. Per això, si no admitem que l'*erodius* sigui un duc, almenys estem obligats a creure que és el rapinyaire que Sant Tomàs, després de Nicolau de Lira,

39 patrio sermone a Gallis *grifaltum* adpellari, qui a nostris Hispanis uulgo dictus est *girifalt*. Atque forte idem est erodius qui cymindes, et ipse qui girifaltus, ut diximus. Quod admittere persuadet beatus Iob, eodem capitulo 39, dicens: «penna strutionis similis est pennis erodii et accipitris». Et quid si erodius auium sit, qui dictus est ab Aristotele non *trochilus*, nec quidem *regulus*, sed *rex*? Hoc saltem regius psaltes dixisse uisus est mihi, quum cecinit «erodii domus dux est eorum», id est, passerum, uel certe auium, in cedris nidificantium. Quod non absque multo mysterio dictum putauerim, quemadmodum in alio psalmo nycticoracis et pellicani idem psaltes meminit.

Cuius, id est, pellicani, oloris esse similitudinis formam Plinius 10 capitulo 47 dicit,⁷⁶ cuius haec sunt uerba: «olorum», inquit, «similitudinem onocrotali habent, nec distare existimantur omnino, nisi faucibus ipsis inesset alterius uteri genus». Huc omnia inexplebile animal congerit, mira ut sit capacitas. Mox perfecta rapina sensim inde in os reddita inferam in aluum ruminantis modo defert. Quod autem idem est onocrotalus qui et pellicanus, magnus testatur pater Hieronimus in Psalmo 101 super uersum: «Similis factus sum pellicano solitudinis».⁷⁷ Vbi duplex esse onocrotalorum genus dicit: lacustre unum qui piscibus, alterum qui uenenaris pascitur animalibus in solitudinibus. Quo in loco, licet improbare non ausim, quae neoterici nostri de pellicanis in publicis contionibus, ut plebeculis ignaris noua semper atque mira essutiant, fabulantur, quod sanguine suo necatos pullos pelli-

uolatum. Aliud autem mirabile in strutione est, quod oua sua abscondit in sabulo ut ibi per uirtutem solis calefiant et pullificent cum tamen alie aues naturaliter sint sollicite fouere oua et pullos nutrire et hoc est quod dicitur.

76. Olorum similitudinem onocrotali habent nec distare existimarentur omnino, nisi faucibus ipsis inesset alterius uteri genus. Huc omnia inexplebile animal congerit, mira ut sit capacitas. Mox perfecta rapina sensim inde in os reddita in ueram aluum ruminantis modo refert. Gallia hos septentrionalis proxima oceano mittit.

77. *Tractatus de Psalmo CI 7: Similis factus sum pellicano solitudinis.* Duo genera dicuntur esse horum uolatilium. Vnum in aquis est, et esca eius pisces sunt; et unum in solitudine, et esca eius uenenata animalia, hoc est, serpentes et cocodrilli et lacertae. Dicuntur autem ista uolatilia latine *onocrotali*. Illi ergo similis factus sum, qui est in solitudine, qui comedit uenenata animalia: hoc est, esca mea quasi uenenum mihi erat.

afirma en el comentari a Job capítol 39, que els francesos, en la seva llengua, anomenen *grifaltu*, i els nostres hispans, en la llengua del poble, *girifalt*.¹⁸² I és probable que l'*erodius* sigui el mateix que el duc i el mateix que el girifalt, com hem dit. Convida a admetre-ho el beat Job, en el mateix capítol 39, dient que la ploma de l'estruç és semblant a les de l'*erodius* i l'astor. I si l'*erodius* fos aquella au que Aristòtil anomena no *trochilus*, ni tan sols reietó, sinó rei? Això, com a mínim, em sembla que digué el reial salmista quan canta: «el seu guiatge és la casa de l'*erodius*», és a dir, dels moixons o, si més no, de les aus que nidifiquen als cedres. Jo penso que això no està dit sense un gran misteri, de la mateixa manera que el mateix salmista també fa esment del pelicà i del martinet de nit en un altre salm.

Plini, en el capítol quaranta-set del llibre deu, diu que el pelicà té una forma semblant al cigne. Les seves paraules són aquestes: «els pelicans», diu, «presenten gran similitud amb els cignes, i no es podria dir que fossin diferents si no hi hagués en els seus becs una classe de cavitat distinta». Aquest animal insadollable ho engoleix tot, amb una capacitat admirable. Tan aviat com ha acabat amb la seva rapinya, convertida en os sense adonar-se'n, es llança de seguida cap a terra contra les entranyes d'algun rumiant. Que l'*onocrotalus*¹⁸³ és el pelicà, ho testimonia el gran pare Jeroni en el salm 101 en el vers: «he estat fet semblant al pelicà en solitud». Allí, diu que el gènere dels pelicans és doble: n'hi ha un de lacustre, que s'alimenta de peixos, i un altre que s'alimenta als ermots d'animals verinosos. En aquest lloc, no gosaria pas introduir com a esmena allò que els nostres moderns expliquen sobre els pelicans a les reunions públiques, assedegats com estan de contar sempre coses noves i meravelloses a la gentalla ignorant, quan afirmen que els pelicans ressusciten les cries mortes amb la

182. Pot tractar-se del gran falcó del nord —el més preuat per a l'exercici de la falconeria— el grifó (*Falco rusticolus*), que ja hem esmentat en la introducció.

183. *Onocrotalus* és, efectivament, el pelicà o, més exactament, una de les dues espècies de pelicans presents a les ribes de la Mediterrània oriental i al sud-est europeu. El pelicà (*Pelecanus onocrotalus*) és l'únic que arriba accidentalment als nostres aiguamolls. L'altre representant del gènere a Europa és el pelicà cresp (*Pelecanus crispus*).

cani exsuscitent. Somniantis tamen hoc alicuius esse commentum audacter dixerim, quum hoc nec a Plinio diligentissimo rerum indagatore feratur, nec ab alio, qui sit alicuius pensi, inter probatos auctores.

Sed nec quidem sententiam diui magnique Augustini omnini mihi hoc loco admiserim, contemnentis edisserere quaenam ales sit pellicanus. Sufficere tantum putans, non ignorare quod sit solitarius, [44v] ut dixit in Psalmo 101. Quum non absque mysterio id animalium genus, nec frustra sacris insertum litteris a sanctis prophetis crediderim, ut diuinus Dionysius etiam asseruit, libro de *Caelesti Hierarchia* capitulo 2,⁷⁸ et magnus Hieronimus in prologo diui Marci,⁷⁹ et Albertus cognomento Magnus super *Apocalypsim*,⁸⁰ uerum etiam earum animalium naturam atque proprietatem non

78. Χρή τοιγαροῦν, ὡς οἶμαι πρῶτον ἐκθέσθαι τίνα μὲν εἶναι σκοπὸν ἀπάσης ἱεραρχίας οἰόμεθα καὶ τί τοὺς αἰτήεις ἐκάστη θιασώτας ὀνόμαζεν, ἐξῆς δὲ τὰς οὐρανίους ἱεραρχίας ὑμῆσαι κατὰ τὴν αὐτῶν ἐν τοῖς λογίοις ἐκφαντορίαν. ἐπομένως τε τούτοις εἰπεῖν ὁποίαις ἱεραῖς μορφώσεσι τὰς οὐρανίας σχηματίζουσι διακομήσεις αἱ τῶν λογίων ἱερογραφαί, καὶ πρὸς ποίαν χρῆ ἀναθῆναι διὰ τῶν πλασματῶν ἀπλότητα, ὅπως μὴ καὶ ἡμεῖς ὡσαύτως τοῖς πολλοῖς ἀνιέρως οἰόμεθα τοὺς οὐρανίους καὶ θεοειδεῖς νόας πολυπόδας εἶναι τινὰς καὶ πολυπροσώπους καὶ πρὸς βοῶν κτηνωδῶν ἢ πρὸς λεόντων θηριομορφίαν τετυπωμένους καὶ πρὸς ἀετοῶν ἀγκυλόχειλον εἶδος ἢ πρὸς πτηνῶν τριχῶδη πτεροφύσαν διαπεπλασμένους καὶ θρόνους ὑλαίους τῇ θεαρχίᾳ πρὸς ἀνάκλιον ἐπιτηδεύουσ.

79. In *Marci Euangelium* I 1: Animal illud, quod in Iohannis *Apocalypsi* et Iezechielis uidetur principio τετράμορφον, quod habebat faciem hominis, et faciem uituli, et faciem leonis, et faciem aquilae, in praesenti quoque loco significat: in Matthaeo faciem hominis, in Luca uituli, in Iohanne aquilae; in Marco leonem in eremo personat.

80. *Postillatio in Apocalypsim* IV 6: *Et animal primum simile leoni et secundum animal simile uitulo et tertium animal habens faciem quasi hominis et quartum animal simile aquilae uolanti.* Hic describit animalia et primo assignat quae forma unicuique conueniat qua unum alio discernitur. Secundo eorum conuenientia demonstrat cum dicitur et quattuor animalia. Dicit ergo et animal primum simile leoni. In hoc intelligitur Marcus qui profundius de Christi resurrectione tractauit, in qua uictor extitit infra u. *Vicit leo de tribu Iuda.* Et secundum animal simile uitulo in hoc intelligitur Lucas, qui plenius de passione domini tractauit, in qua agnus mansuetus pro nobis immolatus fuit et uitulus saginatus pro filio prodigo, id est, pro genere humano Luce. XV. Et tertium animal habens quasi faciem hominis in quo intelligitur Mattheus, qui nascentem dominum plenius descripsit et humanitatis insignia apertius declarauit Matthei. I. *Liber generationis et cetera*, et Matth. II. *Cum natus esset Iesus et cetera.* Et quartum animal simile aquile uolanti in quo intelligitur Iohannes, qui prae ceteris altius uolans de Christi deitate profundius tractauit Ioh. I. *In principio erat uerbum et cetera.* Eadem animalia uidit Ezech. I, ut sic euangelistarum sacratus numerus in Vete et in Nouo Testamento probaret.

seva sang.¹⁸⁴ Jo, més aviat, diria que això és un comentari audaciós d'algun somniatruites, atès que ni ho transmet Plini, un diligentíssim indagador de les coses, ni cap altre, d'entre els autors solvents que mereixin algun crèdit.

Però en aquest lloc tampoc no acceptaria l'opinió de Sant i gran Agustí, que malda per escatir quin tipus d'au és el pelicà. Considero que n'hi ha prou amb no ignorar que és solitari,¹⁸⁵ [44v] com diu en el psalm 101. Com que crec que aquest gènere d'animals no està lliure de misteri i que no és casual que hagi estat introduït pels sants profetes a les lletres sagrades, com afirmen també Sant Dionís, en el capítol 2 del llibre sobre la *Jerarquia Celeste*, i el gran Jeroni en el pròleg de Sant Marc, i Albert Magne en els comentaris a l'*Apocalipsi*, jo m'inclino

184. El fet que els polls dels pelicans s'alimentin introduïnt el cap a dins de la gran bossa que penja del bec dels seus progenitors, motivà la falsa creença que els pelicans es picaven el pit fins a fer-lo sagnar, i nodrien les seves cries amb la pròpia sang. D'ací prové l'adopció, durant l'Edat Mitjana, del pelicà com a símbol de l'eucaristia.

185. Exactament el contrari: els pelicans nien en colònies i, més encara, practiquen una enginyosa i cooperativa pesca en grup, única entre les aus.

parum conferre putauerim rebus, quae illorum nomine significantur: ut, inter alia, est in nostro erodione, qui a psalte rex uel quidem dux auium in cedris nidificantium appellatur, in quo iustus intelligitur, qui pennis euectus uirtutum, a terrenis eleuatus in sublime contemplationis, internecium ubique gerens cum superbiae aquila bellum, quotidie illam humilitate, sanctisque uirtutum studiis insectatur, uincit atque omnino interimit, et uorat quum superbiae spiritum in nihilum redigit. Et qualis erodius putas fuit Dauid, qui tumidum Goliatem armis humilitatis uictor strauit? Saulem inuidum patientia uicit? Atque ut multa praeteream, inter multos qualis erodius fuit magnus ille Ioannes Baptista, quo inter natos mulierum nemo maior surrexit, qui Herodem cruentam naticidam ambitionis et impietatis aquilam, rostro seuerae praedicationis laniauit? Nonne hinc Christianorum omnium primus designatus Dux et Christi ipsius Lucifer et Antesignanus? Vti eius parens ore praedixit fatidico, quum cecinit: «Tu puer "propheta Altissimi" uocaberis. Praeibis enim ante faciem Domini parare uias eius». Et quidem si talis erodius Dauidis fuit, si tantus Baptista Domini, qualis et quantus putas erodius Christus fuit, qui non modo summus iustorum omnium princeps, dux et rex fuit, sed eadem ipsa Iustitia? Et quidem diuinus uerus erodius qui, ubi e sinu patris in uterum uolauit parentis, inde pennis indutus humanitatis, uelut e nido euolauit uolans et uolens ad crucem, ubi humilitate contra superbiae pugnans fastum, moriens et superbiae aquilam uicit. Interemit, quum mortem strauit. Vorauit, quum spoliauit infernum, atque hinc auium, id est, sanctorum patrum, Dux et Rex omnibus patuit, quum eos e caeco Auerni eductos carcere, ut in cedris, id est, cum angelis nidificarent, ad caelos deduxit. Et quidem hoc est quod in *Exodo* cecinit Moses: «extendisti», inquit, «manum tuam, et deuorauit eos terra. Dux fuisti in misericordia tua populo quem redimisti. Et portasti eum in fortitudine tua ad habitaculum sanctum tuum».⁸¹ Sed hactenus de erodio nostro satis, tandem intermissum negotium repetamus.

81. Cf. Exod. XV 12.

a pensar que la natura i les propietats d'aquests animals encaixen força bé amb les coses que són designades amb els seus noms. Entre d'altres, això s'esdevé en el nostre *erodius*, que és anomenat pel psalmista «rei o cabdill de les aus que nidifiquen en els cedres». Això s'entén com que un home just, que s'enlaira amb les plomes de les virtuts, elevant-se des dels afers terrenals fins a la sublimitat de la contemplació, fent arreu una guerra a mort amb l'àguila de la supèrbia, l'encalça cada dia amb la humilitat i les sagrades dedicacions de les virtuts, la venç i la mata totalment, i la devora quan converteix en no res l'esperit de la supèrbia. Quin tipus d'*erodius* creus que fou David, que va abaltir, vencedor, l'inflat Goliat amb les armes de la humilitat? No fou la submissió el que va vèncer l'enemic Saule? I, deixant de banda molts altres exemples, procedents de moltes persones, quin tipus d'*erodius* no fou el gran Joan Baptista, més gran que el qual no ha nascut mai ningú de cap dona, que esbocinà l'àguila d'ambició i d'impietat del sanguinari i infanticida Herodes amb el rostre de la predicació rigorosa? No fou el primer a ser designat, per aquest motiu, cabdill de tots els cristians i portador de la llum del mateix Crist i predecessor seu? Així el seu pare va predir amb una expressió fatídica, quan cantà: «Tu, fill meu, seràs anomenat "el profeta de l'Altíssim". Precediràs la vinguda del senyor per preparar-li els camins». I si David fou un *erodius* d'aquesta mena, i tan gran ho fou el Baptista del Senyor, quin *erodius* tan important i tan gran no fou el mateix Crist, que no només fou el príncep, cabdill i rei suprem de tots els justos, sinó també la mateixa Justícia? També aquí hi ha un veritable *erodius* diví que de la sina del pare volà al ventre de la mare. Des d'aquí, vestit amb les plomes de la humanitat, talment com del niu s'envolà volant i volent a la creu. Per això, combatent amb humilitat el fast de la supèrbia, també vencé morint l'àguila de la supèrbia. La matà quan abaté la mort. La devorà quan expolià l'infern, i per això es mostrà a tothom com a cabdill i rei de les aus, ço és, dels sants pares, quan les portà al cel traient-les de la cega presó de l'Avern, per tal que nidifiquessin als cedres, ço és, amb els àngels. I això és el que cantà Moisès a l'*Èxode*: «Has allargat, diu, la teva mà, i la terra els devorà. Fores cabdill per al poble que redimires amb la teva misericòrdia.

His nec circus abest: Circus ab Aristotele libro 9 capitulo 36 accipitrum ponitur tertium genus. Plinius 10 capitulo 8 eum altero claudum pede dicit prosperrimi augurii in negotiis nuptialibus et rei pecuariae. Sed nos auguria uniuersa damnamus.

Galgulus: Ab eodem Aristotele libro 8 capitulo 3⁸² magnitudine fere turturis dicitur, colore luteus et lignipeta. Graece dicitur *κολιός*, alibi *κολεός*, atque alibi *κολέος*. Ardeolae, pipo inimicus a Plinio dicitur 10 capitulo 18. Ab Aristotele libro 8 capitulo 3⁸³ [45r] quod sit duplex fertur maior et minor, uterque, ut ait, dictus *picus martius*. Graece dicitur *δρυκολάπτης*.

Ardeolarum, ut ante per transennam notauimus, tria ponuntur genera ab Aristotele atque Plinio. Quarum primus *pellos* uel *pella*, de qua supra satis. A nostris Hispanis uulgo *gaza* dicitur *regia*. Eadem et appellatur *agro*. Secunda dicta est *alba* atque *albardeola*. A nostris est dicta *garza alba*. Ab Aristotele *pella minor* dicitur, rostro lato et porrecto. Tertia tandem *stellaris*, id est, *ἀστέριος*, appellatur, id est, *pigra*. In quam conuersum fabulantur seruum ignauum atque socorde. Haec ab hispanis *garza ruyvia* dicitur. Ardeolas omneis Aristoteles ibidem, in stagnis lacubusque uersari atque in pratis dicit.

Mergus ab Aristotele *αἰθνια*, alibi *κολυμβρίς* dicta est, ut *Gaza* uertit, *urinatrix*. Alibi eadem dicitur *καζάρράκτης*, id est,

82. "Ἐπι κελεός· ἔστι δ' ὁ κελεός τὸ μέγεθος ὅσον τρυγῶν, τὸ δὲ χρῶμα χλωρὸς ὄλος· ἔστι δὲ ξυλοκόπος σφόδρα, καὶ νέμεται ἐπὶ τῶν ξύλων τὰ πολλά, φωνὴν τε μεγάλην ἔχει· γίνεται δὲ μάλιστα τὸ ὄρνεον τοῦτο περὶ Πελοπόννησου.

83. "Ἄλλα δ' ἐστὶ σκιποφάγα, ἃ τοὺς σκίπας θηρεύοντα ζῆ μάλιστα, ὅλον πιπῶ ἢ τε μείζων καὶ ἢ ἐλάττων· καλοῦσι δὲ τινες ἀμφότερα ταῦτα δρυκολάπτας· ὅμοια δ' ἀλλήλοισι, καὶ φωνὴν ἔχουσιν ὁμοίαν, πλὴν μείζω τὸ μείζων· νέμεται δ' ἀμφότερα ταῦτα πρὸς τὰ ξύλα προσπετόμενα.

I el conduïres sota la teva fortalesa al teu sant habitacle». Però amb això ja n'hi ha prou sobre el nostre *erodius*; tornem a la nostra interrompuda ocupació.

*No els falta l'arpella:*¹⁸⁶ Aristòtil considera l'arpella com el tercer gènere de les aus en el capítol 36 del llibre 9. Plini, en el capítol 8 del llibre 10, diu que si ranqueja d'un peu constitueix un auguri molt favorable per als contractes de matrimoni i per als ramats. Però nosaltres condemnem qualsevol auguri.

*El galgulus:*¹⁸⁷ Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, diu que té una grandària semblant a la de la tórtora, de color de fang, i de potes color de llenya. En grec s'anomena *κολιός*, en un altre lloc, *κολέός*, i encara en un altre lloc, *κολέος*. Plini, en el capítol 18 del llibre 10, diu que és enemic de l'esplugabous i del picot. Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, [45r] diu que n'hi ha un de gran i un de petit, i que tots dos, com diu, s'anomenen *picus martius*. En grec s'anomena *δρυοκολάπτης*.

D'ardèids, com hem remarcat abans de passada, Aristòtil i Plini n'estableixen tres subgèneres. El primer és el *pellos* o *pella*, sobre el qual ja hem parlat prou anteriorment. Els castellans l'anomenen popularment *garza regia*,¹⁸⁸ i també rep el nom d'*agró*. El segon rep els noms d'*alba* i *albardeola*. Els nostres l'anomenen *garsa blanca*. Aristòtil n'hi diu *garsa petita*, de cap ample i estès. El tercer s'anomena *stellaris*, ço és, *àceplac*, és a dir, *mandrós*. Hom conta que hi fou convertit un esclau indolent i mandrós. Els castellans l'anomenen *garza rubia*.¹⁸⁹ Aristòtil diu en el mateix lloc que tots els agrons volten pels estanys, els llacs i els prats.

186. Els rapinyaires d'estany del gènere *Circus* tenen quatre representants europeus, el més comú dels quals és l'arpella (*Circus aeruginosus*).

187. Ni pel nom ni, menys encara, per la descripció, no ens ha estat possible identificar –ni per aproximació– aquest *galgulus*.

188. És el gran agró grisenc ja esmentat, o berrat pescaire (*Ardea cinerea*).

189. La «garza rubia» o agró roig (*Ardea purpurea*) no s'ha de confondre amb l'*stellaris* (*Botaurus stellaris*), ja comentat.

catarrhacta, quae, ut idem ait, in mari uictitat. Quae, quum se alto ingurgitat, manet non minus temporis, quam quo spatium iugeri transieris. Corpore, inquit, est minor accipitre. Quod autem mergus sit coruus marinus nulli emergit dubium. Quod urinatrix eadem est quae et *catarrhacta* nomen utrumque, atque certa definitio docet. A nostris uero Valentinatibus dicitur *cabuzo*.

Gauia: Alba et cinerea apud eundem legitur Aristotelem. *Gauia alba* a nostris *gavina*, cinerea uero etiam a nostris uulgo *gavia* dicitur, et a nonnullis *corba marina*. In litore ubique ubi aqua lancinat est frequentissima. Ab Aristotele *λαρός* est dicta. Neque hoc loco dissimulare uelim a nonnullis creditum laros esse fulicas, ut doctissimus Erasmus etiam meminit chiliae primae centuriae 9 adagio 13.⁸⁴ Quum longe alia sit larus a fulica, quae *κέφρος* ab Aristotele, a Theodoro *fulica* dicta est. De qua Aristoteles libro 8 scripsit capitulo 3⁸⁵ et libro 9 capitulo 35.⁸⁶ A neotericis describitur magnitudine paulo anate minor, colore fuligineo, a quo dicta est, ut Sipontinus, palmipes, humipeta, lacustris, lato rostro, crista media fronte a rostro signata. Auis quidem esca et pace in stagnis gaudens.

84. *Κέφρος* ὠδίνει, i.e. *Cephus parturit*. Antiquitus dicebatur in eos, qui pollicerentur ingentia, nihil dignum promissis exhiberent. Aiunt cepphum siue cemphum auiculam esse stupido ingenio, unde et in prouerbium stoliditatis abiit, quam nonnulli *larum* appellant; alii (quorum est Theodorus Gaza) *fulicam* uertunt. Eam uiuere spuma marina, plumis ac pennis esse copiosis, corpore pusillo, quum parturit, uociferari. Hinc natum prouerbium *larus parturit*, ubi quis magna prae se fert, pusilla praestiturus. Haec ferme scribit interpres Aristophanis in comoediam *Pacem*. Hesychius tradit, esse auem leuissimam circa mare uersantem, quae facile uento moueatur, eoque hominem inconstantem ac leuem, *cepphon* dici.

85. Περὶ δὲ τὴν θάλατταν καὶ ἀλκυῶν καὶ κήρυκος. Καὶ αἱ κορίωνα δὲ νέμονται ἀπτόμεναι τῶν ἐκπιπτόντων ζώων· παμφάγον γὰρ ἐστίν. Ἔτι δὲ λάρος ὁ λευκός καὶ κέφρος, αἰθυα, χαραδριός.

86. Οἱ δὲ κέφροι ἀλίσκονται τῷ ἀφρωῖ· κάππουσι γὰρ αὐτόν, διὸ προσκράινοντες θηρεύουσιν. Ἐχει δὲ τὴν μὲν ἄλλην σάρκα εὐαίδη, τὸ δὲ πυγαῖον μόνον θινὸς ὄζει. Γίνονται δὲ πίνουσι.

El bec de serra¹⁹⁰ Aristòtil l'anomena *αἴθουα*, en un altre lloc, *κολυμβρίς*, que vol dir, com tradueix Teodor de Gaza, la que orina.¹⁹¹ En un altre lloc rep el nom de *καζαρράκτης*, ço és, de cataracta¹⁹² perquè, com diu ell mateix, fa vida al mar. Quan es llença des de dalt, triga el mateix temps que hom trigaria a recórrer l'espai d'una jovada. Té un cos, diu, menor que el d'un astor. No hi ha cap dubte, per tant, que el bec de serra és un corb marí.¹⁹³ Que l'orinadora és la mateixa que la *cataracta* ho demostren tots dos noms i llur definició inequívoca. Els nostres valencians l'anomenen *cabussó*.¹⁹⁴

La gavina: Aristòtil parla d'una gavina blanca i d'una de cendrosa.¹⁹⁵ La gavina blanca, els nostres l'anomenen *gavina*; la cendrosa, popularment, *gavia* i, alguns, *corba marina*. Al litoral és molt freqüent allí on l'aigua s'entolla. Aristòtil l'anomena *λαρός*. I en aquest lloc no voldria dissimular que alguns han cregut que el *λαρός* és una fotja, com també recorda el doctíssim Erasme en l'adagi 1913. Tot i que el *λαρός* és una cosa molt diferent de la fotja, que Aristòtil anomena *κέφρος* i Teodotí, *fulica*. Sobre ella escriví Aristòtil en el capítol 3 del llibre 8 i en el capítol 35 del llibre 9. Els moderns la descriuen com una mica menor en tamany que l'ànec, de color de sutge, d'on rep el nom, com diu el Sipontí, palmípeda, de potes

190. El *mergus* del text llatí correspon inequívocament als becs de serra, ànecs piscívors amb el bec dentat o en forma de serra, per tal de subjectar les seves llisquents preses. Hi ha tres espècies pròpies de l'avifauna europea: el bec de serra gros (*Mergus merganser*), el mitjà i més freqüent al nostre litoral (*Mergus serrator*) i el petit (*Mergus albellus*).

191. En una terminologia científica desueta les *urinatrix* corresponien a l'actual gènere *gavia*, al qual pertanyen les tres espècies europees de calàbries, uns grans capbussaires nòrdics, propis dels llacs i del litoral, molt poc freqüents al Mediterrani.

192. Si ens guiem per la denominació del text llatí de *catarrhacta*, s'ajustaria al paràsit gros (*Stercorarius skua*), gran ocell marí que s'alimenta forçant altres ocells a regurgitar en ple vol la pesca obtinguda.

193. La confusió d'Anyés en aquest paràgraf no fa sinó augmentar, ja que el bec de serra no té res a veure amb el corb marí.

194. La calàbria *-urinatrix* en el text llatí i el paràsit *-catarrhacta* en llatí també són dues espècies ben diferents. I el «cabuzó» o cabussó a què es refereix Anyés pot ésser un dels cinc representants del gènere *Podiceps* propis de l'avifauna europea.

195. L'espècie cendrosa que s'esmenta tant pot ésser una gavina o un gavià en plomatge juvenil com una baldriga -gèneres *Procellaria* o *Puffinus*- de les quals tenim tres espècies als nostres litorals.

Phalarix: Ab Aristotele φαλαρίς, auis est etiam lacustris, ab eodem Aristotele libro 8 capitulo 3 cum cinclo et floro charadrioque, qui a Gaza *rupex* est dictus, inter fulicas anatesque olores connumeratur.⁸⁷ Magnitudine ciconiae dicitur, colore candido, alis purpureis pennis distinctis. Vulgo a nostris *flamench* adpellatur.

Crex: *Crecis* uel *cregis* Aristoteles auctor libro 4 de *Partibus Animalium* capitulo 11.⁸⁸ Alis est longi cruris. Idem libro 9 capitulo 17⁸⁹ similem esse ibidi refert. Est ex neotericis qui *crecem* colore dicit *albam*, in locis palustribus, ubi maxime pascuntur boues, uersantem. Qua quidem descriptione satis conspicuum est eam esse alitem, quae uulgo a nostris Valentinis dicitur *splugabou*. Quam frequentissimam uidi in palude Xarachi Oliuam quotiens petii.

Bosa: Ab Aristotele graeco βόσκα, et anati similis et corpore minor dicitur. Nec aliam dixerim, quam eam, quae a nostris Catarrogianis piscatoribus uulgo adpellatur *boxet*. Cuius paene similitudinis est ea ales, quae ab iisdem *sarcet* dicta est, corpore licet sit minor.

[45v] *Calidris*: Ab eodem Aristotele eodem libro et capitulo κάλιδρις dicta est. Inter lacustres ponitur, colore (ut idem

87. Τῶν δὲ στεγανοπόδων τὰ μὲν βαρύτερα περὶ ποταμοὺς καὶ λίμνας ἐστίν, ὄιον κύκνος, νήττα, φαλαρίς, κολιμβρίς, ἐτι βόσκας, ὅμοιος μὲν νήττη, τὸ δὲ μέγεθος ἐλάττω, καὶ ὁ καλούμενος κόραξ· οὗτος δ' ἐστὶ τὸ μὲν μέγεθος ὄιον πελαργός, πλὴν τὰ σκέλη ἔχει ἐλάττω, στεγανόπους δὲ καὶ νευστικός, τὸ δὲ χρῶμα μέλας· καθίζει δὲ οὗτος ἐπὶ τῶν δένδρων καὶ νεοττεύει ἐνταῦθα μόνος τῶν τοιούτων. Ἐτι χήν, καὶ ὁ μικρὸς χήν ὁ ἀγελαῖος, καὶ χηναλώπηξ καὶ αἶξ καὶ πημέλοψ. Ὁ δ' ἀλαιετός καὶ περὶ τὴν θάλατταν διατρίβει καὶ τὰ λιμναῖα κόπτει.

88. Τετραδάκτυλος δ' ἐστὶ πᾶς ὄρνις σχιζόπους ὁμοίως καὶ στεγανόπους. Περὶ γὰρ τοῦ σροθοῦ τοῦ Λιβυκοῦ ὕστερον ἐροῦμεν ὅτι διχηλός, ἅμα τοῖς λοιποῖς ἐναντιώμασιν ὡς ἔχει πρὸς τὸ τῶν ὀρνίθων γένος. Τούτων δὲ τοὺς μὲν τρεῖς ἔχει πρόσθεν, ἕνα δ' ὄπισθεν πρὸς ἀσφάλειαν ἀντὶ πτέρυγος. Καὶ τῶν μακροσκελῶν λείπει τοῦτο κατὰ μέγεθος, ὄιον συμβέβηκεν ἐπὶ τῆς κρεκός, πλείους δ' οὐκ ἔχουσι δακτύλους.

89. HA IX 17: Ἡ δὲ κρέξ τὸ μὲν ἦθος μάχιμος, τὴν δὲ διάνοιαν εὐμήχανος πρὸς τὸν βίον, ἄλλως δὲ κακότοπος ὄρνις.

humides, lacustre, de cara ampla i marcada al mig del front amb un plomall que li surt del cap. És una au que troba el menjar i la pau als estanys.

El flamenc: Aristòtil l'anomena *φαλαρίε*. També és una au lacustre, que Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, enumera entre les fotges, els ànecs i els cignes, juntament amb la merla d'aigua, el *florus* i el corriol, que Teodor de Gaza anomena «rústega». Té el tamany de la cigonya, és de color blanc, amb ales de porpra i plomes marcades. Popularment, els nostres l'anomenen *flamenc*.

L'esplugabous: Aristòtil, en el capítol 11 del llibre 4 sobre les *Parts dels Animals*, l'esmenta com a *crecis* o *cregis*. És una au de potes llargues. Ell mateix, en el capítol 17 del llibre 9, diu que és semblant a l'au ibis. Entre els moderns n'hi ha que diuen que l'esplugabous és blanc i que volta pels aiguamolls, sobretot allí on pasturen els bous. Amb aquesta descripció queda bastant clar que és aquella au que els nostres valencians popularment anomenen *esplugabou*.¹⁹⁶ L'he vist molt sovint als aiguamolls de Xeraco, sempre que he anat a Oliva.

*El xarxet:*¹⁹⁷ Aristòtil, en grec, l'anomena βόττα, i diu que és semblant a l'ànec, però amb un cos més petit. Jo diria que no és altra que aquella que els nostres pescadors de Catarroja popularment anomenen *boxet*.¹⁹⁸ Se li assembla molt una au que aquests mateixos anomenen *sarcet*, però aquesta és més petita.

196. L'esplugabous (*Bubulcus ibis*) és un petit agró blanc, actualment en expansió, que freqüenta els ramats de bous per aprofitar els insectes que el bestiar aixeca en passar. De la mateixa manera i per idèntiques raons, és comú entre els herbívors salvatges africans. Escolano el cita a l'Albufera i l'anomena «espluga buyu». Posteriorment va desaparèixer dels aiguamolls litorals valencians, d'on encara era absent en la dècada dels cinquanta del segle xx, però en els anys seixanta reapareix amb força i l'any 1964 ja el trobem niant a la Mata de la Barra de l'Albufera.

197. Els xarxets són uns ànecs de proporcions més reduïdes, les dues espècies més abundants dels quals són el xarxet (*Anax crecca*) i el xarrasclet (*Anas querquedula*).

198. «Boxet» o «boix» és el nom que actualment s'aplica a les contrades valencianes a l'*Aythya ferina*, un ànec capbussaire amb el cap i el coll de color castany, també anomenat «ànec cap-roig».

ait) cinereo, distincta uarie, magnitudine bosae, palmipes, lato rostro, a nostris Valentiatibus *rossa* uulgo appellatur. Vnde aperte satis probatur non eam auem esse, quae a neotericis *caladris* est dicta, et a nostris uulgo *calandri*, quum ista canora est et ruralis, illa palustris.

Penelops: Ab eodem Aristotele *πηνελόψ*. Aquila marina dicitur a Plinio libro 10 capitulo 21.

Ficedula: Haec et *daulia*. Ab eodem Aristotele 8 capitulo 3 *κυκαλίς*, a nobis Valentinatibus uulgo dicitur *papafigo*. Ficedulas autem mutari in *melancoriphos*, id est, *atricapillas*, auctores sunt Aristoteles 9 capitulo 13 et Plinius 10 capitulo 29.⁹⁰

Merops: Ab iisdem quod parentes senio effetos foueis stipulis et plumis foueant, more ciconiarum et alant ferunt. Magnum profecto gratitudinis atque pietatis exemplum in filios degeneres et in parentes ingratos et impios. Merops a Latinis *apiastra* dicitur, quod uescatur apibus. A nostris uulgo dicitur *abellerol*.

90. Alia ratio ficedulis, nam formam simul coloremque mutant. Hoc nomen autumnno habent, postea *melancoryphi* uocantur. Sic et *erithacus* hieme, idem *phoenicurus* aestate. Mutat et upupa, ut tradit Aeschylus poeta, obscena alias pastu auis, crista uisenda plicatili, contrahens eam subrigensque per longitudinem capitis.

[45v] *El calidris*:¹⁹⁹ El mateix Aristòtil, en el mateix llibre i capítol, l'anomena *κάλιδρις*. Està dintre de les lacustres, és d'un color cendrós (com diu ell mateix), variadament engalanat, de la grandària del xarxet, palmípede, de cara ampla, i els nostres valencians, en la llengua del poble, l'anomenen *rossa*.²⁰⁰ Amb això es demostra clarament que no és aquella au que els moderns anomenen *caladris*, i els nostres, en la llengua del poble, *calandrí*,²⁰¹ ja que aquesta canta i és del camp, i aquella viu als aiguamolls.

Penèlope:²⁰² El mateix Aristòtil l'anomena *πηγελόψ*. Plini, en el capítol 21 del llibre 10, l'anomena àguila marina.

El mastegatatxes:²⁰³ També se l'anomena *daulia*. El mateix Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, l'anomena *κυκαλίσ*, els nostres valencians, en llengua del poble, *papafigo*. Aristòtil, en el capítol 13 del llibre 9 i Plini, en el capítol 29 del llibre 10, diuen que els mastegatatxes esdevenen *melancoriphos*, és a dir, de ploma negra.

L'abellerol:²⁰⁴ Se'n diu que protegeix els seus pares, quan estan abaltits per la vellesa, amb palletes protectores i plomes i que, al mode de les cigonyes, els alimenten. Són, certament, un gran exemple de gratitud i pietat per a tots aquells fills degenerats, ingrats i impius envers els pares. L'abellerol, els llatins l'anomenen *apiastra*, i s'alimenta d'abelles. Els nostres, popularment, l'anomenen *abellerol*.

199. Els calidris o territs formen un gènere de petits ocells d'aiguamoll, dels quals hi ha set representants en la nostra fauna, no essent possible determinar quin podria correspondre a l'enunciat en aquest apartat.

200. «Rossa» és el nom popular valencià de l'ara escàs *Anas angustirostris* o xarxet marbrenc.

201. El «calandrí» pot ésser molt bé la calàndria (*Melanocorypha calandra*), moixó cantor propi dels camps.

202. No és possible arriscar cap suposició, mínimament fonamentada, respecte l'equivalència d'aquest nom.

203. *Ficedula hypoleuca*.

204. *Merops apiaster*.

Vireo: Ab Aristotele 9 capitulo 22 *χλωρίων*,⁹¹ totus uiridans ex obscuro, magnitudine turturis. Hieme abscedit, sed solsticio aestiuo in conspectum redit. In altis parietum turriumque foraminibus in oppidis atque in pagis nidificant, tempore eodem quo sturni. Pullos educans gutture rauco acerbè clamat. Vireonem patrio nostro ore, a sua uoce *carrancolam* uulgo appellamus.

Coccyx: Dicta est ab eodem Aristotele 8 capitulo 3 et 9 capitulo 29⁹² et a Plinio libro 10 capitulo 9.⁹³ A Latinis *cuculus*. Vt etiam Erasmus non abnuit, chiliae 4 centuriae 5 adagio

91. 'Ο δὲ χλωρίων χλωρὸς ὅλος· οὗτος τὸν χειμῶνα οὐχ ὁρᾶται, περὶ δὲ τὰς τροπὰς τὰς θερινὰς φανερὸς μάλιστα γίνεται, ἀπαλλάττεται δ' ὅταν Ἄρκτουρος ἐπιτέλλῃ. Τὸ δὲ μέγεθος ἐστὶν ὅσον τρυγῶν.

92. 'Ο δὲ κόκκυξ, ὡς περ εἴρηται ἐν ἑτέροις, οὐ ποιεῖ νεοττιᾶν, ἀλλ' ἐν ἀλλοτρίαις τίκτει νεοττιαῖς, μάλιστα μὲν ἐν ταῖς τῶν φαβῶν καὶ ἐν ὑπολαίδος καὶ κορύδου χαμαί, ἐπὶ δένδρου δ' ἐν τῇ τῆς χλωρίδος καλουμένης νεοττιᾷ. Τίκτει μὲν οὖν ἐν ὦν, ἐπιμάζει δ' οὐκ αὐτός, ἀλλ' ἐν οὐ ἂν τέκῃ νεοττιᾷ, οὗτος ὁ ὄρνις ἐκκολάπτει καὶ τρέφει, καὶ ὡς φασὶν, ὅταν αὐξάνηται ὁ τοῦ κόκκυγος νεοττός, ἐκβάλλει τὰ αὐτῆς, καὶ ἀπόλλυνται οὕτως. Οἱ δὲ λέγουσιν ὡς καὶ ἀποκτείνασα ἢ τρέφουσα δίδωσι καταφαγεῖν· διὰ γὰρ τὸ καλὸν εἶναι τὸν τοῦ κόκκυγος νεοττὸν ἀποδοκιμάζει τὰ αὐτῆς. Τὰ μὲν οὖν πλείστα τούτων ὁμολογοῦσιν αὐτόπται γεγενημένοι τινές· περὶ δὲ τῆς φθορᾶς τῆς τῶν νεοττῶν τῆς ὄρνιθος οὐχ ὡσαύτως πάντες λέγουσιν, ἀλλ' οἱ μὲν φασὶν αὐτὸν ἐπιφοιτῶντα τὸν κόκκυγα κατεσθλεῖν τὰ τῆς ὑποδεξαμένης ὄρνιθος νεόττια, οἱ δὲ διὰ τὸ τῷ μεγέθει ὑπερέχειν τὸν νεοττὸν τοῦ κόκκυγος ὑποκάπτοντα τὰ προσφερόμενα φθάνειν, ὥστε λιμῶ τοὺς ἑτέρους ἀπόλλυσθαι νεοττούς, οἱ δὲ κρείττον' ὄντα ἀποκτινύναι συντρεφόμενον αὐτοῖς. Δοκεῖ δ' ὁ κόκκυξ φρόνιμον ποιῆσθαι τὴν τέκνωσιν· διὰ γὰρ τὸ συνειδέναι αὐτῷ τὴν δειλίαν καὶ ὅτι οὐκ ἂν δύναίτο βοηθῆσαι, διὰ τοῦτο ὡς περ ὑποβολιμαίους ποιεῖ τοὺς ἑαυτοῦ νεοττούς, ἵνα σωθῶσιν. Τὴν γὰρ δειλίαν ὑπερβάλλει τοῦτο τὸ ὄρνειον· τίλλεται γὰρ ὑπὸ τῶν μικρῶν ὄρνειων, καὶ φεύγει αὐτά.

93. *Coccyx* uidetur ex accipitre fieri, tempore anni figuram mutans, quoniam tunc non apparent reliqui nisi perquam paucis diebus. Ipse quoque, modico tempore aestatis uisus, non cernitur postea. Est autem neque aduncis unguibus, solus accipitrum, nec capite similis illis neque alio quam colore, ac uisu columbi potius; quin et absumitur ab accipitre, si quando una apparuere, sola omnium auis a suo genere interempta. Mutat autem et uocem. Procedit uere, occultatur caniculae ortu, inter quae parit in alienis nidis, maxime palumbium, maiore ex parte singula oua, quod nulla alia auis, raro bina. Causa pullos subiciendi putatur quod sciat se inuisam cunctis auibus; nam minutae quoque infestant. Ita non fore tutam generi suo stirpem opinatur; ni fefellerit; quare nullum facit nidum, alioqui trepidum animal. Educat ergo subditum adulterato feta nido. Ille, auibus ex natura, praeripit cibos reliquis pullis; itaque pinguescit et nitibus in se nutrimentum conuertit. Illa gaudet eius specie miraturque sese ipsam, quod talem pepererit; suos comparatione eius damnat ut alienos absumique etiam se inspectante patitur, donec corripiat ipsam quoque, iam uolandi potens; nulla tunc auium suauitate carnis comparatur illi.

*El gaig blau:*²⁰⁵ Aristòtil, en el capítol 22 del llibre 9, l'anomena *χλωρίων*, ja que passa de ser fosc a totalment verd; és de la grandària de la tórtora. A l'hivern se'n va, però torna amb el solstici d'estiu. Nidifiquen als forats alts de parets i torres, a ciutats i pobles, a la mateixa època que els estornells. Quan alimenta les seves cries, crida asprament amb una gola rauca. Nosaltres, en la nostra llengua materna, anomenem popularment l'oriol, per la seva veu, *carranc*.

*El cucut:*²⁰⁶ L'esmenten Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8 i en el capítol 29 del llibre 9 i Plini, en el capítol 9 del llibre 10. Els llatins l'anomenen *cuculus*. De la mateixa manera, tampoc no el desconeix Erasme en l'adagi 4584. És un ocell

205. Identifiquem aquesta espècie com el gaig blau (*Coracias garrulus*) no pas pel nom de *vireo*, que fóra aplicable a la femella de l'oriol, sinó per la descripció que ens en forneix Anyés, així com pel nom popular de «carranc».

206. *Cuculus canorus*.

84.⁹⁴ Infamis ales, adeo ut quum cantitat, agricolarum alter alteri dicat «tibi cuculus canit». In causa est, quoniam sola in alienis palumbarum et curucae nidis oua parit, ut Aristoteles et Plinius referunt atque ego ipse adfirmare possum. Qui ante quinquennium curucam (*busqueretam* uulgo eam nos dicimus) in hortulo olim meo apud diuum Iulianum suburbii uiae

94. *Cuculus*. Olim qui fuissent in re quapiam parum honesta deprehensi, uulgari probro *cuculi* dicebantur. Id ortum a uinitoribus, qui serius coepissent putare uineam, nec hoc munus absoluissent, priusquam audieretur ea auis, uelut cessationem exprobrans agricolis. Huius uocem imitantes uiatores deridebant uinitores. Ita Plinius lib. 18 cap. 26: «In hoc temporis interuallo quindecim diebus primis agricolae rapienda sunt ea, quibus peragendis ante aequinoctium non suffecerit, dum sciat inde natam exprobrationem foedam putantium uites, per imitationem cantus alitis temporarii, quem *cuculum* uocant». Dedecus enim habetur, opprobriumque meritum, falcem ab illa uolucres in uite deprehendi, ut ob id petulantiae *sales* etiam cum primo uere ludantur. Auspicio tamen detestabiles uidentur. Adeo minima quaeque in agro naturalibus trahuntur argumentis. Porro quos Plinius petulantiae *sales* appellat, apud quasdam nationes et hodie licet agnoscere. Vernis enim mensibus, quum auditur *coccyx* (si tamen hic est cuculus, id quod sentit Gaza) coniugati mutuis salibus inter sese ludunt, dicentes, «Tibi canit haec auis», significantes uxorem parum uigilanter custodiam. Quin et Plautus in *Asinaria*, sic facit uxorem conuiciantem marito in amica deprehensa: *At etiam cubat cuculus: surge amator, i domum*. Ac mox, *Cano capite te cuculum uxor ex lustris rapit*. Horat. Sermonum lib. I Satyra 7:

*Tum Praenestinus salso multumque fluenti
Expressa arbusto regerit conuicia, durus
Uindemiator et inuictus, cui saepe uiator
Cessisset, magna compellans uoce cucullum.*

Haec nimirum congruunt cum his quae scribit Plinius, probro solere obicium uindemiatoribus, si cuculus eos deprehendisset putantes uineam. Eum Horatii locum sic explicat Porphyrio: «Nam solent leuia rustici circa uiam arbusta uindemiantes, a uiatoribus *cuculi* appellari: quum illi prouocati tantam uerborum amaritudinem in eos effundant, ut uiatores illis cedant, contenti eos *cuculos* iterum atque iterum appellare». Acron haec adfert: «Hoc autem ipsa re nouimus, quod uiatores saepe uindemiatores conuiciis agant quum transierint, et illi respondent ita, ut cuculum eum appellent, quasi pigrum, et recitant hoc custodibus eo quod semper assideant». In his Porphyronis et Acronis uerbis, uideo mendas aliquot subesse. Cum his conuenit illud Plautinum: *Etiam cubat cuculus, quod grauatim surgeret assessor puellae*. Quin arbitror in conuicio cuculi allusum ad uocem *cubandi*. Vnde pro *leuia*, in uerbis Porphyronis, fortasse legendum, *lenti*. Iam quod quidam ex *cuculo* faciunt *cucullum*, ex aui uestem, nihil est necesse, quum haec uox penultimam habeat productam, apud Plautum in hoc carmine trochaico: *At etiam cubam cuculus: surge amator, i domum*. Ac mox, *Cano capite te cuculum uxor ex lustris trahit*. Trochaicus est. In *Pseudolo* pro generali conuicio uidetur usurpasse: *Quid fles cucule? uiues*. Nisi forte, lachrymantem ac singulientem amatorem cuculum appellat, quasi *κοκκύλον*. Similiter in *Mercatore*: *Isthaec filio non credam, qui obsequitur patri: huic non, ut mero cuculo*. Itidem in *Persa*: *Tua quidem cucule causa, non hercle, si os praecederim tibi, metuam morticine*.

infame, fins el punt que, quan canta, els pagesos es diuen: «és per a tu que canta el cucut». Està sota causa, perquè és l'únic que posa els seus ous en els nius aliens dels tudons, com diuen Aristòtil i Plini i jo mateix puc confirmar. Jo, fa cinc anys, en un hortet meu prop del monestir de Sant Julià als afores de València, al camí cap a morredre, vaig veure un tallarol²⁰⁷ (que nosaltres, en la llengua del poble, anomenem *busquereta*) alimentant un cucut que ja volava, durant més d'un dia. Se

207. Els tallarols, talleretes i bosqueretes són uns moixonets cantors i insectívors dels gèneres *Sylvia* i *Hippolais*.

Sagunti uidi alentem cuculum iam uolitantem per dies plurimos. Rississet quidem etiam tetricus, uidens pusillam auiculam educantem alitem, cuius oris hiatum non illa satis quantulacumque erat implesset.

Vinago: Ab eodem Aristotele 8 capitulo 3 οὐνάς inter columbos, palumbes et turtures ponitur.⁹⁵ Columbo maior et forma paene similis, torquem siquidem illi dempseris. Ab nostris *tudon* uulgo dicitur atque *torquazo*, quasi a torque *torquatum columbum* adpellaueris. Capitur, ut idem Aristoteles refert, dum se in flumine bibendo propendit. Columbi sunt domestici. Palumbes uero indomiti atque siluestres, a nostris uulgo *coloms roquers* adpellantur. In oppidis et pagis, in turribus palumbariis a regulis educantur, damno publico rusticorum. Atque ideo a theologis ad damni satisfactionem domini condemnantur, nisi in palumbariis palumbis adsatim escam prouideant.

Sisura: *Σείκουρα καὶ σείκοπυγίς*, id est, motacilla, Aleanthro interpretante, auicula est quae caudam semper quatit et motitat. Vnde *caudatremula* a nonnullis est dicta. Vulgo a nostris Valentinis *coheta*, quasi [46r] *caudatam* dicas. Aucupes *gafardam* Valentino idiomate dicunt.

Spini: *Spinus* ab Aristotele 9 capitulo 17⁹⁶ et libro 8 capitulo 3⁹⁷ graece ἀκανθίς. A Theodoro *ligurinus*. Auicula est uocis amoenitate conspicua a Valentinis nostris uulgo dicitur

95. "Ἄλλα δ' ἔστιν ἡ ζῆ καρποφαγοῦντα καὶ ποσφαγοῦντα, οἷον φάψ, φάττα, περιστέρα, οὐνάς, τρυγῶν. Φάττα μὲν οὖν καὶ περιστέρα ἀεὶ φαίνονται. τρυγῶν δὲ τοῦ θέρους· τοῦ γὰρ χειμῶνος ἀφανίζεται· φωλεῖ γάρ. Οὐνάς δὲ τοῦ φθινοπώρου καὶ φαίνεται μάλιστα καὶ ἀλίσκεται· ἔστι δὲ τὸ μέγεθος ἢ οὐνάς μείζων μὲν περιστέρας, ἐλάττων δὲ φαβός· ἢ δ' ἄλλως αὐτῆς γίνεται μάλιστα καπτούσης τὸ ὕδωρ. Ἀφικνοῦνται δ' εἰς τοὺς τόπους τούτους ἔχουσαι νεοττοῦς· τὰ δ' ἄλλα πάντα τοῦ θέρους ἀφικνούμενα νεοττεύει ἐνταῦθα, καὶ ἐκτρέφει τὰ πλείστα ζῶσις. πλὴν τῶν περιστεροειδῶν.

96. Λί δ' ἀκανθίδες κακόβιοι καὶ κακόχροοι, φωνῆν μέντοι λιγυράν ἔχουσι.

97. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα τὰ μὲν ὅλως, τὰ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σκληροφάγα, τὰ δὲ τοιαῦτα ἀκανθοφάγα, ἀκανθίς, θραυτίς, ἔτι ἢ καλομένη χρυσομήτρις. Ταῦτα γὰρ πάντα ἐπὶ τῶν ἀκανθῶν νέμεται, σκληρὰ δ' οὐδὲν οὐδ' ἐμψυχον οὐδὲν ἐν ταῦτῳ δὲ καθεύδει καὶ νέμεται ταῦτα.

n'hagués enrigut fins i tot el més sever, veient un ocellet pusil·làmine alimentant-ne un altre, l'obertura del bec del qual no hauria omplert ni ficant-s'hi sencer, de grossa com era.

*El tudó.*²⁰⁸ Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, situa l'*oivác* entre els coloms, tudons i tórtres. És més gran que un colom, i se li assembla poc de forma, fins i tot si se li traiés la corona. Nosaltres, en la llengua del poble, l'anomenem *tudón* i *torquazo*, que és com anomenar-lo «ocell amb collar» a partir del terme *torquis* (collar). Hom l'agafa, com diu Aristòtil, quan s'aboca al riu per beure-hi. Els coloms són domèstics. Els tudons, en canvi, són difícils de dominar, i feréstecs: els nostres, en la llengua del poble, els anomenen *coloms roquers*.²⁰⁹ Són alimentats pels reietons a les ciutats i als pobles als colomars, amb dany públic per als pagesos. I fins i tot els teòlegs en condemnen els propietaris a satisfer el dany, a no ser que forneixin prou menjar als coloms en els colomars.

*La cuereta blanca.*²¹⁰ la *célcoupa* και *cacomyíc*, és a dir, la *motacilla* (com interpreta Aleandre) és un ocellet que no para de moure la cua ni de bellugar-se. Per això, alguns l'anomenen *caudatremula*. Els nostres valencians, en la llengua del poble, l'anomenen *cueta*, que és com dir [46r] «la que té cua». Els caçadors d'ocells l'anomenen, en modalitat valenciana, *gafarda*.

*Els lluers.*²¹¹ Del lluer, Aristòtil en el capítol 17 del llibre 9 i en el capítol 3 del llibre 8, en grec n'hi diu *άκανθίς*. Teodor de Gaza l'anomena *ligurinus*. És un ocellet que es destaca per l'encant de la seva veu i que els nostres valencians anomenen popularment *luer*, *luteola*. Aristòtil, en el capítol 3 del llibre

208. *Columba palumbus*.

209. «Colom roquer» no correspondria al tudó, sinó a *Columba livia*, l'espècie que ha donat origen a les diverses varietats de coloms domèstics que veiem pels parcs i places de les ciutats. Avui dia se'l troba localitzat en estat salvatge –penyassegats dels litorals mallorquí i menorquí, per exemple– però al segle XVI és molt possible que niés als penyals del litoral valencià. En aquest sentit, tenim la citació corresponent al segle XVIII del cèlebre botànic Antoni Josep Cavanilles, que va observar una munió de coloms silvestres en una cova de Cap Martí (Dènia), que versemblantment deurien pertànyer a aquesta espècie.

210. Es tracta de la *Motacilla alba*. La descripció és del tot correcta i el nom popular de «gafarda» encara és vigent.

211. És el moixó granívor *Carduelis spinus*, que ben sovint es veu en gàbia.

luer, luteola. Ab Aristotele 8 capitulo 3 *χλωρίς*, a nostris uulgo *pitsroigs*.

Parus: Ab eodem ibidem *αίγιθαλός όρεινός*, id est, *parus monticola*. Cuius tria esse genera dicit.⁹⁸

Fringilla: Ab eodem ibidem *σπίζη*, ut Sipontinus ait, a frigore dicta, quoniam hiberno tempore canit, maxime tempore pluuiio, uere imminente. Auicula est sisurae magnitudine et forma similis, colore albo, capite nigricante. Nostris Valentino sermone *ferrerolet* dicitur, *estiverol* atque *totestiu*.

Philomela: Pro lusciniā ponitur. In quam *philomela* Terei regis uxor conuersa ab Ouidio canitur et Progne soror eius in hirundinem. Lusciniā a nostris uulgo dicitur *roscignol*.

Lesbia Nyctimene: Nyctimenen impudentissimam patris impudicissimo amore correptam, doloque ab eo corruptam, in noctuam uersam Naso cecinit. Quare pudore ob infandum patratum flagitium diem fugit, nam in luce uisa ab omnibus impetitur auiculis in execrationem execrandi facinoris. Haec eadem *γλαύξ* ab Aristotele 8 capitulo 3.⁹⁹ A Gaza dicitur *noctua*. Erasmus modo *ululam*, modo *noctuam* interpretatur chiliae primae centuriae 2 adagio 11 *γλαῦκας εἰς Ἀθήνας*,¹⁰⁰ id est,

98. HA VIII 3: Εἰς δὲ καὶ τῶν μὴ γαμψώνυχων ἔνιοι καρκοφάγοι, ὅσον ἡ χελιδών. Τὰ δὲ σκωληκοφάγα, ὅσον σπίζα, στρουθός, βατίς, χλωρίς, αἰγιθαλός. Ἔστι δὲ τῶν αἰγιθαλῶν εἶδη τρία, ὁ μὲν σπιζίτης μέγιστος (ἔστι γὰρ ὅσον σπίζα), ἔπειρος δ' ὀρεινός διὰ τὸ διατρίβειν ἐν τοῖς ὄρεσιν, οὐραῖον μακρὸν ἔχων· ὁ δὲ τρίτος ὁμοῖος μὲν τούτοις, διαφέρει δὲ κατὰ τὸ μέγεθος· ἔστι γὰρ ἐλάχιστος. Ἔτι δὲ σικαλῖς, μελαγκόρικος, πυρρούλας, ἐρίθακος, ἐπιλαῖς, οἰστρος, τύραννος· οὗτος τὸ μέγεθος μικρῶ μείζων ἀκρίδος, ἔστι δὲ φοινικοῦν λόφον ἔχων, καὶ ἄλλως εὐχαρὶ τὸ ὀρνίθιον καὶ εὐρυθμον. Ἄνθος· οὗτος τὸ μέγεθος ὅσον σπίζα. Ὀρόσπιζος· οὗτος σπίζη ὁμοῖος καὶ τὸ μέγεθος παραπλήσιος, πλὴν ἔχει <τὸ> περὶ τὸν αὐχένα κυανοῦν, καὶ διατρίβει ἐν τοῖς ὄρεσιν. Ἔτι βασιλεύς, σπερμολόγος

99. Ἔτι τῶν νυκτερικῶν ἔνιοι γαμψώνυχες εἰσιν, ὅσον νυκτικόραξ, γλαύξ, βῆας. ἔστι δ' ὁ βῆας τὴν μὲν ἰδέαν ὁμοῖος γλαυκί, τὸ δὲ μέγεθος αἰετοῦ οὐδὲν ἐλάττων. ἔτι δ' ἐλεός καὶ αἰγῶλιος παραπλήσιος, ἀμφοτέροι δὲ θηρεύουσι τὰς κίττας· ὁ δὲ σκῶψ ἐλάττων γλαυκός· πάντα δὲ ταῦτα τρία ὄντα ὅμοια τὰς ὄψεις καὶ καρκοφάγα πάντα.

100. *Γλαῦκας εἰς Ἀθήνας*, i. e. *Vulus Athenas*, subaudiendum *portas* aut *mittis*. Conueniet in stultos negociatores, qui merces eo comportant, ubi per se magis abundant, ut si quis in Aegyptum frumentum, in Ciliciam crocum inuectet. Venustius fiet, si metaphora ad res animi transferatur, ut si quis doceat doctiorem,

8, parla de la *χλωρίς*,²¹² que els nostres anomenen, en la llengua del poble, *pitsroigs*.²¹³

La mallerenga.²¹⁴ El mateix en el mateix lloc l'anomena *αἰγιθαλός ὄρεινός*, ço és, mallerenga de muntanya. Diu que n'hi ha tres gèneres.

El pinsà,²¹⁵ que ell, en el mateix lloc, anomena *πίζη*, i com diu el Sipontí, rep el nom del fred, ja que canta a l'hivern, especialment quan plou i s'acosta la primavera. És un ocellet del tamany de la cuereta i d'una forma semblant, de color groguenc i de cap negre. Els nostres, en la parla valenciana, l'anomenen *ferrerolet*, *estiverol* i *totestiu*.

El rossinyol.²¹⁶ El sobrenom de *Filomela* correspon al rossinyol. Ovidi el canta perquè la dona del rei Tereu, Filomela, hi fou convertida, mentre que Procne, la seva germana, es va convertir en oreneta. Els nostres, en la llengua del poble, anomenen la *luscinia rossinyol*.

El mussol.²¹⁷ Ovidi canta la desvergonyida Nictimene que, arrabassada per l'amor totalment deshonest del seu pare i corrompuda dolosament per aquest, esdevingué nocturna. Per això, a causa de la vergonya de l'acte impronunciable, defuig el dia. Car quan la veuen a la llum del dia, l'ataquen tots els ocellets, en execració d'un crim tan execrable. És el mateix que Aristòtil, en el capítol 3 del llibre 8, anomena *γλαῦξ*. Teodor de Gaza l'anomena *noctua*. Erasme, de vegades, el relaciona amb la *ulula* i de vegades amb el mussol, com quan diu en l'adagi 1211 *γλαῦκακ εἰς Ἀθήνας*, és a dir, «no portis mussols

212. Podria ésser el verdum (*Carduelis chloris*).

213. El pit-roig (*Eriothacus rubecula*) no té res a veure amb el moixó citat per Aristòtil.

214. La família *Paridae*, a què pertanyen les mallerengues, comprèn set o vuit espècies pròpies de la nostra fauna. Quant a la denominació de «mallerenga de muntanya» citada, no podem fer cap suposició fonamentada sobre l'ocell a què pugui correspondre.

215. L'inici de l'explicació del pinsà (*Fringilla coelebs*) és correcta –quan canta, etc.– però quan descriu el moixó el confon amb la mallerenga carbonera (*Parus major*), de la qual, per afegiment, dóna tres noms populars, avui encara vigents.

216. *Luscinia megarhynchos*.

217. *Athene noctua*.

«ululas ne ducas in Athenas». In eodem idem in *noctuam* uertit, Aristophanis interpretatus uersum. Quare unam eandemque esse eliicitur apud ipsum Erasmmum glaucem, noctuam atque ululam, quum Aristoteles diuersas ponat ululam atque noctuam, nam ab eo noctuarum tria ponuntur genera libro 8 capitulo 3: *νυκτικόραξ*, quam Gaza uertit in cicuniam uel cicumam, quem noctis coruum dicere poteris; secunda *βύας*, quae bubo, funesti ominis ales, tertium genus *έλεός*. Et haec aluco, quam gallinaceo dicit maiorem, bubonem maiorem aquila, et noctuae similem.

Additur etiam apud eundem Aristotelem *αιγώλιος*, quae a Theodoro uertitur in *ululam*. Vlulam tamen non noctuam, ut Erasmus putauit, sed eandem esse, quae *otis* a Graecis, et *asio* dicitur a Latinis, Aristoteles libro 8 capitulo 12¹⁰¹ et Plinius 10 capitulo 23¹⁰² opinari uidentur. Aristotelis uerba sunt: «otis»,

carmina mittat poetae, consilium det homini consultissimo. Cicero *ad Torquatum*: *Sed rursus* γλαῦκας εἰς Ἀθήνας, qui haec ad te. Idem ad fratrem: *Et tibi uersus quos rogas, hoc est, Athenas noctuam mittam*. Aristophanes ἐν Ὀρνισιν: Τι φῆς, τίς γλαῦκ' Ἀθήνας' ἦγαγε... i.e. *Quid ais? quis, oro, uerit Athenas noctuam?* Vsurpat idem atque exponit Lucianus in *Epistola ad Nigrinum*. Porro paroemia inde fluxit, quod noctua in Attica plurima est ei regioni quasi peculiaris. Fertur autem uersari in Lauro Atticae loco, ubi auri metalla sunt, unde et *laureoticae* noctuae uocantur. Haec auis Atheniensium populo quondam erat gratissima ac Mineruae sacra habebatur propter oculos caesios, quibus etiam in tenebris perspicit, quae uulgu auium non uidet. Vnde et auspicata consiliis credebatur, id quod indicat prouerbium γλαῦξ ἕπταται i.e. *noctua uolat*. Dictum est et illud de Minerua, quod Atheniensium male consulta in bonum exitum uerteret.

Daemon autem apud Aristophanis interpretem existimat non ob id solum dici *noctuas Athenas*, quod Athenis noctuarum sit copia, sed quod in nummis etiam tum aureis, tum argenteis Atheniensium noctua inscalpi soleat, una cum facie Mineruae. Porro nummus is appellabatur *τετράδραχμον*, i.e., *quatuor drachmarum*, cum antea soliti fuissent uti nomismatibus didrachmis, quorum insigne erat bos, unde etiam natum est prouerbium illud: *Bos in lingua*. Sunt qui tradunt apud eosdem fuisse triobolum, quod et *hemidrachmium* appellant. Nam drachma senos obolos continet. Trioboli nomisma ex una parte Iouis effigiem habebat, ex altera noctuae. Proinde absurdum uidebatur noctuam Athenas deportare, cum illic passim omnia noctuis abundarent. De nomismate Atheniensi testatur Plutarchus in *Vita Lysandri*, cum de seruo meminit, qui domini sui sortum *αίμιγματικώς* indicans ait *multas sub tegulis cubare noctuas*, ostendens illic abditas pecunias noctuis insignitas.

101. Ὁ δ' ὄτος ὅμοιος ταῖς γλαυξί και περί τὰ ὦτα πτερύγια ἔχων· ἐνιοὶ δ' αὐτὸν νυκτικόρακα καλοῦσιν. ἔστι δὲ κόβαλος και μμνητής, και ἀντορχούμενος ἀλίσκεται, περιελλόντος θατέρου τῶν θηρευτῶν, καθάπερ ἡ γλαῦξ.

102. Otus bubone minor est, noctuis maior, auribus plumeis eminentibus, unde et nomen illi –quidam Latine axionem uocant–, imitatrix alias auis ac parasita et quodam genere saltatrix.

a Atenes». En el mateix llibre el tradueix per *noctua*, interpretant un vers d'Aristòfanes. D'aquí es desprèn que Erasme considera que són una sola i la mateixa au el mussol, la *noctua* i l'*ulula*, mentre que Aristòtil estableix una diferència entre la *ulula* i la *noctua*, ja que en ell s'estableixen tres gèneres d'aus nocturnes en el capítol 3 del llibre 8: el *νυκτικόραξ*, que Teodor de Gaza tradueix com a *cicunia* o *cicuma* i del qual es pot dir que és el corb nocturn; la segona, *βύας*, que correspon al duc, un ocell de mal averany; el tercer gènere és l'*έλεός*. I aquesta és l'*aluco*,²¹⁸ que diu que és més gran que una gallina, mentre que el duc és més gran que l'àguila i similar a la *noctua*.

També s'afegeix en el mateix Aristòtil l'*αιγώλιος*, que Teodor tradueix en *ulula*, però l'*ulula* no és nocturna, com va creure Erasme, sinó que és la que els grecs anomenen *otis* i els llatins *asio*,²¹⁹ segons sembla que opinen Aristòtil en el capítol 12 del llibre 8 i Plini en el capítol 23 del llibre 10. Les

218. «Corb nocturn» podria ésser un agró, el martinet de nit (*Nycticorax nycticorax*). «Due» és el gran rapinyaire nocturn *Bubo bubo* i «aluco» podria tractar-se del gamarús (*strix aluco*).

219. Podria tractar-se del mussol banyut (*Asio otus*).

inquit, «noctuae similis, pinnulis circiter aures eminentibus praedita», unde nomen accepit, quasi *auritam* dicas. Nonnulli, inquit, *ululam* eam appellant, alii *asionem*. Eadem fere Plinius, quanquam in magnitudine nonnihil ab Aristotele dissidet, nam Aristoteles dicit aluconem gallinaceo maiorem, quum experimento probetur multo minorem: est enim aluco qui a nostris Valentinis uulgo *muzol*, ab ulterioribus uero Hispanis dicitur *mochuelo*. Otum idem Aristoteles noctua minorem dixit, Plinius uero maiorem, quum multo minor sit. Verba Plinii sunt, ex capitulo 23: «otus», inquit, «bubone minor, noctua maior, auribus plumeis eminentibus». «Quidam», inquit, «Latine *asionem* uocant». [46v] Eam nos nostro patrio sermone *cornichiolam* uocamus, non modo (ut contra dictum Plinii diximus) non noctua maiorem, sed multo minorem, quippe qui est nec quantus aluco. Quin ei colore et forma adeo paene est similis, ut hunc illum dixeris, si oto plumea cornua dempseris.

Quod autem *nycticorax* uespertilio non sit (tametsi alicui uisum est) adeo manifestum est, ut probatione non egeat. Diuersae enim ab omnibus ubique ponuntur. Nam illa *νυκτικώραξ*, quae a Theodoro, ut paulo ante diximus, in *cicuniam* uertitur, *νυκτερίς* ubique conuertitur in *uespertilionem*, quae a nostris uulgo *mus pennata* dicitur. Et quod ipsa *nycticorax* noctua sit, ego non definiuerim, quum hoc a nullo graui auctore acceperim. Noctua a nostris *oliba* uulgo dicitur, *bubo*, *buffo*.

paraules d'Aristòtil són: diu que el xut²²⁰ és semblant al mussol, que està fornit de plometes que sobresurten al voltant de les orelles, d'on rep el nom, que és com si li diguessis «orellut». Alguns, diu, l'anomenen *ulula*, d'altres, *asio*. El mateix, aproximadament, apareix en Plini, tot i que discrepa una mica d'Aristòtil pel que fa al seu tamany. Car Aristòtil diu que el gamarús és més gran que la gallina, essent així que l'experiència demostra que n'és molt més petit. Car el aluco és el que els nostres valencians en la llengua del poble anomenen *mussol*. Els hispans de més endins l'anomenen *mochuelo*. Aristòtil diu que el xut és més petit que el mussol. Plini, en canvi, diu que és més gran, essent així que és molt més petit. Les paraules de Plini pertanyen al capítol 23. Diu que el xut és més petit que el duc, més gran que el mussol, amb orelles dreçades i amb plomes. Alguns, diu, en llatí l'anomenen *asio*. [46v] Aquesta nosaltres, en la nostra llengua paterna, l'anomenem *corniquiola*,²²¹ essent no només (com hem dit en contra de Plini) no més gran que el mussol sinó molt més petita, car ni tan sols és tan gran com el aluco. Ben al contrari, se li assembla tant en color i forma, que hom diria que són la mateixa au, si traïessis al xut les banyes amb plomes.

Que, en canvi, el *martinet de nit*²²² no és un rat penat (tot i que així sembla a alguns) està tan clar que no cal ni demostrar-ho. D'altra banda, tothom diu que són diferents. Car el martinet de nit, Teodor de Gaza, com hem dit fa poc, el tradueix com a *cicunia*, mentre que la *νυκτερίς* a tot arreu es tradueix com a *uespertilio*, i és la que els nostres popularment anomenen rat penat. I que el martinet de nit sigui la *noctua*, jo no ho diria pas, ja que ho he llegit en cap autor de pes. La *noctua* l'anomenen els nostres popularment *òliba*,²²³ *bubó* i *bufó*.

220. Fóra l'*Otus scops*.

221. Nom popular interessant, que Escolano documenta castellanitzat. És l'*Otus scops* o xot.

222. *Nycticorax nycticorax*, que és un tipus d'agró.

223. *Tyto alba*.

Bene grata ciconia: Ad Plinii alludit dictum, qui meropem et ciconiam senio confectis parentibus gratiam nutritatus referre, ut ante meminimus, dicit. Additque idem libro 10 capitulo 23 *Naturalis Historiae* ciconiis tantum esse honorem apud exterarum nationum, ob serpentium exitium, ut in Thessalia capitale fuerit ciconiam occidisse, eadem legibus poena, qua plectitur homicida.¹⁰³

Circis ardeolas: Circus cuius formae sit nusquam legimus. Apud Aristotelem tamen libro 9 capitulo 35 dicitur πτέρυξι λέραξ, id est, *pernix sacer*. Quod si ex nomine augurari licet, facile eum esse accipitrem dixerim, quem uenatores uulgo *sacrum* adpellant. Consequenter idem Aristoteles, eodem libro et capitulo, stellaris accipitris meminit, quem et *palumbarium* appellauit. Graeco sermone ἀστερίας λέραξ. Ab Gaza *stellaris accipiter* dicitur. Vtrum autem iste sit quem uulgo Hispani dicunt *neblín*, quasi qui pernici uolatu nubes adusque astra transcendat, qui certius nouerint, definient. Quin et Plinius accipitrum Massiliae libro 10 meminit, capitulo 8.¹⁰⁴ Meminit etiam Aristoteles accipitris rubetarii dictus Graece φρυνολόγος λέραξ, qui scilicet per rubeta uenatur. Quae autem a neotericis dicuntur (ut ipsi dicunt) de falconibus nec omnino improbo, neque adprobo, quum accipitrum apud uenatores uulgo longe alia nomina sint, quam quae sunt apud Latinos antiquos et Graecos.

103. Pythonos comen uocant in Asia patentibus campis, ubi congregatae inter se commurmurant eamque, quae nouissima aduenit, lacerant atque ita abeunt. Notatum post idus Augustas non temere uisas ibi. Sunt qui ciconiis non inesse linguam confirmant. Honos iis serpentium exitio tantus, ut in Thessalia capitale fuerit occidisse eademque legibus poena quae in homicidam.

104. In insula Africae Cerne in oceano accipitres totius Masaesyliae humi fetificant nec alibi nascuntur illis adsueti gentibus.

*La molt agradable cigonya.*²²⁴ Al·ludeix al que diu Plini, que conta que l'abellerol i la cigonya van agrair als seus pares, afeixugats per la vellesa, els aliments que li havien donat, com hem recordat abans. Afegeix en el capítol 23 del llibre 10 de la *Història Natural* que, a les nacions estrangeres, hom honora tant les cigonyes perquè destrueixen les serps, que a Tessàlia hi havia pena de mort per matar cigonyes, amb la mateixa pena amb què, segons les lleis, es condemna també l'homicida.

*L'arpella.*²²⁵ Quina forma tingui l'arpella, no ho hem llegit enlloc. Tanmateix, en Aristòtil, en el capítol 35 del llibre 9, es parla de la *πέρνις ἰέραξ*, ço és, de la *pernix sacer*. Si cal augurar a partir del nom, diria fàcilment que aquesta és l'au de presa que els caçadors anomenen popularment *sacre*.²²⁶ En conseqüència el mateix Aristòtil, en el mateix llibre i capítol, es recorda del *stellaris*, que també s'anomena caçador de coloms. En grec és *ἀστερίαις ἰέραξ*. Teodor de Gaza l'anomena *stellaris accipiter*. Si és el mateix que els castellans popularment anomenen *neblín*²²⁷ perquè amb un vol veloç traspassen els núvols fins a les estrelles, ho diran aquells que ho sàpiguen millor. Fins i tot Plini es recorda de les rapinyaires de Marsella en el capítol 8 del llibre 10. També es recorda Aristòtil de l'arpella, que en grec s'anomena *φρυνολόγος ἰέραξ* i caça pels matolls. Allò que es diu entre els moderns (com ells mateixos diuen) sobre els falcons, ni ho desaprovo totalment ni ho aprovo, ja que hi ha popularment molts més noms de rapinyaires entre els caçadors que entre els antics llatins i grecs.

224. *Ciconia ciconia*.

225. *Circus aeruginosus*.

226. Espècie pròpia de l'est d'Europa, molt emprada en la falconeria (*Falco cherrug*).

227. *Falco peregrinus*, l'espècie més utilitzada pels falconers.

Non curae est fringilla illi, non ipse tyrannus: Tyrannus auicula est apud Aristotelem 8 capitulo 3 corpore, ut ait, non multo maior locustra.¹⁰⁵ Crista rutila ex pluma clariuncula, cetera elegans, cantuque suavis. Hanc ego aliquando auiculam eam canoram putavi, quae uulgo a nostris est dicta *gafarro*.

Rubetra: Haec ab Aristotele 8 capitulo 3 *βατίς*,¹⁰⁶ *rubicilla*, quae *rubecula*, ab eodem ibidem *πυρρούλας*. Auiculae sunt incursantes rubetis, ut curuca, florus, ligurinus, regulus, egithus (qui et salo asellis infestus), ledus, pifex, auriuittis, quae ab eodem Aristotele *χρυσομητρικ* dicitur,¹⁰⁷ uitifiora, tinunculus, tristunculus, qui et tatrix. Quem ego eam credo esse auiculam toto corpore nigricantem, qui uulgo a nostris dicitur *passer solitarius*. Qui et ab eodem Aristotele dicitur *urage*. Et sunt quidem aliae auiculae multae id genus, quae apud eundem leguntur philosophum, quibus et incursamus quotidie, [47r] quum spaciamur per uineta et agros, quarum species singulatim nec nouit Aristoteles, nec quidem Plinius, quanquam

105. "Ἐτι δὲ συκαλὶς, μελαγκόρυφος, πυρρούλας, ἐρίθακος, ἐπιλαΐς, οἶστρος, τύραννος· οἶπος τὸ μέγεθος μικρῶ μείζων ἀκρίδος, ἔστι δὲ φοινικοῦν λόφον ἔχων, καὶ ἄλλως εὐχάρι τὸ ὄρνιθιον καὶ εὐρύθμου.

106. Εἰςὶ δὲ καὶ τῶν μὴ γαμφωνύχων ἔνιοι σαρκοφάγοι, οἷον ἡ χελιδῶν. τὰ δὲ σκωληκοφάγα, οἷον σπίζα, στρουθός, βατίς, χλωρίς, αἰγιθαλός.

107. HA VIII 3: Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα τὰ μὲν ὄλωσ, τὰ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σκωληκοφάγα, τὰ δὲ τοιάδε ἀκανθοφάγα, ἀκανθίς, θραυπίς, ἔτι ἡ καλουμένη χρυσομητρικ. ταῦτα γὰρ πάντα ἐπὶ τῶν ἀκανθῶν νέμεται. σκωλήκα δ' οὐδὲν οὐδ' ἔμφυχον οὐδέν· ἐν ταύτῳ δὲ καθεύδει καὶ νέμεται ταῦτα.

El pinsà no li representa una preocupació, ni el mateix reietó: El reietó²²⁸ és un ocellet en Aristòtil, capítol 3 del llibre 8, de cos, segons que diu, no gaire més gran que la llagosta. Té un plomall rutilant amb plomes clares, elegant en la resta i de cant suau. Jo, en alguna ocasió, havia cregut que aquest ocellet era cantaire, i que era aquella que els nostres popularment anomenen *gafarró*.²²⁹

*El bitxac:*²³⁰ Apareix en el capítol 3 del llibre 8 d'Aristòtil com a *βατίς*. Rep els noms de *vermelleta* i de *bitxac rogenic* i Aristòtil en aquell mateix lloc l'anomena *πυρρόυλας*. Són ocellets que s'endinsen en els matolls, com el tallarol, el *florus*, el lluer, el safranet²³¹ i l'*aegithus*²³² (que, al mar, és hostil als peixos petits), el cigne, el *pifex*, l'*aurivittis* que el mateix Aristòtil anomena *χρυσομήτρικ*, la *vitiflora*, el xoriguer,²³³ el *tristunculus* que també s'anomena *tetrix*. Aquest jo crec que és l'ocellet que té tot el cos negre i que els nostres popularment anomenen *moixó solitari*.²³⁴ El mateix Aristòtil l'anomena *urage*. I hi ha moltes altres aus d'aquest gènere, que es llegeixen en el mateix filòsof, amb les quals ens trobem cada dia, [47r] quan anem per les vinyes i els camps, espècies que, una per una, no va conèixer ni Aristòtil, ni el mateix Plini, tot i que l'un i l'altre

228. La descripció d'Aristòtil és prou correcta. De reietons n'hi ha dues espècies europees molt similars, ja esmentades: el *Regulus regulus* i el *Regulus ignicapillus*; més comú a les nostres latituds.

229. *Serinus serinus*, petit granívor, efectivament cantaire i preuat com ocell de gàbia.

230. El *rubetra* del text llatí l'hem interpretat com a bitxac, dels quals tenim dues espècies: el bitxac (*Saxicola torquata*) i el bitxac rogenic (*Saxicola rubetra*), amb el qual sembla adir-se més el nom llatí i la descripció posterior.

231. Nom valencià vigent aplicat a les dues espècies de reietons (*Regulus*), esmentats a la nota anterior.

232. *Aegithus* pot designar (en les mateixes fonts clàssiques) dues menes d'ocells: una mallerenga o una rapinyaire indeterminada. En aquest passatge, semblen barrejar-se ambdós significats, ja que se situa entre els ocells petits (mallerenga) però també se li atribuiria l'hostilitat –la pesca– envers els peixos.

233. El nom llatí coincideix amb l'actual denominació científica d'un petit falcó força comú, el *Falco tinnunculus*.

234. El moixó solitari, en opinió –que comparteixo– d'Abilio Reig Ferrer, podria ésser la també anomenada merla blava (*Monticola solitarius*), de bell plomatge i característica dels indrets mediterranis.

uterque diligentissimus earum genera atque nomina scripserunt. Nos opello nostro inseruimus, ut uel lectorum aliquis, qui in hoc ipsum euigilare uoluerit studium, habeat quibus insudet. Nos interea ad sequentia properabimus enucleanda.

Quorum prima occurrit nigricans gallinago, paulo minor gallinaceo pullo, ab Aristotele libro 9 capitulo 26 dicta est *σκολόπαξ*.¹⁰⁸ Est auis indomita, et ubique fugax, et uisa non euolans, sed ira se rubetis et herbidis locis abscondens, ut uix inueniri et capi possit. Nostro sermone patrio uulgo *gallineta cega* appellatur.

Barbatus: Barbata a Tuscis, ut auctor est Plinius libro 10 capitulo 3,¹⁰⁹ *ossifraga* dicitur. Inter aquilas connumeratur. Ab Aristotele libro 6 capitulo 6¹¹⁰ *phane* dicta est, quae aquilae e nido, ut ante diximus, eiectos pullos excipit, atque cum suis educat. Ab eodem Plinio capitulo 7 a multis *ossifragam, sanqualem* dici refert.¹¹¹ In cuius nido, ut idem addit, inuenitur aetites lapis, qui et gagites est dictus, et pregnans amygdalae nucis magnitudine, colore ferrugineo. Quem si quatiās, alius intus tanquam in utero inclusus sonat.

108. 'Ασκαλώπας δ' ἐν τοῖς κήποις ἀλίσκεται ἔρκεσιν· τὸ μέγεθος ὅσον ἀλεκτορίς, τὸ ῥύγχος μακρόν, τὸ χρῶμα ὅμοιον ἀτταγῆνι· τρέχει δὲ ταχύ, καὶ φιλόθυρον ἔστιν ἐπεικῶς.

109. Haliaeti suum genus non habent, sed ex diuerso aquilarum coitu nascuntur. Id quidem, quod ex his natum est, in ossifragis genus habet, e quibus uultures minores progenerantur et ex his magni, qui omnino non generant. Quidam adiciunt genus aquilae quam barbatam uocant, Tusci uero ossifragam.

110. HA VI 6: 'Ο δ' ἀετὸς ὡς μὲν τίκτει τρία, ἐκλέπει δὲ τούτων τὰ δύο, ὡσπερ ἔστι καὶ ἐν τοῖς Μουσαίου λεγομένοις ἔπεσιν, «ὡς τρία μὲν τίκτει, δύο δ' ἐκλέπει, ἓν δ' ἀλεγίζει». Ὡς μὲν οὖν τὰ πολλὰ οὕτω συμβαίνει, ἤδη δὲ καὶ τρεῖς νεοττοὶ ὠμμένοι εἰσίν. Ἐκβάλλει δ' αὐξανομένων τὸν ἕτερον τῶν νεοττῶν ἀχθόμενος τῇ ἐδωδῇ. Ἄμα δὲ καὶ λέγεται ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀπαστος γίνεσθαι, ὅπως μὴ ἀρπάξῃ τοὺς τῶν θηρίων σκύμους· οἱ τε οὖν ὄνυχες αὐτοῦ διατρέφονται ὀλίγαις ἡμέρας, καὶ τὰ πτερά λευκαίνεται, ὥστε καὶ τοῖς τέκνοις τότε γίνονται χαλεποί. Τὸν δ' ἐκβληθέντα δέχεται καὶ ἐκτρέφει ἡ φῆνη. Ἐπιράζει δὲ περὶ τριάκονθ' ἡμέρας. Καὶ τῶν ἄλλων δὲ τοῖς μεγάλοις ὁ χρόνος τοσοῦτός ἐστι τῆς ἐπιράσεως, οἷον χηνὶ καὶ ὠτίδι.

111. Sanqualem auctm atque inmusulum augures Romani magnae quaestioni habent. Inmusulum aliqui uulturis pullum arbitrantur esse et sanqualem ossifragum. Masurius sanqualem ossifragum esse dicit, inmusulum autem pullum aquilae prius quam albicet cauda. Quidam post Mucium augurem uisos non esse Romae confirmauere; ego, quod ueri similis, in desidia rerum omnium arbitror non agnitos.

eren aplicadíssims i van descriure els gèneres i els noms. Nosaltres, en aquesta obreta nostra, les hem incorporades, per tal que qualsevol lector que volgués endinsar-se en aquests estudis tingui alguna cosa sobre què investigar. Mentrestant, però, continuarem desgranant el nostre tema.

D'aquestes, la primera és el becadell negrós, una mica més petit que un poll de gallina, que Aristòtil en el capítol 26 del llibre 9 anomena *κολόπαξ*. És una au indòmita i fugissera i no se la veu mai volant, sinó amagant-se iradament entre matolls i llocs herbosos, de tal manera que difícilment pot ser trobada i capturada. En la llengua nostra patèrna popularment s'anomena *gallineta cega*.²³⁵

El trencalòs:²³⁶ El trencalòs és anomenat *ossifraga* pels etruscs, com conta Plini en el capítol 3 del llibre 10. És una de les àguiles. Aristòtil en el capítol 6 del llibre 6 l'anomena *phane* i diu que treu els pollets del niu de l'àguila i els alimenta amb els seus. Plini, en el capítol 7 diu que molts l'anomenen *ossifraga* i *sanqualis*. En el seu niu, com afegeix ell mateix, es troba la pedra etita, anomenada també gagita, que en conté una altra i té el tamany d'una nou i el color del ferro. Si hom la colpeja, una altra pedra sona des de dins talment tancada en una cavitat.

235. És el becadell (*Gallinago gallinago*), que es lleva dels mateixos peus del caçador. Per això també se l'anomena «cegal» a Mallorca i «cegar» al Prat de Llobregat.

236. *Gypaëtus barbatus*, tipus de voltor que s'alimenta de la medul·la dels ossos, d'aspecte fèrrestec i que ha esdevingut molt rar.

Qui si post Plinium Leonardo Camillo Pisaurensi credimus, eo libro quem de gemmis ad Caesarem Borgium ducem Valentinum scripsit, utilis est ad multa remedia: ut idem Leonardus refert, qui secum eum habuerit porrectum sibi uenenum deglutire non poterit; praegnanti brachio dextro appensus aborsum prohibet; epilepticis quidem subuenit; animalia uenenosa fugat. Quare ossifraga in nido inter oua ponit. Et quod gestantem sobrium, amabilem, diuitemque efficiat, atque ab casibus aduersis incolumen seruat, idem refert.

Ossifraga uero a nostris uulgo *crebalos* dicitur et *harpella*. Mulierculis enim rusticorum, gallinarum pullos coram rapit, magnitudine par est uulturi, colore cinereo et capite albicante, corrugataque fronte circa rostrum.

Brenthus: Huic probum esse uictum, uocemque sonoram Aristoteles libro 9 capitulo 11¹¹² dicit, formam subticet. Idemque eodem capitulo 22 *mollipicem malacocraneum* appellat,¹¹³ quod sit depes, grandi et cartilagineo capite, magnitudine paulo turdo minor, totus colore cinereo. Quem, iuxta descriptionem, non dubitauerim eam esse auiculam, quae uulgo a nostris agricolis *capcigrany gruer* dicitur.

Harpa: Ab eodem Aristotele eodem 9 capitulo 1¹¹⁴ marina dicta est auis. Inimica gaviae et anati, quoniam omnibus idem est cibus.

112. Ἔνιοι δὲ τῶν ὀρνίθων ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ τῇ ἕλῃ κατοικοῦσιν, ὅσον ἔποψ καὶ βρίνθος· οὗτος δ' ὁ ὄρνις εὐβίωτος καὶ ψιδικός.

113. Ὁ δὲ μαλακοκρανεὺς αἰεὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ καθιζάνει, καὶ ἀλίσκεται ἐνταῦθα. τὸ δ' εἶδος, κεφαλὴ μὲν μεγάλη χονδρότυπος, τὸ δὲ μέγεθος ἐλάττων κίχλης μικροῦ· στόμα δ' εὐρωστον, μικρὸν, στρογγύλον· τὸ δὲ χρώμα σποδοειδὲς ὄλος· εὐπους δὲ καὶ κακόπτερος. ἀλίσκεται δὲ μάλιστα γλαυκί.

114. ΗΑ IX 1: Ἔτι οἱ ἀπὸ τῆς θαλάττης ζῶντες ἀλλήλοισι, ὅσον βρένθος καὶ λάρος καὶ ἄρπη.

Si, després de Plini, hem de creure Leonardo Camillo de Pisa, en el mateix llibre sobre les gemmes que va escriure a Cèsar Borja, duc valencià, aquesta pedra és útil per a molts tipus de remeis. Com conta el mateix Leonardo, aquell que la tingués amb ell no podia empassar-se cap verí; penjada al braç dret, impedeix l'avortament a les embarassades; ajuda els epilèptics i foragita els animals verinosos. Per la qual cosa el trencalòs la posa al niu entre els ous. També explica que fa la gestant sòbria, amable i rica, i que la manté incòlume de casos adversos.

El trencalòs, certament, els nostres popularment l'anomenen *crebalòs*²³⁷ i *harpella*.²³⁸ S'emporta els polls de les gallines en presència de les dones dels pagesos humils, és de tamany semblant al voltor, d'un color cendrós, té el cap blanquinós i el front arrugat al voltant de la cara.

El brentus: Aristòtil, en el capítol 11 del llibre 9 diu que té un mode de vida llicenciós i una veu sonora. S'amaga. El mateix Aristòtil, en el capítol 22, l'anomena «el de cap tendre i suau», perquè no té potes i, en canvi, un cap gros i cartilaginós, de tamany més petit que el tord, i enterament de color cendrós. Amb aquesta descripció, no dubto que és aquell ocell que els nostres popularment anomenen *capcigrany gruer*.²³⁹

L'harpa:²⁴⁰ En parla Aristòtil en el mateix capítol 1 del llibre 9. Es diu que és una au marina, enemiga de la gavina i de l'ànec, ja que totes tres mengen el mateix.

237. Aquest nom popular és encertadíssim i semblaria palesar l'antiga presència d'aquesta gran rapinyaire a les muntanyes del Regne de València, de la qual actualment no en queda cap rastre.

238. Nom popular aplicable al petit voltor, *Neophron percnopterus*, ja tractat anteriorment.

239. Aquest nom popular que, pel que sabem, havia passat desapercebut, planteja un problema de difícil solució. Els capsigranys (gènere *Lanius*) són uns moixons agressius i depredadors, com ho confirmen algun dels noms populars, com botxí (*Lanius excubitor*) i escorxador (*Lanius collurio*). Doncs bé, com pot referir-se o pertànyer a les grues –una de les nostres espècies més grosses– uns moixons, el major dels quals només ateny uns vint-i-quatre centímetres de longitud? Abilio Reig Ferrer proposa l'explicació següent: a Alacant ha observat com els capsigranys ataquen els ocells engabiats que els ocellaires tenen com a reclam per atreure a les xarxes els ocells silvestres; i quan se'ls captura, els capsigranys criden de tal manera que recordarien la veu de les grues.

240. Inidentificable.

Cypseli: Apodum ab eodem Aristotele 9 capitulo 30¹¹⁵ et a Plinio 10 capitulo 39¹¹⁶ duo ponuntur genera. Sunt apodes toto corpore pullae, alis oblongis, post solis occubitum pernici uolatu huc illicque uolitantes more hirundinum, in foraminibus altis, more uespertilionum nidificant, culices uenantes magno stridore uocis circumuolant absque ulla quiete, quoniam ramis insistere nequeunt, sed suis in foraminibus aut iacent, aut complexae pendent. Nostri uulgo *falzas* appellant, hirundinum sunt magnitudine. Cypseli paulo minores hirundinibus, ita similes [47v] colore et forma, ut facile cypsellos hirundines esse putaueris. Ubique humipetae super fluminis aquas uolitant. A nostris Valentinatibus uulgo *papallonets* dicuntur.

Lusciniis: De lusciniā et eius concentu Plinius libro 10 capitulo 29.¹¹⁷

Carduelus: Ab Aristotele *thraupis* dictus, auicula satis ex nomine nota, alis distinctis, croceo pennis, purpura capite redimita, aspectu elegans, uoce canora magis. A carduis, quorum florem pascit a Latinis carduelis, a nostris *cadernera* est dicta. Acantida esse nonnulli putarunt, quem Gaza apud Aristotele *spinum ligurinumque* est interpretatus, et nos supra a nostris uulgo dici *luer* diximus. Et certe acantis, id est, ligurinus, longe alius est apud Aristotelem et Plinium a carduelo, uterque licet uescantur carduorum floribus, ut quotidie per arua uidemus.

115. HA IX 30: Οἱ δ' ἀποδες, οἷς καλοῦσι τινες κυφέλους, ὅτι μὲν ὅμοιοι ταῖς χελιδόσιν εἰσίν, εἴρηται πρότερον· οὐ γὰρ βῆδιον γινῶναι πρὸς τὴν χελιδόνα, πλὴν τῷ τὴν κνήμην ἔχειν δασέα. Οὗτοι νεοττεύουσιν ἐν κυψελίσιν ἐκ πληοῦ πεπλασμέναις μακραῖς, ὅσον εἰσδύνειν ἔχουσαι. Ἐν στεγνῇ δὲ ποιεῖται τὰς νεοττιάς ὑπὸ πέτραις καὶ σπηλαίοις, ὥστε καὶ τὰ θηρία καὶ τοὺς ἀνθρώπους διαφεύγει.

116. Plurimum uolant quae apodes, quia careant usu pedum, ab aliis cypseli appellantur, hirundinum specie. Nidificant in scopulis. Hae sunt quae toto mari certantur, nec umquam tam longo naues tamque continuo cursu recedunt a terra, ut non circumuolitent eas apodes. Cetera genera residunt et insistent; his quies nisi in nido nulla: aut pendent aut iacent.

117. Lusciniis diebus ac noctibus continuis XV garrulus sine intermisso cantus densante se frondium germine, non in nouissimis digna miratu aue. Primum tanta uox tam paruo in corpusculo, tam pertinax spiritus; deinde in una perfecta musica scientia: modulatus editur sonus et nunc continuo spiritu trahitur in longum, nunc uariatur inflexo, nunc distinguitur conciso, copulatur intorto, promittitur reuocato, infusatur ex inopinato, interdum et secum ipse murmurat, plenus, grauis, acutus, creber, extensus, ubi uisum est, uibrans, summus, medius, imus. Breuiterque omnia

*Els falziots:*²⁴¹ En el capítol 30 del llibre 9 d'Aristòtil i en el capítol 39 del llibre 10 de Plini hi ha dos gèneres de falziots. Els falziots no tenen potes, presenten tot el cos negre i les ales llargarudes i després de la posta del sol volen veloçment d'ací d'allà a la manera de les orenetes; nidifiquen en els forats alts a la manera dels rat-penats i quan cacen mosquits volen amb un gran estrèpit, sense descansar enlloc, ja que no poden posarse sobre les branques, sinó que, en els seus forats, o bé hi jeuen, o bé s'hi pengen arronsats. Els nostres, popularment, els anomenen *falzies*, són de la grandària de les orenetes. Els falziots són una mica més petits que les orenetes, però tan semblants [47v] de color i de forma que hom pot pensar fàcilment que els falziots són orenetes. Per tot arreu volen amb les potes humides sobre les aigües de riu. Els nostres valencians popularment els anomenen *papallonets*.²⁴²

*Els rossinyols:*²⁴³ Pel que fa al rossinyol i al seu concert, capítol 29 del llibre 10 de Plini.

*La cadernera:*²⁴⁴ Aristòtil l'anomena *thraupis*, és un ocellet de nom força conegut, d'ales acolorides, amb plomes de color safrà i amb una corona al cap de color porpra, d'aspecte elegant, amb una veu extremadament cantaire. La cadernera pren el seu nom entre els llatins dels cards, la flor dels quals pastura, i els nostres l'anomenen *cadernera*. Alguns han cregut que era l'*acantis*; que Teodor de Gaza, seguint Aristòtil, tradueix com a *spinus* i *ligurinus* i nosaltres, més amunt, hem dit que popularment s'anomenava *luer*. I certament l'*acantis*, és a dir, el lluer, és molt diferent segons Aristòtil i Plini de la cadernera, tot i que tots dos s'alimenten les flors dels cards, com veiem cada dia en els camps.

241. Els falziots o falzies (*Apus apus*) són convergents amb les orenetes quant a forma i diversos aspectes biològics, però, en canvi, hi estan molt allunyats taxonòmicament. No cal insistir en què sí tenen potes.

242. «Papallonets» és molt proper a «parpalló», nom comú valencià actual de l'oreneta de ribera (*Riparia riparia*), la descripció de les quals en Anyés és prou correcta, excepte en la falsa afirmació que els falziots són orenetes.

243. És la ja documentada *Luscinia megarhynchos*.

244. *Carduelis carduelis*. La cadernera s'alimenta, efectivament, amb les llavors dels cards.

Gracculum: Aristoteles libro 9 capitulo 24¹¹⁸ monedularum genus esse dixit. Graece *κορακίας* dicitur, magnitudine quanta cornix, toto corpore nigro, rostro rotundo et rutilo, patrio nostro ore uulgo *sauram* appellamus.

Tringa: Ab Aristotele 8 capitulo 3¹¹⁹ inter auiculas lacustres atque marinas connumeratur cum cinchlis calidribusque, cum gaudiis atque albiculis. Cuius autem sit formae quoniam ille subticuit, mihi diuinare non licet: de tringa, deque reliquis omnibus, de quibus dicere certum nihil potui, doctiores definiunt.

Tu tandem, comes doctissime atque aequae cultissime, temerariae arrogantiae meae ueniam dabis, qui incultus longiori scholio quam praeceperas auiculas meas, ut potui, non tibi (qui hac in re, sicut in abditioribus, nullis glossemate indiges) exposui, uerum florentissimae, studiosissimaeque Valentinae huius nostrae academiae iuuentuti, quos ista scire forte non pigebit. Qui si quid hoc in opello dignum lectu inuenerunt, tibi habebunt gratias. Et ego tibi, qui ut ad hanc lectionem euigilarem, calcar adhibuisti.

Apologiae pro auibus finis.

tam paruulis in faucibus, quae tot exquisitis tiliarum tormentis ars hominum excogitauit, ut non sit dubium hanc suauitatem praemonstratam efficaci auspicio, cum in ore Stesichori cecinit infantis. Ac ne quis dubitet artis esse, plures singulis sunt cantus, nec idem omnibus, sed sui cuique. Certant inter se, palamque animosa contentio est. Victa morte finit saepe uitam spiritu prius deficiente quam cantu. Meditantur aliae iuueniores uersusque quos imitentur accipiunt; audit discipula intentione magna et reddit, uicibusque reticent: intellegitur emendatae correptio et in docente quaedam reprehensio. Ergo seruorum illis pretia sunt, et quidem ampliora quam quibus olim armigeri parabantur. Scio HS VI candidam alioqui, quod est prope inuisitatum, uenisse, quae Agrippinae Claudii principis coniugi dono daretur. Visum iam saepe iussas canere coepisse et cum symphonia alternasse, sicut homines repertos qui sonum earum addita in transversas harundines aqua foramen inspirantes linguaeue parua aliqua opposita mora indiscreta redderent similitudine. Sed hae tantae tamque artifices argutiae a XV diebus paulatim desinunt, nec ut fatigatas possis dicere aut satiatas. Mox aestu aucto in totum alia uox fit, nec modulata aut uaria; mutatur et color. Postremo hieme ipsa non cernitur. Linguis earum tenuitas prima non est quae ceteris auibus. Pariunt uere primo, cum plurimum, sena oua.

118. Κολοιών δ' ἐστὶν εἶδη τρία, ἐν μὲν ὁ κορακίας· οἷτος ὄσον κορώνη, φοικικόρυγος· ἄλλος δ' ὁ λύκος καλούμενος· ἔτι δ' ὁ μικρός, ὁ βυμολόχος. ἔστι δὲ καὶ ἄλλο γένος κολοιών περὶ τὴν Λυδίαν καὶ Φρυγίαν, ὃ στεγανόπουρον ἐστίν.

119. ΗΑ VIII 3: Ἄλλα δ' ἔστιν ἡ ζῆ καρποφαγοῦντα καὶ ποσφαγοῦντα, οἷον φάψ, φάττα, περιστέρω, οἰνάς, τρυγών. Φάττα μὲν οὖν καὶ περιστέρω ἀεὶ φαίνονται, τρυγών δὲ τοῦ θέρους· τοῦ γὰρ χειμῶνος ἀφανίζεται· φωλεῖ γάρ

La gralla de bec vermell.²⁴⁵ Aristòtil, en el capítol 24 del llibre 9 diu que és del gènere de les gralles. En grec s'anomena κορακίας, té el mateix tamany que la cornella, amb un cos totalment negre, el bec corbat i rogenc; en la nostra llengua pàtria popularment l'anomenem *saura*.²⁴⁶

La tringa.²⁴⁷ Segons el capítol 3 del llibre 8 d'Aristòtil es compta entre els ocellets lacustres i marins, juntament amb els tords, les *tringae*, les gavines i els *albiculi*. Com que s'amaga, no puc endevinar quina forma deu tenir; sobre la *tringa* i sobre tots els altres dels quals no he pogut dir res de segur, ja en parlaran d'altres de més doctes.

Tu, mentrestant, comte doctíssim i cultíssim, perdona la meva arrogància temerària, ja que, essent ignorant, he exposat els meus ocellets en un comentari més extens del que m'havies manat, com he pogut i no per a tu (que en aquesta matèria, com en d'altres de més complicades, no necessites cap explicació), sinó per a la joventut d'aquesta nostra molt florent i estudiantosa Universitat de València, a la qual no li sabrà greu, tal vegada, de saber tot això. I si trobem res digne de lectura en aquesta obreta, que te'n donin les gràcies. I jo a tu, que m'has donat peu a interessar-me per aquestes lectures.

Final de l'apologia en defensa de les aus.

245. És el *Pyrrhocorax pyrrhocorax*, una espècie de gralla pròpia de la mitja muntanya i, també, de penya-segats marins, de plomatge negre amb el bec vermell que la caracteritza.

246. Aquest nom popular valencià és molt singular i interessant, ja que no guarda cap relació visible amb altres noms comuns d'aquest ocell en la nostra àrea lingüística i, a més, coincideix –o bé és a l'origen– d'un cognom força estès. Segons el *DCVB* d'Alcover-Moll, «saura» designaria, en general, les gralles i cornelles. Si acceptéssim l'autoritat de Joan Coromines, estariem en presència d'un «mot fantasma» procedent d'una lectura errònia d'un vers de l'*Spill* de Jaume Roig, per part dels humanistes del segle XVI, Lorenzo Palmireno o bé del seu deixeble Onofre Pou. Ara bé, en l'article «El valencià antic "saura" "gralla" no és un mot fantasma» (*Miscel·lània Joan Fuster*, VI), el filòleg Joan Veny rebut amb sòlids arguments la posició de Joan Coromines, ja que la font del vocabulari ornitològic de Palmireno i, per tant, de Pou és, precisament, l'*Apologia* de Joan Baptista Anyés, autor més antic i millor coneixedor dels ocells que no pas aquells.

247. En l'actualitat, *Tringa* és la denominació científica d'un gènere de petits i svelts camallargs, dels quals la nostra avifauna registra set espècies. Així doncs, basats en el nom genèric del text llatí, no es pot pas decidir si es tracta de la xivita, la xivitona, la valona, la siseta, o bé d'una de les tres gambes.